

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

М. І. Костомаров у Києві (1844—1847 рр.)

Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.)

Сталінізм і Україна

Центральна Рада. Утворення УНР (На допомогу викладачу історії)

Юзеф Пілсудський. Факти і міфи

Луцьок Любомир, Кордан Богдан. Англо-американські держави і українське національне питання

Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті

5'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали, не завжди
поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамєва*
Технічний редактор *Ю. К. Лавриненко*
Коректор *Т. М. Карпенко*

Здано до набору 17.03.92. Підп. до друку 07.05.92.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк.
15,52. Тираж 13310 пр. Зам. 7-31. Ціна 2 крб. (індиві-
дуальна), 2 крб. 50 к. (колективна).

Київська книжкова друкарня наукової книги 252004 Ки-
їв 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 5 (374).
май, 1992. Академия наук. Институт истории Ук-
раины. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4.
Киевская книжная типография научной книги, 252004,
Киев 4, ул. Рєпина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (374)

ТРАВЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

175-річчя з дня народження М. І. Костомірова

Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844—1847 рр.) 3

Маловідомі сторінки історії

Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) 15
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (*Продовження*) 28

Новий погляд на проблему

Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.) 38

* * *

Гайдуков Л. Ф. Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність) 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

Руденко Н. М. Агітоперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця (листопад — грудень 1943 р.) 62

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР 71

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Штарський Мар'ян (*Польща, Варшава*). Юзеф Пілсудський. Факти і міфи (*Закінчення*) 89

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Елісаветський С. Я. Герої руху Опору у Франції — вихідці з України 103

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- Гриневич В. А. Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні 109
- Луцюк Любомир (Канада), Кордан Богдан (США) Англо-американські держави і українське національне питання 111
- Стенограма переговорів між Й. Сталіним та А. Іденом про територіальні зміни у Східній Європі 120

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Гриневич Л. В. М. І. Костомаров — полеміст 126
- Костомаров М. І. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в 4 № «Дня»; М. П. Погодину; Несколько слов о памятнике Хмельницкому 128
- Липинський Вячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (Закінчення) 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Савчук П. О. (Рівне), Савчук Б. П. (Рівне). О. В. Буцко. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944—1945 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Гуньовський І. М. (Львів). Загальні збори Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові 156
- Михайлик В. Р., Терентьєва Н. О. Зустрічі в Інституті історії України АН України з зарубіжними вченими 157
- Журавський Юрій Йосипович 159

Шановні передплатники!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку з величезним зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1992 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержить тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме для індивідуальних передплатників 8 крб., на квартал — 24 крб., на півріччя — 48 крб., для колективних передплатників — відповідно 10 крб., 30 крб. і 60 крб.

Дуже сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі!

175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Ю. А. Пінчук (Київ)

М. І. Костомаров у Києві (1844—1847 рр.)

Висвітлюється викладацька діяльність М. І. Костомарова, його роль як ученого і політика — лідера Кирило-Мефодіївського братства. Порушується також тема кохання, яке залишило глибокий слід у житті вченого і вогонь якого не згасили тяжкі роки томління у казематі Петропавлівської фортеці та на засланні.

Видатний вітчизняний учений, громадський діяч і письменник Микола Іванович Костомаров народився 4 (16) травня 1817 р. на Слобожанщині. Там в основному і сформувалися його світогляд та громадянська позиція. Після закінчення Харківського університету й здобуття наукового ступеня магістра він домігся службового призначення до Київського учбового округу. Це пояснювалося прагненням молодого дослідника, який захоплювався історією України доби Б. Хмельницького, бути ближче до описуваних ним місць подій та архівів.

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду викладача рівненської гімназії і поїхав до Києва вирішувати це питання з керівництвом учбового округу. Він провів тут кілька незабутніх днів, познайомився й близько зійшовся з П. О. Кулішем — на той час учителем трикласного училища на Подолі та М. О. Максимовичем — ректором Київського університету. П. Куліш, з яким вони «проговорювали» цілісні літні ночі, писав, що Костомаров приваблював його «...своїми історичними, етнографічними й політичними бесідами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, і ця обставина згубила багато кращих літ»¹.

13 жовтня М. І. Костомаров приступив до виконання обов'язків у рівненській гімназії. В написаному власноручно нарисі свого життя, призначеному для опублікування в періодичному виданні «Русский художественный листок» (1860 р.), Микола Іванович оповів про це так: «Доля перенесла його (Костомарова. — Ю. П.) на Волинь, де він старанно вивчав тамтешню народність і зібрав значну кількість пісень, з яких багато було надруковано вже в 1852 році Мордовцевим, в його малоросійському збірнику. Крім того, М. І. Костомаров займався огляданням місцевостей, ознаменованих подіями з епохи Хмельницького, історію якої він почав писати з 1844 року»².

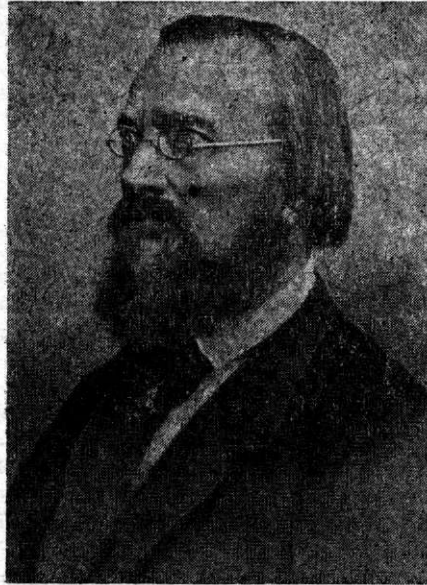
Певні свідчення і цікаві подробиці з життя М. І. Костомарова на Волині відобразилися в його листуванні тих часів. Етнографу і критику К. М. Сементовському (псевдонім — Калайденський) наприкінці 1844 р. Микола Іванович, зокрема, писав: «Він (помічник попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефович. — Ю. П.) обіцявся пере-

¹ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь.— 1885.— № 13.— С. 63.

² Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг. // Русская старина.— 1891.— № 2.— С. 488.

вести мене до Києва»³. 2 серпня 1845 р. директор рівненської гімназії Петров одержав від Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ої гімназії. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р.⁴

Наприкінці літа 1845 р. М. І. Костомаров оселився в Києві. Близько місяця він прожив у районі Старого міста. Потім, познайомившись

з О. В. Марковичем, випускником університету (майбутнім українським етнографом і фольклористом), він найняв з ним квартиру із садом поблизу Хрещатики. 1-го лютого 1846 р. до Києва переїхала мати М. І. Костомарова Тетяна Петрівна, з якою, за свідченням одного з його учнів, Микола Іванович жив «на Хрещатику, поблизу Бібіковського бульвару і займав флігель на 4 кімнати, з 3 вікнами на вулицю»⁵. Сам Микола Іванович у листі М. І. Семевському повідомляв, що навесні 1846 р. він жив на Хрещатику, «на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського»⁶.

Цьому передувала поїздка М. І. Костомарова в грудні 1845 р. до рідних місць (Юрасівки) для продажу маєтку, після чого він «попрощався із закутком, який вважав своїм багатомісячним, і відправився на поштових через Харків до Києва»⁷. Тоді Костомаров деякий час проживав у готелі на Хрещатику, а опісля на квартирі у М. І. Гулака — відомого дяча Кирило-Мефодіївського братства, з яким вони навчалися сербської мови. До них часто приходив їхній спільний знайомий В. М. Білозерський, а потім О. В. Маркович — також майбутні кирило-мефодіївці. М. І. Костомаров відзначав, що їхні дружні бесіди зверталися найчастіше до ідеї слов'янської взаємності. Саме в той час у тому ж готелі, де раніше мешкав М. І. Костомаров, квартирував Тарас Григорович Шевченко, котрий приїхав тоді з Петербурга на Україну «з наміром притулитися тут і знайти собі посаду». Микола Іванович писав: «Дізнавшись про нього, я познайомився з ним і з першого ж разу зблизився. Тоді була найдіяльніша пора для його таланту, апогей його духовної сили. Я з ним бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато, ще невиданих, він давав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з настанням весни часто сходилися в невеликому садку Сухоставських, який мав чисто малоросійський характер: він був засаджений переважно вишнями; було там і кілька дуплянок бджіл, які тишили нас своїм дзижчанням»⁸.

Микола Іванович продовжив учительування на посаді викладача історії відомої 1-ої чоловічої київської гімназії, куди був переведений 4 серпня 1845 р.⁹ Водночас із серпня того ж року він почав читати за-

³ М'яковський В. Костомаров у Рівному // Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 46.

⁴ Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-ой гимназии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— 1911.— Кн. 22.— С. 3.

⁵ К памяти Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука.— 1885.— 5 мая.

⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому // Русская старина.— 1880.— № 3.— С. 597.

⁷ Автобиография Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 186.

⁸ Там же.— С. 139.

⁹ Попов А. И. Н. И. Костомаров — преподаватель ровенской гимназии. // Ист. вестник.— 1917.— № 3.— С. 723.

гальну і руську історію в жіночому Зразковому пансіоні Л. Й. Де-Мельян, чоловік якої Пилип Де-Мельян був рідним братом діяча Великої французької революції Робесп'єра і під вигаданим прізвиськом після втечі з Парижа проживав у Росії до самої смерті. Крім того, Микола Костомаров давав уроки в дівочому пансіоні пані Залеської — вдови відомого польського поета Б. Залеського.

Видатний вітчизняний живописець М. М. Ге, колишній учень 1-ої київської гімназії, в своїх споминах про цей заклад 40-х років серед найулюбленіших учителів називає ім'я М. І. Костомарова. Не було жодного учня, писав він, котрий би не слухав його розповідей з руської історії. Уроки Миколи Івановича були духовними святами. На них усі чекали: «Враження було таке, що вчитель Линиченко, який прийшов на його місце, у нас в останньому класі протягом усього року не читав історії, а читав російських авторів, сказавши, що після Костомарова він не буде читати нам історії. Таке ж враження він справляв і в жіночому пансіоні, і потім в університеті»¹⁰.

Дружина М. І. Костомарова Аліна Леонтіївна, колишня вихованка пансіону Де-Мельян, також згадувала, що його перша лекція відбулася у цьому закладі 1-го серпня 1845 р. Тоді, за її словами, він «покорив своїх юних слухачок силою і жвавістю свого викладу; та оскільки більшість становили такі ж 14—15-річні пустунки, якою була я в той час, то ми ще не могли одразу проіннятися повагою до розумової висоти «нового учителя» й оцінити його обдарування... Блондин, зі свіжим обличчям, красивим, тонким носом, ледь помітно задертим, з прекрасними вустами, з-під яких під час читання виднілися подеколи бездоганної чистоти й білизни зуби, з розумними очима й симпатичною посмішкою — Микола Іванович був дуже непоганий із себе, незважаючи на те, що на лобі і навіть на носі мав невеликі віспинки... Цікавість його лекцій і самий спосіб читання викликали дедалі більші до нього симпатії і повагу слухачок... Ми непомітно полюбили Миколу Івановича і якимось інстинктивно зрозуміли, чому наші класні дами і деякі з учителів називали його новим світилом науки»¹¹.

Як свідчать архівні матеріали, і зокрема «Справа Ради імператорського університету св. Володимира», шлях Миколи Івановича Костомарова до професури в Києві був тяжким і тривалим. Слід враховувати, що це питання порушувалося ще на початку 1846 р.¹² Відтак 28 травня ректор університету ординарний професор астрології В. Ф. Федоров звернувся до Ради університету з таким відношенням: «Живо пам'ятаючи втрату одного з наших співробітників на ниві освіти юнацтва і саме — втрату п. Домбровського, який викладав в університеті св. Володимира руську історію, і, зважаючи на важливість предмета, який викладався п. Домбровським, не смію не бажати, щоб на місце, звільнене в університеті св. Володимира кончиною п. Домбровського, обраний був, наскільки це можливо скоро, новий, який користується законним правом, достойний і здібний викладач руської історії. Заохочуваний цим, за бажанням, що викликається моїм обов'язком, беру сміливість рекомендувати Раді університету св. Володимира викладачем руської історії п. магістра Костомарова, що є нині учителем при 1-й київській гімназії. Благородство характеру й справді моральні якості п. Костомарова мені відомі, частково з мого особистого з ним знайомства, переважно ж з рекомендацій мужів, гідних глибокої поваги і крайньої довіри. Якщо не кожному з пп. членів Ради відомі вчені достоїнства п. Костомарова, — то осмілююсь найпокірніше просити Раду розглянути докладене при цьому міркування, за яким п. Костомарова удостоєно Харківським університетом ступеня магістра.

¹⁰ Ге Н. Киевская первая гимназия в сороковых годах: Сб. в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира.— СПб., 1895.— С. 59.

¹¹ Автобиография Н. И. Костомарова.— С. 16.

¹² Київ. міськ. держ. арх., ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 1 (далі — КМДА).

Якщо ж Раді забажається переконатися в здатності пана Костомарова викладати руську історію, то хай благоволить Рада запросити п. Костомарова прочитати в присутності Ради лекцію про якусь галузь руської історії»¹³. За свідченням попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіна, він упевнився з творів Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів Ради університету пробної лекції «Виклад історії руських слов'ян від найдавніших часів до утворення Гуннської держави» як в «обширності історичних знань його, у вірності погляду на факти, глибокості розуміння і самостійності міркування, так і в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно»¹⁴.

4 червня 1846 р. на засіданні Ради університету йшлося про балотування М. І. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі руської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного — «проти»¹⁵. Із серпня він приступив до виконання безпосередніх обов'язків професора кафедри руської історії. Це підтверджує лист з канцелярії округу за № 4604 від 19 серпня 1846 р. до Ради університету, який, до речі, також перепроводжував диплом М. І. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома¹⁶. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один з найсвітліших і пам'ятних днів у його житті — початок його короткочасної професорської кар'єри.

В «Автобіографії» вченого є свідчення про те, що через день чи два після його обрання на кафедру університету він «переїхав на іншу квартиру, в Старе місто, на Рейтарську вулицю і, залишивши в ній свою матінку, відправився на поштових в Одесу з метою морського купання». Після повернення до Києва, Микола Іванович, прочитавши наступну лекцію в університеті, зайнявся підготовкою інших лекцій. Крім того, іноді він брався «за Богдана Хмельницького», доповнюючи вже написаний текст монографії деякими джерелами, які відшукав в університетській бібліотеці. Про педагогічну діяльність Костомарова можна скласти певне уявлення з його мемуарів. «Разом з гімназичними уроками покинув я свої уроки в пансіонах, залишивши за собою тільки один з уроків у Зразковому пансіоні пані Де-Мельян. Натомість професор Іванишев, що був водночас інспектором Інституту шляхетних дівчат, умовив мене читати дві лекції в цьому закладі, на що я з великим небажанням згодився»¹⁷.

Наприкінці 1846 р. М. І. Костомаров почав викладати руську історію в Київському інституті шляхетних дівчат. В той період він, як і раніше, займався головним чином підготовкою до лекцій, а також продовжував писати монографічну працю «Богдан Хмельницький», готував до видання оригінальну розвідку «Слов'янська міфологія», яка вийшла наступного року у Києві старослов'янським кирилицьким шрифтом, та літопис С. В. Величка. «Слов'янська міфологія» оригінальна не тільки своєю тематикою, а й тим, що створена на основі лекцій, котрі читалися Миколою Івановичем в університеті. До речі, згодом, перебуваючи на засланні, М. І. Костомаров дуже хвилювався за її долю, за його визначенням, «найнещаснішого творіння, яке коли-небудь з'являлося в руському друкованому світі». В листі до М. В. Юзефовича від 30 лютого 1849 р. із Саратова, зокрема, писав: «Удостойте його (згаданий твір. — Ю. П.) честі здобути Вашу прихильність і даруйте йому хід: я ж охоче жертвую всі, без винятку, гроші,

¹³ Там же, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 2, 14.

¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 243.

¹⁵ КМДА, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 4.

¹⁶ Там же, арк. 7.

¹⁷ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 191.

які через продаж виручені будуть, на користь бібліотеки Імператорського університету св. Володимира і благаю не позбавляти мене утіх прийняттям такої пожертви»¹⁸.

Крім історії, в цій праці розкривається поступ у поглядах М. І. Костомарова на етнографію: натомість механічного висувається ідея про природне походження міфів у психологічному процесі народного життя. Таким чином, як в історичні, так і в етнографічні твори вченого увійшла глибокою внутрішньою підвалиною думка про народне життя та його історичну долю, котра і становить характерну особливість і найголовніше досягнення історіографічної діяльності М. І. Костомарова. Звичайно, шкода, що він не написав спеціальної праці про свою історичну концепцію, але її можна простежити в самих його творах. Деяке пояснення він їй дав, як слушно відзначив О. М. Пипін, у науковій розвідці «Про відношення руської історії до географії та етнографії»¹⁹. В ній, зокрема, М. І. Костомаров виразно виклав своє історичне кредо, що засвідчує зародження нового напрямку в історіографії: мета історії — студіювати життя і людей. На його погляд, щоб бути істориком чи етнографом, треба головним науковим предметом обрати духовність народного життя, тоді здобутки наук будуть виходити з розуміння народного духу. «Полишаючи на боці цей романтичний привид «народного духу», — писав академік М. С. Грушевський з приводу цього постулату М. І. Костомарова, — що зводив потім не раз на бездоріжжя фантазії і ненаукових натягань роботи дослідників, — таке ставлення історичної проблеми було великим кроком наперед в порівнянні з старою історіографією, воно завдавало смерть її антикварному характерові»²⁰.

Перебування М. І. Костомарова в Києві, хоч і короткочасне, позначене також його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка збирала й видавала історичні матеріали. Уже в 30-х роках в Україні були люди, що за певними традиціями виявляли й досліджували історичні пам'ятки. До них належали такі відомі вчені, як М. О. Максимович, професор права М. Д. Іванишев та ін. До участі в роботі Комісія постаралася зібрати якнайбільше наукових і культурних сил, зокрема закликала П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Г. Шевченко. М. І. Костомаров став членом-співробітником цієї комісії в 1846 р. Його праця в ній розпочалася підготовкою до видання літопису С. Величка, який передав комісії професор Московського університету М. П. Погодін. Однак до цього не дійшло через арешт М. І. Костомарова.

Значний інтерес становить малознана наукова праця М. І. Костомарова тих часів «Думки про історію Малоросії», що була опублікована без підпису лише з приміткою «Повідомлено з Києва» в журналі «Библиотека для чтения». Це майже єдиний в його науковій спадщині твір, який найменше від інших привертав до себе увагу дослідників. Тим часом у ньому вперше в українській історіографії докладно з'ясувалося значення українського козацтва як явища, органічно пов'язаного з відповідними традиціями й соціальними умовами історичного процесу на Україні тощо. Зокрема, на думку дослідника, «козаки, настільки близькі до селян і за походженням, і за мовою, і за вірою, стали для останніх зразком вільного руського народу, так що зробитися вільним для селянина означало зробитися козаком»²¹. До цього

¹⁸ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 873, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

¹⁹ Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. III.— Н. И. Костомаров // Вестник Европы.— 1885.— № 10.— С. 796.

²⁰ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник.— 1910.— Т. 50.— С. 217.

²¹ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения.— 1846.— № 9.— С. 30.

в суспільстві були поширені думки про азіатське походження козацтва та про руїну українського життя після нашествия монголів. Наприклад, в «Історії Нової Січі або останнього коша Запорізького» (Одеса, 1846) А. О. Скальковського козацьке військо порівнювалося з яничарським чи з мамелюками єгипетськими тощо. Тому наукова розвідка М. І. Костомарова свідчить не тільки про генезу його власних історичних поглядів, а й, крім того, про реакцію української інтелігенції на хибні погляди.

М. І. Костомаров торкнувся у згаданій праці й ряду інших питань української історії та висловив побажання, щоб «наклепи на козаків і Малоросію розсіялися від світла історичного знання»²². В цьому зв'язку він покладав великі надії на Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, підкресливши, що видання, заплановані нею, — явище надзвичайно цінне в даному відношенні»²³. Не менш важливі думки висловив учений і щодо змісту самих актів, які публікувалися комісією, а також їхньої історичної новизни тощо. Праця М. І. Костомарова про історію України завершується такими вартими уваги словами: «Нам лишається тільки бажати, щоб комісія продовжувала свої прекрасні праці і не забарилася ознайомити нас з дальшими діяннями Хмельницького. Тоді ця знаменита епоха могла б бути розроблена як слід і ожити під пером вправного історика-художника, а ця епоха гідна митецького пензля»²⁴.

І ще про одне у зв'язку із згаданою працею. В літературі протягом десятиліть дискутується питання про авторство програмних документів Кирила-Мефодіївського братства, у тому числі таких, як «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». На наш погляд, «Думки про історію Малоросії», крім усього іншого, яскраво засвідчують безпосередню причетність М. І. Костомарова до створення «Книги...» й «Статуту...». Доказом цього можуть слугувати його роздуми у згаданій праці про відоме правило «Мета висвітлює засоби», про ключові питання історії України, а також мова праці тощо. Історик О. Грушевський мав рацію, коли охарактеризував «Думки про історію Малоросії» як «сторінку з життя української інтелігенції сорокових років»²⁵.

У мемуарах М. І. Костомарова коротко, але яскраво й дуже докладно описано його особисте життя в Києві. Звичайно, ліпше за нього розповісти про цю особливу сторінку біографії історика важко. Тож звернемося до оповіді самого Миколи Івановича: «Лютого 13-го я заручився з дівцею Аліною Леонтіївною Крагельською, яку знав ще в пансіоні пані Де-Мельян, де викладав з 1845 року. Після виходу її з пансіону побачився я з нею і познайомився з її матір'ю в Одесі, куди влітку їздив купатися в 1846 році, а після повернення до Києва деякий час відвідував їхній дім, зблизився і взнав її краще. Весілля наше призначене було після Великодня у Хомину неділю, 30-го березня 1847 року. ...Вважаючи колишню свою квартиру тісною і незручною для майбутнього сімейного життя, я перейшов на іншу на Старому ж місті, у дім Моньки, поблизу Андріївської церкви. Квартира ця відзначалася пречудовим краєвидом; з галереї відкривався прекрасний пейзаж; внизу розстилався Поділ, далі — світла смуга Дніпра, а за нею — обширна панорама луків та лісів. Дім цей, дерев'яний, був тільки-но відбудований. Наступив Великдень. Весна була тієї пори рання: Благовіщення припадало на вівторок Пасхи, і уже в той час можна було ходити в одних сюртуках; луки зеленіли, розвивалися верби, наближався день мого весілля, і я до нього готувався, не подо-

²² Там же.— С. 35.

²³ Там же.

²⁴ Там же.— С. 42.

²⁵ Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— 1907.— № 5.— С. 164.

зрюючи, що над моєю головою збирається хмара, з якої мав спостигти мене удар»²⁶.

Идеться про арешт М. І. Костомарова у зв'язку з його політичною діяльністю в колі інтелігенції, частина якої ввійшла до створеного у Києві в середині 40-х років XIX ст. Кирило-Мефодіївського братства (друга рівнозначна назва — Кирило-Мефодіївське товариство. — Ю. П.). Основними фундаторами цієї революційної організації були М. І. Костомаров, чиновник М. І. Гулак та випускник університету св. Володимира В. М. Білозерський. Письменник, редактор-видавець «Живописного обозрения» П. М. Полевой пригадував, що на нього справила велике враження розповідь Костомарова про те, як він її створював і тоді «здумав скріпити зв'язок між членами союзу урочистою клятвою; для виголошення цієї клятви пробрався таємно вночі, разом з трьома іншими особами, в Софійський собор»²⁷. Першими членами товариства Кирила і Мефодія стали Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, учитель Д. П. Пильчиков, декілька студентів, в тому числі Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович й О. О. Навроцький, а також поміщик М. І. Савич та інші.

То була знаменна і водночас трагічна у житті М. І. Костомарова пора, яка зумовила усю його подальшу долю. Наприкінці 1845 р. — на початку 1846 р. він разом з найближчими друзями-однодумцями наважився заснувати таємне антисамодержавне товариство, головною метою якого було загальне знищення кріпосного права і рабства, встановлення федеративного устрою суспільного життя слов'янських націй. Товариство мислилося як слов'янське й до нього могли залучатися діячі й з-поза меж України. Є велика частка правди в словах друга дитинства Миколи Костомарова вихователя Олександрівського лицю Ф. К. Неслуховського про те, що думка про «заснування товариства Кирила і Мефодія, як сили, здатної об'єднати слов'ян» уперше з'явилася у М. І. Костомарова²⁸. «Мимо нашої волі, — відзначав Костомаров у своїх мемуарах, — почав нам уявлятися федеративний лад, як найщасливіший плин суспільного життя слов'янських націй. Ми почали уявляти всі слов'янські народи об'єднаними між собою в федерації, подібно до давніх грецьких республік, або Сполучених Штатів Північної Америки, з тим, щоб усі перебували в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»²⁹. Автор мемуарів також повідомив, а це, в свою чергу, підтверджують нещодавно опубліковані документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, що відповідно до зазначеної вище мети «з'явилася думка створити товариство», і він склав «статут такого товариства»³⁰.

Крім того, М. І. Костомарову належить авторство найважливішого програмного твору заснованого братства — «Книги буття українського народу», що нині вже майже не викликає сумнівів і заперечень з огляду на опубліковані джерела. Щодо цього є відповідні свідчення не тільки самого М. І. Костомарова, а й дослідників даного питання, у тому числі М. С. Грушевського, М. С. Возняка, П. А. Зайончковського та ін.³¹

На авторство також вказують і мова даного твору, і його зміст. Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначив, що саме Костомаров полишив нам цей історичний документ, з якого широкий загал українського

²⁶ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 197.

²⁷ Полевой П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Живописное обозрение. — 1885. — № 7. — С. 271.

²⁸ Николай Иванович Костомаров: (Некролог) // Исторический вестник. — 1885. — № 5. — С. 12.

²⁹ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 188.

³⁰ Там же. — С. 189.

³¹ Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество, 1846—1847. — М., 1959. — С. 14.

народу може ґрунтовно ознайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незів'ялим квітом в історії визвольного українського руху», і ні історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням «познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»³².

Зміст згаданих вище джерел з історії Кирило-Мефодіївського братства показує, що вони пройняті великим революційним духом, звичайно, враховуючи час їхнього створення. Серед головних ідей Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія є такі: «1. Приймаємо, що духовне і політичне з'єднання слов'ян є істинним їх призначенням, до якого вони мають прагнути. ...3. Приймаємо, що кожне плем'я (читай: слов'янська нація. — Ю. П.) повинно мати правління народне і дотримуватися цілковитої рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом». Тому лише здивування може викликати твердження деяких дослідників про те, що «пропонований Костомаровим федеративний устрій держави не передбачає корінних соціальних змін»³³. Серед головних правил товариства є таке: «Суспільство буде старатися заздалегідь про викоренення рабства і будь-якого приниження нижчих класів, так само як і про повсюдне поширення грамотності»³⁴. Зрештою, «Книга буття українського народу» пропагує вже зовсім незвичну для російської тогочасної дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде не підлеглою Річчю Посполитою (тобто республікою. — Ю. П.) в союзі слов'янським» і не залишиться «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»³⁵.

Так само відзначаються своїм демократизмом і революційним змістом відозви «Брати українці» (написана М. І. Костомаровим) та «Брати великоросіяни і поляки» й інші твори кирило-мефодіївців, у тому числі й художні. Передусім йдеться про поезії Тараса Шевченка. Хоч заслуговують на увагу і вірші Миколи Костомарова. Серед них, зокрема такі, як «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» та чотири вірші про Новгород, котрі були вилучені в нього під час обшуку 28 березня 1847 р. і які, безперечно, є справжньою поезією.

Цікаво, що М. І. Стороженко, який одним з перших опублікував вірш «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» в журналі «Киевская старина» (1897, № 10) під назвою «Слов'янам», вважав автором його Т. Г. Шевченка.

На думку визначного українського історика і політичного діяча М. С. Грушевського, в «Книзі буття» з великою силою і прозорістю висловлено основне кредо Костомарова: «Автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від їх». У своїй праці «Костомаров і новітня Україна» М. С. Грушевський докладно цитує загаданий вище твір. «Я вважав потрібним вибрати ці тексти, — зазначає він при цьому, — щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, — скільки революційного запалу вложив

³² Костомаров М. Книги битія українського народу: Із передмовою Михайла Возняка. — Львів; Київ, 1921. — С. 6.

³³ Євдокименко Ю. В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1986. — С. 26.

³⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 152.

³⁵ Там же. — С. 169.

молодий київський ад'юнкт, і яке дійсно пророчє провидіння виявив в нім!»³⁶.

Не можна лишити поза увагою того, що вступ Т. Г. Шевченка до товариства справив на його членів великий революціонізуючий вплив. М. І. Костомаров у мемуарах згадує, що коли він повідомив Тарасу Григоровичу про існування братства, той одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю. Це послужило приводом до багатьох суперечок між ними. Наведені тут думки М. І. Костомарова з часом були витлумачені деякими дослідниками на доказ гострих ідейних суперечностей, які буцімто існували між Шевченком і Костомаровим та серед кирило-мефодіївців взагалі³⁷. Навіть у найновіших виданнях можна прочитати, що заклики до повалення самодержавства й скасування кріпосного права, крім Т. Г. Шевченка, були ближчими М. І. Гулаку, О. О. Навроцькому й І. Я. Посяді, ніж М. І. Костомарову — прихильнику ліберальних поглядів. Досі не спростовано й тезу про «дві тенденції» або «два крила» в товаристві (революційно-демократичне і ліберально-буржуазне), що була поширена в літературі минулих років³⁸. Ця теза, яку Є. П. Кирилюк та інші вчені заперечували ще в 40-х роках, набула особливого застосування після опублікування в 1947 р. сумнозвісних рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури й мистецтва. Тоді безапеляційно стверджувалося, що «всередині братства були серйозні суперечності і йшла ідейна боротьба»³⁹. Проте різноманітні матеріали свідчать, що між його визначними членами не існувало і не сталося не тільки серйозних, а й найменших розходжень. Навпаки, вони заприятелювали на все життя.

Творчість поета-революціонера Т. Г. Шевченка, безперечно, дуже вплинула на світогляд М. І. Костомарова, зміст програмних документів та на діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Так само як і демократичного спрямування наукові студії з історії України М. І. Костомарова тих часів виявилися аж ніяк не безслідними для Тараса Григоровича. Примітно, що під час слідства у Петербурзі генерал Л. В. Дубельт говорив з приводу університетських лекцій М. І. Костомарова: «А ваші лекції, мій добрий друже, — гарні?! — бач які забріхувальні ідеї! Читали б їм (студентам) граматику та арифметику, а то занесли їм які премудрості!»⁴⁰. Серед «премудростей», напевно, малась на увазі й концепція історії України М. І. Костомарова, тобто протиставлення московсько-династичній схемі східного слов'янства схеми, продиктованої реальними взаєминами східнослов'янських народностей. Започаткована М. О. Максимовичем й розвинута, за словами М. С. Грушевського, Костомаровим, Антоновичем і Драгомановим, вона була покладена в основу найбільшої історіографічної праці про український народ — багатотомної «Історії України-Руси», котра ввійшла до скарбниці світової історіографії.

Постає запитання, як співвіднести те, що за своїми творами М. І. Костомаров — демократ, а за визначенням окремих коментаторів та ряду енциклопедичних видань — консерватор, основоположник українського буржуазного націоналізму, обмежений ліберал, автор так званої концепції про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації? Відповідь на нього може бути тільки одна, якщо, звичайно, дане явище розглядати в його часовому та просторовому аспектах. Це не

³⁶ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— Київ.— 1925.— № 3.— С. 5, 7.

³⁷ Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1983.— С. 13, 101.

³⁸ Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 1.— С. 9.

³⁹ Єневич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критиці: (З приводу «Історико-літературних нарисів» І. Стебуна) // Більшовик України.— 1948.— № 6.— С. 57.

⁴⁰ Автобіографія Н. І. Костомарова.— С. 200.

відповідає дійсності. З цією фальсифікацією пов'язаний також і штучний поділ кирило-мефодіївців на революціонерів-демократів та буржуазних-лібералів, а також вигадка про два крила (дві тенденції) в цьому товаристві. Звідси йшло протиставлення, наприклад, світоглядів М. І. Костомарова і М. І. Гулака та позицій цих діячів на слідстві і таке інше. Не можна не визнати, що був час, коли багатьма ці вигадані твердження сприймалися на віру. Але ґрунтовне вивчення матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, які доступні нині для всіх, спростовує усі вищезазначені штучні побудови. До речі, слідчі справи М. І. Гулака та М. І. Костомарова опубліковані в одному томі, їх легко зіставити. Кожен може упевнитись, що між ними не було принципових ідеологічних розбіжностей. Обидва вони є демократами з певними особливостями в їхньому світогляді. Тому немає ніяких підстав розрізняти їхню роль у змаганнях за національно-демократичні перетворення.

Й ще про одне. По-людському слід підійти і до розуміння мотивів поведінки М. І. Костомарова на слідстві у III відділі в справі таємного антисамодержавного товариства, коли він намагався полегшити лиху долю своїх товаришів і приховував його справжні цілі. В листі М. І. Костомарова до видавця «Колокола» О. І. Герцена вичерпно роз'яснюється, що під час слідства товариство було зображене «в скільки можливо вибачному світлі», хоч цей безглуздий вимисел і «суперечив усьому, що містилося в паперах арештованих». Справжня ж ідея була прибрана «в світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при всезагальній особистій і суспільній свободі»⁴¹.

Позиція, яку М. І. Костомаров зайняв на слідстві, була підтримана, за свідченням архівних документів, усіма членами товариства. Проте ще й досі вважається, що М. І. Гулак залишився при власній думці. Однак з матеріалів слідчої справи впливає, що М. І. Гулак дав коменданту Петропавлівської фортеці М. І. Скобелеву такі свідчення: «Показання на мене пп. Білозерського й Костомарова цілком справедливі, тобто наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. ми точно домовилися спільними силами сприяти якнайшвидшому об'єднанню всіх слов'янських племен під Російською державою і до поширення в них православ'я»⁴².

Варто також взяти до уваги довідку III відділення (1847 р., травень, не раніше 30. — Ю. П.), в якій повідомляється, що М. І. Гулак «прислав з фортеці через коменданта відверте зізнання, пояснюючи справу так, як вона пояснена Білозерським і Костомаровим, тобто, що вони троє наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. становили українсько-слов'янське товариство, що це товариство мало метою приєднання іноземних слов'ян до Росії і що воно передбачало діяти тільки поширенням освіти й іншими мирними засобами»⁴³. До речі, М. І. Костомаров не виключав можливості застосування такого засобу боротьби, як зброя. Зокрема, в листі П. О. Куліша від 11 вересня 1846 р., надісланому М. І. Костомарову з Петербурга, є таке зовсім недвозначне зауваження: «Постривайте! Буде, можливо, час, коли від одного звуку труб її (душі українського народу. — Ю. П.) падуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте необхідним зброю»⁴⁴.

Дослідник М. Антонович (Монреаль) в рецензії на книгу автора цієї статті «Історичні погляди М. І. Костомарова» відзначив, що знайдені листи М. Гулака до Костомарова, принаймні періоду 1870-х років,

⁴¹ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. — Женева, 1885. — С. 3.

⁴² Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. I. — С. 179.

⁴³ Там же. — С. 185.

⁴⁴ Там же. — С. 265.

раз і назавжди спростовують «фантастичні спомини про те, що ніби Гулак ніколи не простив Костомарову його поведінки на слідстві»⁴⁵.

Замислимося над тим, чи варто було закидати М. І. Костомарову, котрий в часи, коли ще була на пам'яті смертельна розправа царського уряду над декабристами у тій же Петропавлівській фортеці, те, що він намагався врятувати від убивства себе й своїх товаришів? Гадаємо, ні. У безцензурній зарубіжній пресі М. І. Костомаров у цьому зв'язку писав, що «свіжоспечені державні злочинці, хоча й дістали покарання, але розчинене батьківським милосердям»⁴⁶. Певно, як в минулому, так і сьогодні, доцільніше було б з пошаною поставитися до визначних кирило-мефодіївців, котрі залишилися жити і збагатили нашу національну культуру неоціненними творами.

Повторюємо, все сказане вище в жодному разі не заперечує особливої ролі і виняткового впливу на кирило-мефодіївців Тараса Григоровича Шевченка. Не випадково під час арешту у М. І. Костомарова разом з іншими паперами й речами були вилучені «Кобзар» та написаний польськими літерами рукопис «Кобзаря» в оправі. У листі М. І. Костомарова (1880 р.) до редактора-видавця «Русской старины» М. І. Семевського є цікаві спомини про його зустрічі з Шевченком у Києві в 1846 р. Зокрема, Микола Іванович пише: «Шевченко приніс із собою в кишені зошит своїх ніде ще не надрукованих віршів, читав їх, довів мене до повного захвату і залишив свої твори у мене. В той час усю мою душу заповонила ідея слов'янської взаємності, спілкування духовного народів слов'янського племені, і коли я навів розмову з ним з цього питання, то почув від нього найпалкіше співчуття і це найбільше зблизило мене з Тарасом Григоровичем»⁴⁷.

Заслугує на увагу й глибше осмислення федералістська концепція кирило-мефодіївця Костомарова, пропаганда якої перебувала в найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, боротьбою за республіку Україну у складі вільної федерації земель. У споминах Миколи Івановича відзначається, що Кирило-Мефодіївське товариство мало на меті «поширення ідеї слов'янської взаємності і майбутньої федерації слов'янських народів на основі повної свободи і автономії народностей»⁴⁸.

Там же є також свідчення про те, що 25 грудня 1846 р. було «роковим днем» для членів товариства. В цьому зв'язку М. І. Костомаров писав: «Зібрались ми на квартирі Гулака; був і Савич. Шевченко і я гарячкували, мріяли про те, як розростеться товариство; Шевченко, як звичайно, висловлювався не зовсім цензурно про існуючий порядок. Тим часом, за стіною сидів якийсь Петров і записував усе, що говорилося; цей Петров зблизився з Гулаком, втерся в його довір'я і, дізнавшись остаточно про всі подробиці й план товариства, написав донос до III відділення. Після цього ми ще прожили спокійно понад три місяці»⁴⁹.

То був час активного розвитку українського національного руху, який, базуючись на яскраво вираженій федералістській концепції, мав революційний характер. Ідеї федералізму, які розвинув та пропагував М. І. Костомаров і які знайшли ґрунтовне відбиття в програмі заснованого ним з односторонніми таємного політичного товариства, мали прогресивний характер, були близькими для східнослов'янських народів. І немає ніяких підстав ототожнювати демократичний федералізм М. І. Костомарова з іншими його різновидностями, зокрема з націо-

⁴⁵ Укр. історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1986.— № 1—2.— С. 127.

⁴⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова.— С. 10.

⁴⁷ Русская старина.— 1880.— № 3.— С. 798.

⁴⁸ Автобиография Николая Ивановича Костомарова: С предисловием В. И. Семевского и примечаниями Н. А. Белозерской // Русская мысль.— 1885.— № 5.— С. 210.

⁴⁹ Там же.— С. 212.

нально-державним. Федералістська концепція згодом дістала якнайширше відбиття в монографіях і дослідженнях вченого. Отже, можна сказати, що до класичної історії він прийшов від політики. Тому М. І. Костомарова й називають першим великим істориком-федералістом. Таким чином, Микола Іванович був прибічником загальнослов'янської федерації і демократизації Росії, маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на їх рівноправності і внутрішній свободі. Навіть у зарубіжній пресі тих часів справа Костомарова і його друзів зображувалась як «панславістська агітація»⁵⁰. На думку О. С. Грушевського, федеративний устрій та усвідомлення нагальності радикальних реформ «різко відрізняють українських слов'янофілів Кирило-Мефодіївського гуртка від московських слов'янофілів»⁵¹.

У період активної педагогічної, наукової і, звичайно, громадської діяльності в Києві Костомаров прийняв рішення одружитися з Аліною Крагельською. 14 березня 1847 р. він звернувся до Ради університету з таким проханням: «Маючи намір взяти законний шлюб з донькою покійного полковника Леона Крагельського, дівцею Аліною-Розалією Крагельською, уклінно прошу Раду імператорського університету св. Володимира дати мені законний дозвіл начальства»⁵². З цього ж приводу в листі до М. О. Максимовича 13 березня він писав: «Я б приїхав до вас у Прохорівку, але зайнятий важливою справою, а саме — я одружуюсь і хотів би бачити вас на такій багатозначній події мого приватного життя»⁵³. Проте напередодні вінчання, тобто 28 березня, за доносом студента О. М. Петрова М. І. Костомарова, а згодом і Т. Г. Шевченка, котрий приїхав до Києва на його весілля, та інших учасників Кирило-Мефодіївського братства заарештували і відправили до Петербурга на слідство у III відділ. Під час арешту Миколи Івановича жандармський полковник Білоусов помітив на його столі номер старої газети, в якому був надрукований матеріал про суд над декабристами. Поглянувши на неї, він, як свідчить М. І. Костомаров, мовив: «Одразу видно, чим займається»⁵⁴.

Молоді зустрілися знову лише через багато років — у 1870-му, якщо не брати до уваги їх короткочасне побачення у Петропавлівській фортеці. Коли Аліна приїхала до Петербурга, щоб довідатись про місцезнаходження свого нареченого й побачитись з ним, помічник шефа жандармів III відділу царської канцелярії генерал Л. В. Дубельт зауважив, що їй «залишається одне — почекати, поки не переведуть злочинця до Петропавлівської фортеці, куди його, за великим милосердям Государя, буде заточено замість шибениці, яку заслужив»⁵⁵.

Кирило-мефодіївці дістали різну міру покарання. М. І. Костомарова на рік було ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Там в Олексіївському рavelіні він перебував з 30 травня 1847 р. у камері 6 (за іншими свідченнями — 7). Згодом його вислали до Саратова із заборону «служити по науковій лінії», де він перебував з червня 1848 р. по грудень 1855 р. Царський уряд вважав, що осіб, причетних до справи цього товариства, слід піддати покаранню «без суду, але, не зберігаючи в таємниці рішення справи, щоб усім відомо було, яку долю приготували собі ті, які займалися слов'янством у дусі, противному нашому уряду, і навіть відвернути інших слов'янофілів від подібного напрямку»⁵⁶. Не був забутий Миколою І і дощик студент Петров, якому

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки Українського наукового товариства в Києві.— 1908.— Кн. 1.— С. 78.

⁵² КМДА, ф. 46, оп. 286, спр. 10, арк. 3.

⁵³ Автобіографія Николая Ивановича Костомарова.— С. 214.

⁵⁴ Автобіографія Н. И. Костомарова.— С. 58.

⁵⁵ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова.— С. 7.

⁵⁶ Автобіографія Н. И. Костомарова.— С. 203.

достроково присудили звання дійсного студента та виділили грошову нагороду.

Микола Іванович пригадував, що коли після останньої очної ставки арештованих кирило-мефодіївців розводили по камерах, Т. Г. Шевченко, прощаючись з ним, сказав: «Не журись, Миколо, ще колись будемо укупі добре жити»⁵⁷. Ці слова справді виявилися пророчими. Останній період свого життя звільнений поет часто бачився у Петербурзі з Миколою Костомаровим.

Так драматично скінчився період перебування М. І. Костомарова у Києві. Проте суворі випробування не зламали волі й сили його духу. Дальші сторінки життя вченого пов'язані переважно із Санкт-Петербургом і Саратовом.

Одержано 10.02.92.

Освещается преподавательская деятельность Н. И. Костомарова, его роль как ученого и политика — лидера Кирилло-Мефодиевского братства. Затрагивается также тема любви, которая оставила глубокий след в жизни ученого и огонь которой не угасили тяжкие годы томления в каземате Петропавловской крепости и в ссылке.

Маловідомі сторінки історії

М. В. Коваль (Київ), П. В. Медведок (Київ)

Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.)

Розповідається про долю німецького населення України за умов фашистської окупації. На численних документальних фактах викриваються спроби окупаційної адміністрації використати етнічних німців (фольксдойче) у своїх планах побудови «нової Європи». Значна увага приділена причинам краху цих намірів, а також драматичній долі фольксдойче у складних обставинах останнього періоду війни.

У вивченні складного комплексу проблем, що стосуються німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні, особливе місце належить питанням, пов'язаним з політикою нацистської влади щодо етнічних німців, які проживали на території республіки. Делікатність цієї теми зумовлюється тим, що йдеться про представників народу, який повною мірою відчув на собі всі жахи сталінських репресій у 30-ті роки, коли була знищена або відправлена в тюрми та на заслання найдієздатніша частина німецьких родин, страхітливу депортацію на початку війни, а з приходом окупантів був змушений вирішувати нелегке питання про своє місце у протиборстві двох тоталітарних систем.

Трагедія радянських німців полягала в тому, що безпрецедентне, огульне звинувачення цілого народу в пособництві нацистам дало привід не тільки для того, аби вислати до східних районів держави більшість німецького населення, а й щоб майже однозначно розглядати як зрадників усіх німців, що залишилися на окупованій території. Певною мірою такому ставленню до них сприяла й політика окупаційної влади, яка намагалася використати етнічних німців у побудові гітлерівського «нового порядку». Отже, історична правда вимагає зваженого ставлення до цієї трагічної сторінки минулої війни.

«Німецьке питання», брутально й безпідставно загострене незаконними діями сталінського режиму, своїм корінням сягає у далеку ми-

нувшину. Початком історії німців в Україні, як одного з народів нашої держави, слід вважати другу половину XVIII ст., коли за царськими указами Катерини II від 1762 і 1763 рр. до імперії вирушив перший потік німецьких землеробів і ремісників. Частина їх оселилася на українських землях. Напередодні другої світової війни тут існувало 11 національних німецьких районів. Загалом на 1941 р. у республіці налічувалося 600 тис. німців¹.

Розв'язування агресії з боку нацистської Німеччини підштовхнуло сталінське керівництво до радикального вирішення німецького питання в СРСР. 28 серпня 1941 р. був прийнятий горезвісний Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію автономної Республіки німців Поволжя і депортацію її населення на Урал, у Сибір та Казахстан. Цим же документом передбачалася насильницька евакуація німців з районів можливих бойових дій, насамперед з України. З тавром «ворогів народу» радянських німців, включаючи комуністів і комсомольців, партійних та державних керівників, командирів Червоної Армії, по суті, кинули за колючий дріт, перетворили на працівників так званої «трудармії» у східних районах СРСР.

Хоч значну кількість німецького населення України й було вивезено за її межі, здійсненню запланованого у повному обсязі перешкодило швидке просування групи фашистських армій «Південь». Згідно з даними німецьких документів, на території України, зайнятій вермахтом, налічувалося близько 200 тис. етнічних німців, які жили у 486 населених пунктах².

Ці люди стали предметом політичних маніпуляцій окупаційних властей. Нацистські чиновники вважали, що, скривджені радянською владою, етнічні німці не зможуть виступати на її підтримку. У довідці політичного відділу канцелярії рейхсміністра окупованих східних областей від 20 вересня 1941 р. прямо говорилося: «Фольксдойче (тобто етнічні німці. — Авт.), які проживають у сільській місцевості, можна розглядати як елементи, винятково настроєні проти більшовиків»³.

Архівні документи, насамперед накази, постанови, директиви рейхсканцелярії, імперського міністерства окупованих східних областей, рейхскомісаріату «Україна», командуючого поліцією безпеки та СД, різні звіти й донесення, інші джерела, дають можливість розкрити політику окупаційної влади щодо етнічних німців на Україні.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема його спеціальна група під керівництвом Георга Айбрандта, займалося вивченням німецьких поселень на Україні, особливо у північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців*.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це,

¹ Лукомська І. Німці на Україні: Історія і сучасність // Веч. Київ.— 1991.— 12 листоп.

² Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 3206, оп. 6, спр. 270, арк. 4 (далі ЦДАВО). Нацистські спеціалісти з расових питань вважали, що лише 45 тис. з названої кількості фольксдойче відповідали необхідним етнічним нормам (Dallin A. German rule in Russia 1941—1945.— London, 1957.— P. 290). У німецьких документах окупаційного періоду згадуються «німецькі общини» в Одеській (15 поселень з 12,5 тис. жителів), Житомирській (до 30 поселень — 30—35 тис. мешканців), Запорізькій (у районі Мелітополя — 80 поселень), у Сталінській (на р. Молочна — понад 100 поселень, де жило 26 тис., і в районі Маріуполя — 40 поселень з 18 тис. німців) областях, а також ряд общин етнічних німців на Миколаївщині та Волині.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 570, арк. 150.

* Слід зазначити, що багато з нормативних актів, особливо виданих в останні місяці окупації, мали суто декларативний характер, та й не могли бути виконаними через об'єктивні обставини.

зокрема, ряд відділів імперського міністерства окупованих східних областей, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців») головного відділу 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС — рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; служба реєстрації фольксдойче (ФоМі); реферат «Німецька національність та політика щодо поселень» у складі відділу «Політика» рейхскомісаріату «Україна»; головний робочий відділ IX («Соціальне забезпечення») земельного управління «Україна» НСДАП. Їх чиновники нерідко мали зовсім різні погляди на долю своїх підвідомчих.

Більшість з названих тут організацій повною мірою розгорнули свою роботу лише восени 1941 та взимку 1941—1942 рр. У перший час після вторгнення на територію України ставлення окупантів до етнічних німців, які тут залишилися, мало чим відрізнялося від їх ставлення до решти населення. Керівник головного робочого відділу «Політика» Ляйббрант в одному із своїх звітів зауважував: «...Дуже прикро, що більшість німецьких установ ухиляється від подання допомоги фольксдойче... Вони часто розглядаються органами управління як люди нижчого гатунку»⁴. Це викликало недовіру до нацистських урядовців з боку етнічних німців.

Траплялися випадки, коли місцеве німецьке населення навіть ховалося від представників окупаційної влади. Так, гебітскомісар с. Хортиця Рем був змушений розшукувати німецьких мешканців і на численних зборах переконувати їх у тому, щоб вони усвідомлювали себе німцями і почувалися щасливими, будучи визволеними від більшовицького ярма⁵.

Все ж, прагнучи використати фольксдойче у своїх інтересах і враховуючи досвід, набутий в окупованій Польщі, керівництво СС вже в липні 1941 р. уповноважило ФоМі розпочати реєстрацію етнічних німців.

При рейхскомісаріаті «Україна» була створена зондеркоманда «R» (т. зв. бюро доктора Штумпа), одним із завдань якої був збір інформації про фольксдойче та надання їм допомоги у проведенні реєстрації. В східних областях України, які становили прифронтову зону, ці функції виконувала зондеркоманда у справах фольксдойче під керівництвом оберфюрера СС Гофмайера. У наказі оперативного тилу групи армій «Південь» наголошувалося, що «військові установи зобов'язані подавати підтримку у вирішенні справ, які стосуються фольксдойче»⁶.

Дальше просування німецьких військ на схід України і зумовлене цим зростання кількості фольксдойче в зоні окупації поставили на порядок денний питання про їх місце в системі окупаційного режиму. Етнічним німцям планувалося надати статус привілейованого стану, головної опори окупантів. Закони, що їх видавали гітлерівці для населення окупованих областей, на них не поширювалися. У циркулярах рейхскомісаріату «Україна» зазначалося, що «фольксдойче користуються такими самими правами, що й німці з Німеччини»⁷. Зауважимо, що хоч у повному обсязі ця настанова й не була реалізована, етнічні німці були відразу ж поставлені в особливе становище серед місцевого населення. В усіх населених пунктах, де вони проживали, окупаційними властями було вивішено об'яву такого змісту: «Громадяни німецької національності (фольксдойче), які мешкають у районах, зайнятих військами, перебувають під охороною німецької армії. Тих, хто намілиться посягнути на їхнє життя або їхню власність, чекає смертна кара»⁸.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 277, арк. 3.

⁵ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 35 зв.

⁶ Там же, ф. 3206, оп. 2, спр. 131, арк. 71.

⁷ Zentralblatt.— 1942.— № 31.

⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 71.

Спеціальну увагу окупаційні власті приділили поліпшенню матеріального стану етнічних німців. У розпорядженні військово-адміністративного відділу управління тилу районом «Південь» (серпень 1941 р.) зазначалося: «Допомагати німецьким поселенцям кредитами общин; до одержання інших розпоряджень видавати їм задаток... При виконанні цього розпорядження слід виявляти щедрість»⁹. Заходи щодо надання фольксдойче привілеїв лише в останню чергу мали на меті поліпшити їхнє правове й матеріальне становище. Передусім же йшлося про те, щоб підпорядкувати етнічних німців своєму впливу, протиставити їх українському населенню і посварити з ним, у чому були вкрай заінтересовані окупаційні власті. При цьому, однак, потрібно пам'ятати, що пільги та привілеї надавалися фольксдойче лише за фактом їх німецького походження, а не обов'язково за послуги окупантам, як це мало місце щодо представників інших народів.

Не виправдовуючи окремих вихідців з німецького населення, які заслужили відповідне ставлення з боку місцевих жителів ревною службою у таборах для військовополонених, каральних органах чи в окупаційній адміністрації^{9-а}, зауважимо все ж, що за етнічних німців нерідко видавали себе колабораціоністи інших національностей, котрим статус фольксдойче якраз і відкривав шлях до цих установ.

Взагалі, згадані пільги та привілеї значили дуже мало у порівнянні з тими широкими правами й можливостями, що їх відкривало імперське громадянство. Прагнення не допустити отримання його особами неарійського походження, яке диктувалося ідеєю винятковості німецької нації, було покладено в основу постанови «Про імперське громадянство» від 5 лютого 1934 р. та закону «Про зміни державного та імперського громадянства» від 15 травня 1935 р. Ці та ряд інших документів, наприклад, «Закон про захист чистоти раси», визначали, зокрема, й політику щодо етнічних німців на окупованих територіях.

Її практичне здійснення почалося одночасно з розв'язуванням другої світової війни. Після загарбання Польщі, за планами Гімmlера, мала розпочатися депортація польського населення на схід. Частину польських громадян передбачалося «онімечити». Цій меті відповідав їх поділ на різні категорії. Створювалися так звані «Списки осіб німецької національності» (свого роду реєстрація), куди заносилися всі, в кому нацисти знаходили німецьке походження. «Списки» поділялися на чотири розділи. До 1-го й 2-го — заносилися ті, хто «активно виявив себе поборником німецької нації, зберіг національність»¹⁰. До 3-го розділу ввійшли ті німці за походженням, які мали родинні зв'язки з поляками. 4-й розділ об'єднував тих, хто «...політично примкнув до польської нації (ренегати)»¹¹. Особи, включені в 1-й та 2-й розділи, ставали громадянами рейху. Решта — імперське підданство не одержували. Стати громадянами рейху вони мали можливість лише через 10 років.

Трохи інакше вирішувалися ці питання на загарбаній території України. Окупаційне керівництво тривалий час — майже два роки — визнавало за краще відкласти остаточне визначення статусу місцевих фольксдойче. З названих вище причин (фізична та моральна відповідність критеріям раси) надання їм прав громадян рейху вважалося

⁹ Там же, спр. 150, арк. 19, 45.

^{9-а} Зауважимо, що в тих випадках, коли фольксдойче діяли в інтересах окупантів, втрати в середовищі антифашистського підпілля, у лавах партизанів, а також серед населення були досить відчутні. Так, у районі Нікополя — Марганця фольксдойче Катрус-Ессенгер була таємним співробітником СД і зондеркоманди «Петерс». Прикинувшись радянською патріоткою, вступила до партизанського загону і видала окупантам його дислокацію. Через неї було заарештовано ряд партизанів та членів їх сімей (Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 46, спр. 300, арк. 4—4 зв.).

¹⁰ Deutschland im Zweiten Weltkrieg.— Berlin, 1975.— В. 1.— С. 471.

¹¹ Ibid.

передчасним. При цьому враховувалося й тривале перебування німецького населення під ідеологічним тиском більшовизму. Крім того, пострібно було відокремити, як вважали нацисти, досить велику кількість осіб, які, скориставшись безладдям перших місяців окупації, зарахували себе до фольксдойче, не маючи на це підстав.

Спочатку осіб німецької національності, зареєстрованих службами ФоМі, прирівнювали до осіб без громадянства. У постанові «Про відповідальність фольксдойче за спалювання чистоти раси» зазначалося: «Особи німецького походження, які проживають в окупованих східних областях і мали радянське громадянство, на цей час розглядаються як особи без громадянства». Водночас, як наголошувалося далі в документі, «...окуповані східні області не розглядаються як іноземні території щодо дії німецького карного права через відсутність там власного карного права... Таким чином, особи без громадянства — німці за походженням, які мешкають в окупованих східних областях, підпадають під дію закону про захист чистоти раси. Міра покарання для осіб німецького походження, що перебувають на службі в німецьких установах чи місцевих допоміжних органах, визначається відповідно до тяжкості їх проступку...»¹². Тут малася на увазі заборона позашлюбних зв'язків з євреями.

Однак в інших випадках, враховуючи невизначений правовий статус фольксдойче, для них робилися певні винятки, особливо у сфері сімейного права. Так, відповідно до розпорядження від 10 липня 1943 р. допускалися шлюби між етнічними німцями та особами деяких інших національностей¹³. Такий підхід пояснювався тим, що німецьке населення на Україні досить сильно асимілювалося і ставилося до шлюбів з чужинцями спокійно.

Наступним кроком окупаційної влади було прийняття фольксдойче у рейхскомісаріаті «Україна» до «німецької співдружності», що означало визнання їх німцями за походженням. Відповідна постанова гауляйтера Коха від 15 вересня 1942 р. базувалася на розпорядженні рейхсміністра окупованих східних областей від 19 лютого 1942 р. та наказі рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації від 8 вересня 1942 р. Пункт перший цієї постанови проголошував: «Фольксдойче, які проживають у рейхскомісаріаті, відповідно до Положення про списки осіб німецької національності та про німецьке громадянство від 4 березня 1941 р. ...визнаються німцями за походженням. Одержання німецького громадянства не пов'язується з цим визнанням». Наступними пунктами передбачалося підпорядкування фольксдойче виключно німецьким законам і створення центрального та окружних правлінь для складання списків осіб німецької національності¹⁴.

До роботи над реалізацією постанови гауляйтера була залучена ціла армія урядовців і так звані «дослідники». До справи активно підключилася зондеркоманда під керівництвом доктора Штумпа. Центрами складання «Списків осіб німецької національності» мали стати «Служби по виявленню родоводів». В інструкції про створення цих органів містився перелік їх обов'язків: «Видача документів та свідоцтв про арійське походження, складання родоводів та виявлення предків, ...дослідження біологічних даних, що стосуються національності, збирання і використання церковних матрикулів та інших подібних документів: записів про народження, вінчання, смерть; свідоцтв про хрещення; архівів парафій та громад; торговельних і орендних договорів; судових актів, надмогильних написів тощо». Крім того, зазначені органи були уповноважені на підставі свідоцтв видавати документи про звільнення від сплати податків¹⁵. Всі накази й розпорядження, що

¹² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 84.

¹³ Там же, арк. 120.

¹⁴ Там же, спр. 51, арк. 113.

¹⁵ Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 3, арк. 168—169.

видавалися в рейхскомісаріаті, слід було узгоджувати з керівництвом СС.

Найчисленніші служби, які займалися родоводами, діяли в Коростені, Вінниці, Кронау, Хегевальді та Хальбштадті. Їх працівниками не були обійдені увагою й радянські архіви, що потрапили до рук окупантів. Наприклад, у Дніпропетровському обласному історичному архіві були знайдені матеріали про майже всі німецькі колонії в Причорномор'ї.

Ретельно сконструйована процедура реєстрації і включення до «Списків осіб німецької національності» (передбачалося навіть урахування відсотків домішок неарійської крові) на практиці нерідко давала збої. Службовці скаржилися, що фольксдойче, яких викликали на комісію, дуже часто були неспроможні документально засвідчити своє походження, а як свідків називали місцевих старост, родичів або односельців. Рідко хто міг простежити свій родовід далі третього коліна. До того ж із закриттям більшовиками католицьких та протестантських церков у німецьких поселеннях була знищена й більшість метричних книг, що утруднювало перевірку.

Велика кількість фольксдойче була занесена до 3-го, нижчого розділу «Списків осіб німецької національності» через повне незнання рідної мови або недостатнє володіння нею. Право на одержання в майбутньому імперського громадянства та можливість користування матеріальними пільгами — насамперед досить непоганим продовольчим забезпеченням, що були гарантовані фольксдойче, підштовхували деяких мешканців рейхскомісаріату подавати заяви про своє нібито німецьке походження¹⁶.

На внесення в «списки» претендували також неарійські родичі фольксдойче, часто навіть особи, які жили разом з останніми у громадянському шлюбі. Сумнівні справи передавалися для винесення остаточного рішення до реферату «Німецька національність та політика щодо поселень». Уся ця робота мала закінчитися прийняттям спеціального рішення про надання імперського громадянства окремим категоріям фольксдойче, занесеним до «Списків осіб німецької національності». Прийняття цього рішення прискорювалося зміною обстановки на радянсько-німецькому фронті.

Відчуваючи гостру потребу в живій силі і намагаючись використати людські ресурси окупованих країн, фюрер видав 19 травня 1943 р. наказ, відповідно до якого іноземці німецького походження, що на момент опублікування цього документа служили у вермахті, військах СС, німецькій поліції чи організації Тодта, одержували німецьке громадянство. Ті ж іноземці, які лише збиралися зробити це, мали отримати його у день вступу на службу в названі установи¹⁷.

Того ж числа вийшла постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених у «Списки осіб німецької національності» на Україні». Народжена в надрах імперських міністерств внутрішніх справ та окупованих східних областей, вона формально урівнювала в правах імперських мешканців та німців, які жили в Україні.

Німецьке громадянство одержували колишні громадяни СРСР та особи без громадянства, що мали німецьке походження й були внесені до 1-го і 2-го розділів «Списків осіб...». Крім того, на 21 червня 1941 р. вони мали проживати на території рейхскомісаріату «Україна». Особи внесені до 3-го розділу «Списків», громадянства не отримували. На його здобуття вони могли розраховувати лише після 10-річного терміну¹⁸. На нових громадян рейху поширювався закон про імперське громадянство від 22 липня 1913 р.¹⁹

¹⁶ Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 14 зв.

¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 79, арк. 2.

¹⁸ Там же, арк. 2—2 зв.

¹⁹ Там же.

Незабаром з'явилася директива рейхскомісара України, яка визначала порядок одержання особистих посвідчень новими громадянами. Зокрема, передбачалося, що вручення «аусвайсів» повинно відбуватися під час урочистих зборів за участю представників нацистської партії та місцевої адміністрації²⁰.

Щоб підкреслити винятковість нового стану цих громадян та невідривність їхньої долі від долі решти населення імперії, нацистська влада видала розпорядження про зміну частини імен і прізвищ українських німців. Виходячи з того, що «...імена та прізвища фольксдойче повинні відповідати їхньому родоводу і свідчити про німецьке походження їх власників...», наказувалося змінити на споконвічні ті іноземні прізвища, що були, наприклад, перекладом колишніх німецьких прізвищ, а також повернути німецькі дівочі прізвища жінкам, які мали чоловіків-іноземців. Особам, що мали корінне іноземне ім'я (не перекладене з німецького), слід було прибрати ім'я якогось німецького родича. Зміна прізвищ розповсюджувалася й на дружин та на дітей, що були на утриманні²¹. Разом з одержанням німецького громадянства фольксдойче цілком підпадали під юрисдикцію законів рейху, включно з тими, що регулювали сімейні стосунки. Усі зв'язки з представниками інших національностей суворо заборонялися.

Однак більшість з названих постанов та розпоряджень так і не була реалізована. Відступ німецьких частин з України відсунув на задній план питання, пов'язані із статусом фольксдойче. За умов згорання діяльності багатьох відділів і служб рейхскомісаріату було припинено й складання «Списків осіб німецької національності», а також виконання інших програм.

Здійснюючи курс на пріоритетне морально-побутове забезпечення етнічних німців, окупаційні власті керувалися розпорядженнями військово-адміністративного відділу штабу командуючого оперативним тилом групи армій «Південь» від 16 і 28 серпня 1941 р. про всебічну підтримку «бідуючих фольксдойче» (надання кращих квартир, особливо тих, що раніше належали євреям, виділення меблів, домашнього інвентаря, одягу, продовольства тощо, у тому числі з ресурсів трофейних складів)²².

Першочергова увага була приділена забезпеченню фольксдойче продуктами харчування. У розпорядженні рейхскомісара України від 22 вересня 1942 р. говорилося: «Фюрер бажає, щоб питання, пов'язані з фольксдойче, розглядалися насамперед як проблема політична, пов'язана з питанням раси, а не тільки як проблема господарська. Рейхскомісар, виходячи з цього, наказав, щоб під час заготівлі та розподілу продуктів перевага надавалася фольксдойче... Враховуючи наявні запаси врожаю, після того як частина його буде використана на потреби фронту й Вітчизни, слід і надалі поліпшувати матеріальне становище фольксдойче»²³.

Настільки тяжким було це становище, свідчить повідомлення одного із службовців рейхскомісаріату від 18 квітня 1942 р.: «Фольксдойче, у злиднях яких я мав змогу переконатися на власні очі, на запитання, коли вони востаннє їли хліб, відповіли: «Напередодні Різдва». Хлібом з ними поділилися солдати, які проїжджали. Таке ж становище з жирами, картоплею і молоком. Ці люди (а про те, що вони голодають, свідчать їхні обличчя) харчуються супом із залишків насіння льону; з того ж самого вони випікають коржі...»²⁴. Решта населення жила не краще, однак це, звичайно, німецького чиновника не хвилювало.

²⁰ Там же, спр. 50, арк. 239.

²¹ Там же, арк. 239—239 зв.

²² Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 45.

²³ Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 160.

²⁴ Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 2.

Ставлення до фольксдойче являло собою яскравий зразок расово-диференційованого підходу окупантів до здійснення продовольчої політики, яка була складовою частиною нацистської програми «відбору» тих, хто мав право жити у «новій Європі». В той час коли міське населення було поділене за нормами продовольчого забезпечення на чотири категорії і загроза голодної смерті постійно висіла над віднесеними до перших двох, для городян-фольксдойче встановлювалася вища, четверта категорія постачання.

До відкриття спеціальних торговельних пунктів для фольксдойче їм дозволялося користуватися магазинами, які обслуговували імперських німців. Перелік наявних тут товарів вражає: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах тощо. У згаданому вже розпорядженні рейхскомісара передбачалося також забезпечення необхідними продуктами лікарень, будинків престарілих та дитячих садків для фольксдойче²⁵.

Дуже поганим, на думку окупаційних чиновників, був стан забезпеченості фольксдойче предметами повсякденного вжитку — взуттям, одягом, посудом тощо. Через брак одягу та взуття з початком зими близько 50% німецьких дітей шкільного віку в Дніпропетровську змушені були залишити навчання²⁶.

Обов'язки щодо постачання цих товарів для фольксдойче було покладено на головний робочий відділ ІХ («Соціальне забезпечення») земельного правління «Україна» НСДАП. У рамках кампанії «Зимова допомога», під час якої в містах та селах рейху проводився збір теплих речей для фронту, була досягнута домовленість про відправлення на Україну запасів старого одягу для потреб фольксдойче. Надходили навіть пропозиції про встановлення шефства імперських земель над окремими округами рейхскомісаріату.

Поряд з цим одяг та інші речі надходили також з різних регіонів окупованої Європи: Франції, Бельгії, Польщі. Це, головним чином, було майно репресованих мешканців названих країн, передусім євреїв, про що свідчать, наприклад, скарги урядовців, відповідальних за його розподіл. Вони висловлювали невдоволення, що з одягу, який надійшов, навіть не були спороті жовті зірки. А одного разу для німецьких дітей Николаєва прибув вантаж з дерев'яним взуттям із Голландії.

Під опікою співробітників відділів ІХ та ХІ («Жіночі питання») земельного правління НСДАП були відкриті майстерні, де перешивалися старі речі. Однак проведення цих заходів так і не дало змоги забезпечити німецьке населення достатньою кількістю необхідних речей. До того ж окремі фірми спекулювали майном, призначеним для безплатного розподілу серед фольксдойче, пускаючи його в продаж через магазини рейхскомісаріату.

Поряд з пільговим продовольчим та речовим постачанням для етнічних німців запроваджувалася також особлива система оподаткування. Відповідно до розпорядження «Про податкові пільги для фольксдойче в областях рейхскомісаріату «Україна» вони звільнялися від сплати прибуткового податку. Пільговими були й умови оподаткування продукції домашнього господарства — м'яса, яєць, молока, овочів²⁷.

Спеціальним пунктом постанови «Про порядок регулювання умов праці та оплати промислових робітників» від 1 грудня 1941 р. для фольксдойче передбачалося надання переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу та визначенні розмірів платні²⁸.

Прибраши до своїх рук колишню радянську державну та колегоспну власність, окупанти почали передавати частину цього майна

²⁵ Там же, спр. 46, арк. 160.

²⁶ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 34.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 45, арк. 6.

²⁸ Там же, спр. 46, арк. 19.

німецькому населенню, маючи на меті не тільки підтримати його матеріально, а й створити прошарок більш-менш заможних господарів, відданих новій владі. У директиві гауляйтера Коха «Про відновлення майнового стану фольксдойче в рейхскомісаріаті Україна» говорилося: «Більшовизм систематично винищував селянське господарство та ремісничу старанність, притаманну фольксдойче. Німецьке управління вважає своїм обов'язком відшкодування завданого збитку...»²⁹. При передачі в користування окремих категорій місцевого німецького населення сільськогосподарського реманенту, будівель, підприємств згідно з директивою мала враховуватися вартість розграбованого чи знищеного більшовиками майна.

Привілейоване становище фольксдойче в умовах загального зубожіння населення ставало для багатьох предметом неабияких заздрощів. Найспритніші обивателі аж із шкури пнулися, щоб «записатися у фольксдойчі». Набрали поширення підробки родовідних документів, вербування лжесвідків. В одному із звітів представника окупаційних органів повідомлялося, що після того як для фольксдойче було запроваджено продовольчі пайки, «почало надходити безліч нових подань про визнання німецького походження. В результаті довелося проводити нову перереєстрацію»³⁰. Про «постійно зростаючу кількість фольксдойче» йшлося й у звіті поліції безпеки і СД Києва. До речі, тут за час окупації «фольксдойчами» оголосили себе майже 7 тис. чол.³¹

Окупаційна влада охоче йшла на утворення особистих господарств фольксдойче. Але нестача чоловічих рук та втрата частиною німецького населення за часів панування «колгоспно-більшовицької» системи навичок господарювання ускладнювали цей процес. Тому перед відповідними службами ставилося завдання сприяти розвитку німецьких господарств на Україні та підвищенню їх продуктивності. У листі рейхскомісара до керівників сільськогосподарських служб зазначалося: «Якщо ця продуктивність ще не досягла рівня, який є в українських колективних господарствах, то з відшкодуванням збитків, завданих більшовицькою системою, нашими зусиллями це становище швидко зміниться»³².

Нерідко фольксдойче одержували майно, яке було «позичене» в сусідів-українців. Наприклад, при поганому удої корови, що належала німецькій родині, їй дозволялося обміняти в господарстві українців на більш продуктивну. Фашистська влада свідомо вдавалася до таких дій, маючи на меті протиставити етнічних німців місцевому населенню. Документи свідчать, що в середовищі останнього зростало озлоблення щодо німецьких колоністів, чого не було до війни.

Використовуючи цей фактор, тобто зрозуміле бажання етнічних німців захистити себе від можливих проявів ворожості з боку місцевих жителів, і водночас намагаючись створити допоміжні сили для боротьби проти партизанів, рейхскомісар Кох 5 серпня 1942 р. розпорядився сформувати загони самозахисту фольксдойче³³. Найчисленніші з них діяли в районі Николаєва, де у їх створенні активну участь взяла німецька громада на чолі з бургмістром.

Свій обов'язок перед рейхом юнаки з німецьких поселень були змушені виконувати і в лавах вермахту. Так, на кінець 1941 р. на острові Хортиця в німецьку армію мобілізовано близько 1500 фольксдойче³⁴, а у районі Великого Токмака у серпні 1943 р. з них було навіть сформовано кавалерійський полк СС.

²⁹ Там же, оп. 6, спр. 272, арк. 8 зв.

³⁰ Там же, спр. 277, арк. 15.

³¹ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 500.

³² Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 161.

³³ Там же, арк. 119 зв.

³⁴ Там же, оп 2, спр. 26, арк. 35 зв.

Дозволивши досить широкі контакти фольксдойче з імперськими німцями, окупаційна влада почала побоюватись розповсюдження інфекцій та епідемій серед своїх співробітників. Згідно з розпорядженням рейхскомісара Коха «Про заснування німецької служби охорони здоров'я на Україні» допускалося обслуговування в її установах також і етнічних німців³⁵⁻³⁶.

Не зовсім покладаючись на старше покоління радянських німців, яке, на думку фашистських керівників, зазнало на собі сильної дії більшовицької пропаганди, нацистська влада сподівалася виховати нову генерацію фольксдойче у відповідності з ідеями націонал-соціалізму. Система цього виховання мала починатися з раннього дитинства. Земельне правління НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих дошкільних установ та притутків, а також про підготовку кадрів для них. Однак робота ця просувалася повільно і натрапляла на різні перешкоди.

Керівник курсів з підготовки помічників вихователів дитячих садків так відгукувався про своїх учнів-фольксдойче: «Знання дівчат надзвичайно примітивні. Загальний рівень виховання, володіння рідною мовою, політична підготовка та обсяг знань з догляду за дітьми дуже низькі»³⁷. Існували також курси з підготовки сестер для догляду за немовлятами та громадських сестер. Діяльність цих інституцій перебувала під контролем німецького Червоного хреста та Імперської спілки медичних сестер.

Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у нацистському дусі, нова адміністрація прийняла постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив 8 років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови — штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт³⁸.

Забезпечення цих навчальних закладів педагогічними кадрами мало здійснюватися за рахунок учителів-фольксдойче. З цією метою спеціальним розпорядженням рейхскомісара України на попередні місяці роботи (у школи) були повернуті всі німецькі викладачі, направлені раніше працювати в установи рейхскомісаріату перекладачами або допоміжними службовцями.

Поряд з цим у Дніпропетровську було відкрито спеціальний заклад, який готував помічників учителів для шкіл рейхскомісаріату. Навчання там тривало три місяці. Потім після року практичної роботи охочі мали змогу ще рік освоювати спеціальність викладача народної школи³⁹.

Шкільне навчання дітей-фольксдойче підкріплювалося ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії та гітлерюгенду. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники гітлерюгенду, які мали фронтний досвід. Один з таких таборів знаходився у Вишгороді (поблизу Києва). Там проходили підготовку 150 юнаків⁴⁰. Ще 10 таборів (загалом 1200 вихованців) налічувалося в окрузі Миколаїв⁴¹. Однак пройти повний вишкіл у цих та інших таборах змогла лише невелика кількість підлітків.

Взагалі ж, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати

³⁵⁻³⁶ Там же, спр. 28, арк. 1.

³⁷ Там же, спр. 272, арк. 8 зв.

³⁸ Там же, оп. 1, спр. 51, арк. 130.

³⁹ Там же, оп. 5, спр. 15, арк. 106.

⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 47, арк. 186 зв.

⁴¹ Там же, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 49.

їх насамперед як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Першим кроком до здійснення задуманого мала стати «Тимчасова директива по створенню сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче». У документі, зокрема, зазначалося: «Велике значення, що його відіграє українське сільське господарство для продовольчого забезпечення німецького рейху під час і після війни, а також необхідність піднесення культурного рівня сільського населення німецької національності зумовлює необхідність створення мережі сільськогосподарської освіти у рейхскомісаріаті Україна». Робота ця згідно з директивою мала проводитися «на зразок рейху»⁴².

Навчання й виховання молоді ґрунтувалися на теорії націонал-соціалізму, головним «носієм» якої на терені окупованої України мала стати земельна організація НСДАП. До неї могли вступити лише найсвідоміші за нацистськими поняттями представники місцевого німецького населення. Формами діяльності та організаційно НСДАП на Україні копіювала земельні структури партії в рейху. Окупанти взагалі намагалися постійно наголошувати на єдності всіх німців, як так званих «імперських», так і тих, які мешкали за кордонами рейху: настирливо насаджувалася думка про відповідальність усіх арійців за долю «фатерланду».

Обов'язковими були щотижневі збори фольксдойче, де імперські урядовці та «партайгеноссе» розповідали про «величезні зміни, які чекають націю, керовану фюрером Адольфом Гітлером»⁴³. Поширеними були також різного роду виставки й тематичні кіноогляди, що мали на меті демонструвати «східним братам і сестрам радість життя в імперії».

Як форма пропаганди та набуття певного досвіду практикувалися поїздки фольксдойче до Німеччини. Так, у серпні 1942 р. керівник міської парторганізації Верт організував подорож до рейху 40 бургомістрів-фольксдойче з округу Дніпропетровськ⁴⁴. Різноманітні громадські заклади для фольксдойче щедро забезпечувалися нацистською наочною: плакатами, картами, прапорцями тощо. Так, в округу Житомир у розпорядження ФоМі лише протягом одного тижня надійшло 24 тис. портретів фюрера, 4 тис. паперових прапорців та безліч інших пропагандистських матеріалів⁴⁵.

Сподіваючись придбати в особі німецького населення України надійних помічників нацистської адміністрації, імперське міністерство окупованих східних областей ще в жовтні 1941 р. проголосило, що «в більшості своїй фольксдойче колишніх радянських областей є елементами, які в загальнонімецьких інтересах мають бути використані в органах німецького цивільного управління»⁴⁶.

Насамперед за рахунок фольксдойче передбачалося укомплектування штатів перекладачів у різних офіційних установах, сільськогосподарських об'єднаннях, робітничих командах і таборах. Крім цивільних осіб, для цієї мети використовували також звільнених військово-полонених — німців за походженням. Для них, зокрема, передбачалася щомісячна платня в розмірі 220 крб.⁴⁷

Фольксдойче відводилася також роль старост, бургомістрів, допоміжного персоналу в органах німецького управління, шефів «української поліції», викладачів, середнього та молодшого медперсоналу

⁴² Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 188 зв.

⁴³ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 34.

⁴⁴ Там же, арк. 34.

⁴⁵ Там же, спр. 64, арк. 6.

⁴⁶ Там же, спр. 2, арк. 13.

⁴⁷ Там же, арк. 14 зв.

тощо. Зіткнувшись з дійсністю, імперські урядовці змушені були констатувати, що «якість», як і службове завзяття, їхніх східних братів по крові залишає бажати кращого. Визнаючи, що ні за фізичними (зовнішньо), ні за моральними даними етнічні німці на Україні часто не відповідають арійським канонам, один із службовців рейхскомісаріату писав: «Ради зробили все, щоб позбавити прав цих людей, котрі більш як 100 років дотримувалися свого німецького походження, щоб спролетаризувати їх у найгіршому розумінні цього слова»⁴⁸. Як пише А. Даллін, уже через п'ять місяців з початку окупації імперські чиновники скаржилися, що «етнічні німці на Україні не становлять того елемента, якому можна довірити адміністративне й економічне управління країною», і що «головна їх опора виявилася нездатною лідувати серед «недолюдків».

Невдача експерименту з використанням фольксдойче як складового елемента окупаційного режиму пояснювалася окупаційними чиновниками тим, що, мовляв, етнічні німці «всмоктали надто багато ідей більшовизму й російської доктрини», а з такими вадами вони «не можуть розглядатися як особи, що підходять для справи керівництва й управління в Росії»⁴⁹.

Причина цього вбачалася у впливі радянського ладу. «Фольксдойче, що проживали в областях рейхскомісаріату «Україна», — говорилося в одному з документів, — під російсько-більшовицьким режимом перебували в тяжкому становищі. Родини позбувалися майна, а окремі їх члени відправлялися на примусові роботи в Сибір, роз'єднувалися родичі. Фольксдойче ще більше зубожіли, ніж українські і російські сім'ї»⁵⁰.

У багатьох звітах представників окупаційної адміністрації підкреслювалося, що міське німецьке населення дуже не вигідно відрізняється від сільських мешканців. У містах значно частіше зустрічалися змішані шлюби. Та й моральний рівень городян-фольксдойче, на думку нацистських ортодоксів, вважався нижчим.

Статеві контакти з інонаціональними партнерами, які до першої світової війни (та навіть ще й у 20-х роках) були серед етнічних німців явищем надзвичайним і нерідко призводили до вигнання того, хто «провинився», з німецької громади, набрали масового характеру. Це також розглядалося як наслідок панування більшовицької моралі.

Професор Грюнберг писав: «У німецькому поселенні Адельсхайм... кожна сім'я може повідомити про родичів, знищених більшовиками. 40 чоловіків з цього села були заслані до Сибіру... У зв'язку з тим, що більшовики, залишивши жінок та дітей, забрали всіх без винятку німецьких чоловіків, у Хальбштадті, наприклад, на 1200 німецьких жінок припадає лише 60 чоловіків...»⁵¹. В селищі Сульчинівка, що на Волині, з 65 німецьких родин лише 18 мали годувальників, у Станіславську — 57 сімей із 127⁵². Такий стан справ зумовив низький рівень народжуваності серед німецького населення. Тому професор Грюнберг навіть рекомендував окупаційним властям більш лояльно ставитися до позашлюбних зв'язків жінок-фольксдойче з військовослужбовцями вермахту.

Розчарування окупаційних чиновників у фізичних і моральних якостях фольксдойче відповідно породжувало неприязне ставлення останніх до своїх «великих братів» — рейхсдойче. Причину цього автор доповіді поліції безпеки і СД Київського генерал-комісаріату про політичне становище вбачає в тому, що «німці не вважають їх (фольксдойче. — Авт.) рівними собі і поводяться з ними зверхньо, викликаючи при цьому озлоблення»⁵³.

⁴⁸ Там же, оп. 6, спр. 270, арк. 4.

⁴⁹ Dallin A. Op. cit. — P. 291—292.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 258, арк. 3.

⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 35.

⁵² Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 24.

⁵³ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 209.

Однак багатьох фольксдойче не влаштувала й перспектива повернення радянської влади: одні скомпрометували себе співробітництвом з фашистами, в інших з нею асоціювалися репресії та переслідування. Тому велика кількість місцевого німецького населення вважала за краще відійти разом з частинами вермахту на Захід. Евакуація здійснювалася під керівництвом службовців ФоМі та німецького Червоного хреста. Силами співробітників цих установ організовувалися пересильні табори, притулки. Вже в лютому 1943 р. почалася евакуація фольксдойче з району Синельникового. Рішення про це було прийнято місцевим гебітскомісаром Еггерсом, а виконувала його команда доктора Штумпа.

Загалом з цього району було відправлено (спочатку до Хортиці) 686 родин (2025 чол.)⁵⁴. В міру наближення радянських військ потік німецьких біженців зростає. У листопаді 1943 р. повідомлялося вже про відхід на Захід колони фольксдойче у кількості 15 тис. чол.⁵⁵ Загальна кількість фольксдойче, які залишили Україну разом з німецькою армією, невідома. Ті ж дані, що їх навів А. Даллін, є надто перебільшеними⁵⁶.

Якщо на початку евакуації німецькі родини ще мали змогу забрати значну частину свого майна: худобу, меблі тощо, то взимку 1943—1944 рр. відхід здійснювався настільки поспішно, що люди прихоплювали тільки найнеобхідніше. Багато з тих, хто не мав можливості евакуюватися, здавали або знищували свої німецькі посвідчення. Як зазначалося в одному із звітів начальника поліції безпеки і СД Києва, серед фольксдойче була помітна тенденція «відсторонитися від німців», «обміняти одержані ними посвідки фольксдойче на старі радянські паспорти»⁵⁷.

Ті ж фольксдойче, які відійшли на Захід, спочатку були розташовані у пересильних пунктах і таборах ФоМі на території дистрикту «Галичина». Потім їх перевезли частково до рейху, а частково — в деякі провінції Східної Польщі.

У листі начальника штабу рейхскомісара у справах зміцнення німецької нації від 20 січня 1944 р. повідомлялося: «В таборах ФоМі на території рейху та приєднаних східних областей розташовано близько 60 тис. фольксдойче з Росії... Йдеться насамперед про сільськогосподарських робітників. Більшість з них не володіє міськими спеціальностями... Ті ж з переселенців, які працювали в промисловості, будуть направлені відповідно до наказу рейхсфюрера СС на авіаційні підприємства»⁵⁸. Для переселенців, передусім жінок, планувалося створити мережу професійного навчання. Їм відводилася роль медичних сестер, доглядальниць, вихователів дитячих установ тощо.

Наближення краху «третього рейху» спонукало його керівництво вишукувати нові й нові людські резерви. Тому 28 липня 1944 р. з'явився наказ рейхскомісара у справах зміцнення німецької нації про набір до військ СС чоловіків — переселенців зі Сходу⁵⁹. Знову фольксдойче, в тому числі й вихідцям з України, відводилася сумнівна роль у планах нацистів.

Та поряд з тими, хто за гроші й привілеї вербувався на службу до нацистів, серед етнічних німців України було багато чесних людей, патріотів, які стали в один ряд з борцями проти фашизму. Мужньо боролися за свободу українського народу київські підпільники Є. Бремер і Р. Клейн (удостоєний звання Героя Радянського Союзу), керівники херсонського та одеського антифашистського підпілля В. Бурзі

⁵⁴ Там же, ф. 3206, оп. 6, спр. 277, арк. 12.

⁵⁵ Там же, оп. 5, спр. 15, арк. 120.

⁵⁶ Dallin A. Op. cit.— P. 292.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 225.

⁵⁸ Там же, ф. 3206, оп. 6, спр. 279, арк. 5.

⁵⁹ Там же, арк. 59.

і М. Гафт, лікарі-підпільники з Дніпропетровщини К. Таблер-Новикова й М. Ессен, учасники миколаївського підпільного центру А. Кельм і М. Дукарт та ін. Втім фактів участі фольксдойче в антифашистському Опорі, вочевидь, значно більше, ніж це колись уявлялося. У документах і мемуарах трапляються відомості про викриття поліцією безпеки перекладачів-фольксдойче, які свідомо приховували важливі дані із зізнань військовополонених, про зв'язки етнічних німців з «бандами, на совісті яких життя багатьох німецьких солдатів»⁶⁰. Однак тема участі фольксдойче в Опорі заслуговує на спеціальне дослідження.

Важкою була й доля німців, які залишилися в Україні. Більшість їх звинуватили у співробітництві з окупантами, і вони розділили разом з сотнями тисяч інших громадян, що перебували на загарбаній території, всі жахи сталінських таборів. Потім були десятиріччя так званого застою, які також не принесли німецькій меншості в СРСР справедливості. Залишається сподіватись, що в умовах демократичного розвитку суспільства «німецьке питання» дістане, нарешті, належне розв'язання.

Одержано 25.02.92

Рассказывается о судьбе немецкого населения Украины в условиях фашистской оккупации. На многочисленных документальных фактах разоблачаются попытки оккупационной администрации использовать этнических немцев (фольксдойче) в своих планах построения «новой Европы». Значительное внимание уделено причинам крушения этих намерений, а также драматической судьбы фольксдойче в сложных обстоятельствах последнего периода войны.

⁶⁰ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 29 зв.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі завершується розповідь про «справу боротьбистів» 1937 р. Автор торкається подій 1933 р., коли на Україну за сталінською рекомендацією прибув М. С. Хрущов, котрий очолив ЦК КП(б)У.

Ось що розповідав про цей епізод С. В. Косіор: «Коли його запитав тов[ариш] Сталін: А Таран націоналіст? Ні, каже, чесна людина. А Войцехівський націоналіст? Ні, каже, чесний. А Триліський? І Триліський, говорить, ні. Бачите, не тільки себе, усю свою кампанію вирішив вигородити. Ясна річ, що людина бреше і більше нічого. Ці свідчення з цієї точки зору просто не мають ніякої позитивної мети, тому що вони цілком суперечать усій, рішуче усій нескінченній кількості фактів, що їх ми маємо стосовно його власної провини та провини цілого ряду інших»¹. Проте цій заяві А. А. Хвилі не повірили, і 23 серпня 1937 р. було вирішено передати питання про «антирадянську контрреволюційну організацію колишніх боротьбистів» та приналежність до неї П. П. Любченка на розгляд Пленуму ЦК КП(б)У.

Характерно, що того ж дня, коли А. А. Хвиля відмовлявся від своїх попередніх свідчень у присутності Сталіна та його найближчого оточення, тобто 23 серпня 1937 р., він (напевно, після того, як з ним «попрацювали») дав «особисті свідчення», в яких визнав, що висунути

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—4.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 72—73.

проти нього обвинувачення «відповідають дійсності», що він «входив до складу української націоналістичної організації, яка існувала до останнього часу». 27 серпня 1937 р. А. А. Хвиля написав М. І. Єжову великого листа, в якому, зокрема, зазначалося: «Миколо Івановичу! Коли я починаю писати Вам цього листа, я згораю від сорому за те, що обдурив Вас, обдурив ЦК.

Перед арештом я вчинив злочин проти партії. Після арешту, після того, як я обіцяв Вам сказати всю правду про діяльність націоналістичної організації, я здійснив новий злочин, котрий виявився у моїй провокаційній поведінці на очній ставці з Любченком 23-го серпня цього року». Далі А. А. Хвиля повністю зрікався того, що говорив раніше, а закінчувався лист такими словами: «Я пишу цю заяву для того, щоб Ви знали, що я готовий на наступних допитах чесно й правдиво викрити всю нашу к[онтр]-р[евольюційну] роботу». 31 серпня 1937 р. він написав нового великого листа. Цього разу на ім'я Сталіна. Свою поведінку на очній ставці 23 серпня він назвав «дворушницькою».

Як вже зазначалось, колишній нарком внутрішніх справ України В. А. Балицький став жертвою репресій. У липні 1937 р. його було заарештовано. Невдовзі він дав свідчення, що ще в кінці 1935 р. його завербував Й. Е. Якір. На допиті 26 липня 1937 р. В. А. Балицький засвідчив, що сам завербував своїх заступників Н. С. Бачинського та В. Т. Іванова. Ще раніше, у червні 1937 р., заарештували М. М. Попова, котрий на одному із допитів сказав, що Й. Е. Якір у 1935 р. завербував його з метою залучення до «військово-фашистської організації». Учасниками цієї організації він назвав В. А. Балицького, П. П. Любченка, М. М. Хатаевича та інших. У тогочасній обстановці суцільної недовіри досить легко було відшукати «зв'язок» між міфічною «організацією Якіра, Балицького, Попова» та тією «організацією», лідерство у якій приписали П. П. Любченку.

Зберігся лист Й. Е. Якіра на ім'я М. І. Єжова від 7 червня 1937 р., з якого випливає, що формувати «справу колишніх боротьбистів» розпочав ще В. А. Балицький, котрому згодом закинули «зв'язок» з тією «організацією», що народилася у його власній уяві та уяві його колег. Ось що писав Й. Е. Якір у листі: «Я повинен повідомити про специфічний, щоб не сказати свідомо фальсифікаторський підхід до деяких справ з боку Балицького і його людей... Я маю на увазі справу Любченка — Хвилі... Матеріали на них готувалися за таким принципом: мало п'яти останніх зведень і свідчень — пошлемо ще п'ять, а як і їх буде замало — ще додамо. Говорилося це тоді, коли невідомо було, чи будуть і звідки такі зведення»².

Цими словами Й. Е. Якір викрив «кухню» фабрикації «справи боротьбистів». На нашу думку, історія виникнення цієї справи ще заслуговує на увагу дослідників. Скажімо, звертає на себе увагу те, що для доведення «контрреволюційної» суті боротьбистів використовувався ленінський проект резолюції «Про українську партію боротьбистів», підготовлений у грудні 1919 р. В ньому, зокрема, говорилося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розділення військових сил та підтримкою бандитизму, що прямо на руку білим і міжнародному імперіалізму. Також суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти гасла тісного і якнайтіснішого союзу з РРФСР».

Всю політику слід вести систематично і неухильно до наступної у недалекому майбутньому ліквідації боротьбистів. З цією метою не пропускати жодного прогріху боротьбистів без негайної і суворой кари. Особливо збирати дані про непролетарський та найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії.

² Цит. за: Бачинский П., Табачник Д. Гибель премьера: версии и факты // Радуга.— 1990.— № 2.— С. 88.

Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлено Політбюро і повідомлено Укрревкому»³.

Заслуговує на прискіпливий аналіз і поведінка окремих учасників «справи боротьбистів», зокрема А. А. Хвилі. Взагалі політична постать його вельми колоритна і потребує більш об'єктивної оцінки, ніж її дано у публікаціях останніх років. Часто ці публікації про А. А. Хвилю хибують на так званий щедринський сімбіоз: з одного боку — з іншого боку. Подекуди це зрозуміло: Андрій Ананійович — жертва репресій. Можна, однак, сказати дещо інакше: він — жертва сталінізму, тієї жакливого системи політичних та духовних відносин, що її ми сьогодні засуджуємо. Коли читаєш слідчі матеріали про А. А. Хвилю, то дуже часто зустрічаються свідчення про те, що він вів боротьбу проти «націонал-ухильництва» О. Я. Шумського, підтримував Л. М. Кагановича, викривав М. О. Скрипника. І все це, мовляв, повинно виправдовувати його. Звичайно, це так було, що дало підставу І. Кошелівцю написати, що Хвиля «зажив слави як погромник Скрипника й українського відродження...»⁴.

Гадаємо, що це точна, хоча й не дуже дипломатична характеристика. У зв'язку з цим можна вказати і на те, що свою статтю «Україна чи Малоросія?» М. Г. Хвильовий написав як пряму відповідь на статтю А. А. Хвилі «Про наші літературні справи», а також на критику інших своїх опонентів, у першу чергу вже згаданого філософа В. О. Юринця.

Маючи на увазі Хвилю і Юринця, М. Г. Хвильовий, зокрема, писав: «Кожний з них, уявивши себе принаймні Наполеоном, раптом прийняв позу (звичайно, зовсім не по заслугі) претензійної, начебто об'єктивної, третьої особи, і зі свого агітпропо-держвидавівського «висока» потріпує по плечу «Вільну академію»...

Другий наш Наполеон — Андрій Хвиля — знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясному Юринцю. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його що називається «до откazu».

Але дозвольте одрекомендувати і цього Наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна: «У него тьма претензій, незнаний убийствено мало». Те ж саме з Хвилею: гонору — Чорне море, наче шаровари Гаркун-Задунайського, а ерудиції як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компілятивну брошуру, й то для дітей середнього віку. А втім, це загостра характеристика...»⁵.

Але одна справа — критика, хоча й вельми гостра, з боку М. Г. Хвильового, а інша — наклепницькі обвинувачення, за якими він був заарештований і засуджений. До речі, до самого суду А. А. Хвиля давав свідчення про власну «контрреволюційну діяльність»⁶. Обвинувальний висновок у справі А. А. Хвилі затвердив 5 лютого 1938 р. А. Я. Вишинський, а 8 лютого того ж року відбулося закрите судове засідання виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР. На цьому засіданні, напевно, остаточно переконавшись у своїй приреченості, А. А. Хвиля заявив, що винним себе не визнає, свідчення, дані на попередньому слідстві, не підтверджує, оскільки вони були брехливі. А. А. Хвиля сказав також, що ні в якій контрреволюційній організації він не перебував і про її існування не знав. Як свідчить протокол засідання, на якому головував В. В. Ульріх, доля А. А. Хвилі була

³ Ленинский сборник.— М., 1945.— Т. XXXV.— С. 93—94.

⁴ Кошелівець І. Микола Скрипник.— Мюнхен, 1972.— С. 165.

⁵ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Вітчизна.— 1990.— № 1.— С. 181, 186.

⁶ Зокрема, 23 жовтня 1937 р. він заявив: «Я повинен прямо сказати, що не було у моєму житті за Радянської влади того дня, коли б я не думав про те, як у найкращий спосіб нашкодити Радянській владі...»

вирішена за 20 хвилин: його присудили до розстрілу, а 10 лютого 1938 р. цей вирок виконали.

Також трагічно склалася доля іншого «лідера» міфічної «боротьбистської змови» — П. П. Любченка. Згідно версії, яка розповсюджена серед західних дослідників, у серпні 1937 р. у Київ прибула комісія у складі В. М. Молотова, М. С. Хрущова, М. І. Єжова. На Пленумі ЦК КП(б)У В. М. Молотов запропонував зняти з постів С. В. Косіора, Г. І. Петровського, П. П. Любченка та інших, вивести їх із складу ЦК, а також обрати першим секретарем М. С. Хрущова. Члени ЦК КП(б)У відмовилися голосувати за ці пропозиції, незважаючи на те, що В. М. Молотов телефонував до Москви, щоб одержати інструкції від Сталіна. Врешті-решт Молотов запропонував, щоб Політбюро ЦК КП(б)У виїхало до Москви для спільного засідання з Політбюро ЦК ВКП(б). І ось за цих умов 30 серпня 1937 р. П. П. Любченко застрелив свою дружину і застрелився сам. Джерелом цієї версії слугують спогади колишнього радника при Раднаркомі УРСР П. Павлова та твердження А. Авторханова⁷. Однак спроба документально підтвердити версію про приїзд та дії комісії ЦК ВКП(б) у серпні 1937 р. поки що не принесли результатів. Відсутня інформація з приводу цього і у мемуарах М. С. Хрущова.

А от публікацій про хід Пленуму 29—30 серпня 1937 р., про обставини смерті П. П. Любченка сьогодні не бракує⁸. Дехто з істориків схильний виявляти симпатію до Любченка і вельми критично оцінює дії С. В. Косіора. Гадаємо, що робити цього не варто, адже завдання історика не в тому, щоб засуджувати, таврувати когось чи, навпаки, когось вихвалити. Завдання полягає у необхідності з'ясувати всі, без поділу на «приємні» чи «неприємні», факти і тільки на цій основі робити висновки.

У зв'язку з цим принципового значення набуває об'єктивне переосмислення політичної біографії П. П. Любченка. У 16 років він став на шлях революційної боротьби, брав участь у роботі нелегальних гуртків есерівської партії, членом якої згодом став. Протягом 1916—1920 рр. він перебував у складі ЦК партій українських есерів та боротьбистів. У 1917 р. був членом Центральної Ради. В 1916—1917 рр. брав участь у виданні соціалістичних журналів «Соціалістична думка» та «Наше слово». Входячи до лівого крила УПСР, П. П. Любченко був одним з ініціаторів відходу від партії її лівого крила. Під час окупації України П. П. Любченко бере активну участь у боротьбі за визволення Києва. У середині 1918 р. він — член нелегального ревкому боротьбистів, президії нелегального губвиконкому, об'єднаного військового штабу більшовиків та боротьбистів. За рішенням IV конференції КП(б)У прийнятий у більшовицьку партію (партійний стаж йому зарахований з травня 1918 р.) П. П. Любченко згодом заявить: «Для мене назва «боротьбист» є не тільки дискредитуючою політично, а й просто сволочною»⁹. Йому належать й інші слова: «Я абсолютно ніколи з партійних позицій не сходив, я виходив завжди у своїх діях тільки з інтересів партії»¹⁰.

Слід зауважити, що вся його подальша біографія може служити підтвердженням цих слів. У 1921—1922 рр. він працював головою Чернігівського губвиконкому, у 1922—1925 рр. — головою Всеукраїнської спілки сільгоспкооперації, у 1925—1927 рр. — головою Київського окрвиконкому. Ось як згадував про виступ П. П. Любченка на юві-

⁷ Прокоп М. Молотов і Україна // Сучасність.— 1987.— № 3.— С. 77.

⁸ Див.: Бачинський П., Табачник Д. Назв. праця.— С. 79—98; Пирог Р. Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П. П. Любченко // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 10.— С. 140—141; Бачинский П. П., Табачник Д. В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории.— 1990.— № 12.— С. 60—75.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 536, арк. 149.

¹⁰ Там же, спр. 85, арк. 133.

лей М. С. Грушевського у 1926 р. Г. Костюк: «Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він ще зовсім молодий запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради «у жовтих чобітках», як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що «бігав у жовтих чобітках» у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи... Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що не уявляв»¹¹.

І справді, П. П. Любченкові, у 1927—1934 рр. секретареві ЦК КП(б)У, а з 1934 р. — Голові Раднаркому України, важко було уявити, що на серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У йому доведеться спростовувати обвинувачення проти себе. Закінчуючи свою промову, С. В. Косіор констатував «існування найсерйознішої контрреволюційної націоналістичної організації»¹², а також поставив питання про те, «чи може Любченко залишатись надалі у складі ЦК і на тому посту, який він займає, це меншою мірою»¹³.

Після доповіді С. В. Косіора було зроблено перерву для того, щоб члени ЦК КП(б)У ознайомились з матеріалами НКВС. Це було 29 серпня 1937 р., а наступного дня Пленум продовжив свою роботу. Першим слово надали П. П. Любченкові, котрий, зокрема, сказав: «Товариші, роль моя на цьому Пленумі особлива. Я не тільки повинен як член Центрального Комітету дати оцінку викритій націоналістичній антирадянській організації, основу якої складали колишні боротьбисти, але я, безумовно, повинен нести особливу відповідальність за те, що я виявив політичну сліпоту, не зміг, хоча був зобов'язаний, допомогти партії своєчасно розкрити, викрити цю банду націоналістів...»¹⁴.

Разом з тим П. П. Любченко з самого початку підкреслив, що має на меті «відвести брехню, що її на мене звели вороги, заявляючи, що я є майже чи не організатором та керівником цієї зграї націоналістів, представити Пленуму Центрального Комітету ту суму доказів, котра переконала б все-таки членів Пленуму Центрального Комітету більшовиків України, що я є і залишаюся, у цьому я вас запевняю, чесним сином нашої лєнінсько-сталінської партії...»¹⁵. Далі П. П. Любченко визнав, що захищав А. А. Хвилю і Т. П. Тарана, хоча «ще раніше, до НКВС, повинен був і зміг би розкрити всю їх націоналістичну роботу...»¹⁶. Процитуємо стенограму Пленуму, на якому П. П. Любченкові було фактично вчинено допит:

«Тов. Кудрявцев: Стосовно Хвилі, коли його посадили, Ви вагалися, чи винен він?»

Тов. Любченко: Ніколи.

Тов. Кудрявцев: Ви у ЦК говорили, що невідомо, чи винен він чи ні.

Тов. Любченко: Ви просто помиляєтесь... Я говорю, що інакше виглядав би Триліський, котрого я завжди, по совісті, вважав, що це людина з такими куркульськими настроями. Але я вже не говорю, що

¹¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1.— С. 190—191.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 75.

¹³ Там же, арк. 76.

¹⁴ Там же, арк. 78.

¹⁵ Там же, арк. 78—79.

¹⁶ Там же, арк. 88.

цілком інакше дивився б на Войцехівського, котрого, я вам прямо скажу, ніколи у своєму житті не поважав, ніколи у своєму житті не приятелював з ним. У боротьбистській партії між іншим я його ніколи не зустрічав.

Голос: Кого, Трилеського?

Любченко: Ні, ні, Войцехівського...»¹⁷.

А далі П. П. Любченко почав висувати аргументи, які могли б свідчити на його користь. В основному це були посилання на власну активність у проведенні політичної лінії партії. Ось що, зокрема, він говорив: «...Я вів боротьбу і проти троцькістів, і проти зінов'євської опозиції. На це є документи, стенограми... Далі, 1926 рік, коли Шумський і Гринько виступили проти партії, я активно вів боротьбу проти шумськизму... Я беру 1928—1929 рр.— боротьба з правими. Тут сидить ряд членів Політбюро тих років. Я вважаю, що я був у числі найактивніших членів ЦК у боротьбі з Бухаріним, Риковим, Томським і у боротьбі з їх послідовниками на Україні...»¹⁸.

Окремо П. П. Любченко зупинився на своїй ролі у здійсненні хлібозаготівель: «Товариші, у 1929 році було зірвано хлібозаготівлю у найважливішій політичній та господарській окрузі — Полтавській... Я тоді вперше поставив перед ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) питання про висилку п'ятисот куркулів на Північ. Адже до цього не висилали у таких масштабах. І хліб взяли у Полтаві, і куркуля провчили. Цього ж я не міг би зробити, якби я не вірив у правоту лінії більшовицької партії, якби я не поділяв на 100% переконання, що це необхідно зробити саме так, як звелєє партія»¹⁹.

Згадав П. П. Любченко і про свою роль на процесі «СВУ»: «Я був головним обвинувачем по справі «Спілки визволення України» — СВУ у 30-му році. Я вам скажу, товариші, якби я був зацікавлений засудити тільки Єфремова і сховати кінці, схватити всю програму українського націоналізму протягом багатьох років, то я повів би цей процес у політично-кримінальному напрямку, починаючи з 1924—1926 рр., коли була зорганізована СВУ. Але ж я спрямував цей процес зовсім по-іншому... Варто переглянути стенограму процесу, достатньо подивитись мою промову, щоб побачити, що я на цьому процесі саме витягнув всі націоналістичні позиції цих ворогів і викрив їх торгівлю українським народом і в 17 році, і у 18 році, і в період наступу поляків. Я показав, що вони діяли завжди у союзі з інтервентами і білими силами»²⁰.

Свою промову П. П. Любченко продовжував приблизно у такому ж стилі, згадавши як критикував М. О. Скрипника та дещо інше. Однак це не врятувало Голову Раднаркому, адже він був приречений, сказати б, самою ситуацією, адже Пленум зібрався не для того, щоб дійти істини, а для того, щоб підтвердити і політично довести неспростовність висунутих «драматургами» з НКВС обвинувачень і проти самого Панаса Петровича й інших колишніх боротьбистів.

На закінчення свого виступу П. П. Любченко сказав: «Я працював багато років активно. Роботу мою бачили і судить мене не тільки за свідченнями тих мерзотників, але й за тією роботою, яку я робив, за моїми виступами, за моєю боротьбою за згуртування українського народу навколо більшовицької партії, навколо вождя нашої партії —

¹⁷ Там же, арк. 89, 90—91.

¹⁸ Там же, арк. 95—96.

¹⁹ Там же, арк. 97. І справді, вдалося знайти документ, надовго захований у так званій «особливій папці», під назвою «Повідомлення т. Любченка про Полтаву». Це питання слухало Політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. і прийняло рішення: «Дозволити ОПК (окружному парткому.— Ю. Ш.) разом з ДПУ УСРР скласти список на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших міроприємств в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 20).

²⁰ Там же, арк. 97—98.

товариша Сталіна. Я вас запевняю, товариші, що я опинився один, напевно, на 10 000 з числа злісно й паскудно підданих наклепам ворогами-націоналістами»²¹.

Після П. П. Любченка слово взяли В. П. Затонський, (котрий сказав Любченкові: «...Ви сильно замазані»²²), М. Ф. Гікало, П. Л. Геращенко, М. І. Бондаренко. Останній заявив, що «питання про Любченка ясне — до цього навряд чи варто повертатись. Любченко повинен відповідати по всім статтям як керівник контрреволюційної націоналістичної організації на Україні»²³. 30 серпня 1937 р. у роботі Пленуму було зроблено перерву до 18 години. Потім знову виступив С. В. Косіор, котрий оголосив заяву А. А. Хвилі на ім'я М. І. Єжова, назвав промову П. П. Любченка «адвокатською»²⁴.

Пленум прийняв рішення, в якому, зокрема, зазначалось: «На підставі матеріалів слідства та очних ставок Любченка з заарештованими учасниками контрреволюційної націоналістичної організації Триліським, Тараном, Войцехівським, Хвилею, Межуєвим, а також на підставі заяви Хвилі на ім'я т. Єжова Пленум ЦК КП(б)У вважає встановленим, що Любченко П. П. не тільки був особисто тісно зв'язаний з керівною групою націоналістичної української контрреволюційної організації, а й входив до складу керівництва цієї антирадянської організації...

Виходячи з цього, Пленум ЦК КП(б)У постановляє:

1. Виключити Любченка П. П. з Політбюро та зі складу членів ЦК КП(б)У.

2. Зняти Любченка П. П. з поста голови Раднаркому УРСР.

3. Поставити перед ЦК ВКП(б) питання про виведення Любченка П. П. зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б) та про виключення його з рядів партії.

4. Передати справу Любченка П. П. у НКВС»²⁵.

Не чекаючи неправедного вироку, П. П. Любченко у перерві між засіданнями застрелив свою дружину і застрелився сам. Ось як відреагував на це С. В. Косіор: «...Поки ми з вами приймали рішення, Любченко застрелився, підтвердивши тим самим, що ми правильно цю справу розібрали»²⁶. 2 вересня 1937 р. «Правда» надрукувала повідомлення про те, що П. П. Любченко покінчив життя самогубством, «заплутавшись у своїх антирадянських зв'язках і, очевидно, боючись відповідальності перед українським народом за зрадництво інтересів України»²⁷.

З повною підставою Пленум ЦК КП(б)У 29—30 серпня 1937 р. можна вважати політичною кульмінацією боротьби з викритою «українською націоналістичною антирадянською організацією». Архіви свідчать, як готувались до цього «викриття» ДПУ, а потім НКВС, дбайливо збираючи протягом 1933—1937 рр. оперативні матеріали, копії заяв, протоколів допитів, виписки із свідчень заарештованих обвинувачених та засуджених політичних діячів, науковців, літераторів. Зокрема, свідчення проти П. П. Любченка дали А. М. Сліпанський, Ф. М. Приступа, О. І. Бадан-Яворенко, П. І. Демчук, М. М. Яловий, М. Ф. Христовий, М. М. Полоз, О. А. Полоцький, Ю. П. Мазуренко, Є. Ф. Гірчак, Д. Є. Кудря, С. М. Семко-Козачук, М. Х. Орлов, І. С. Шелехес та багато інших. Ясна річ, ці зізнання були видобуті під тиском. Разом з тим і підготовка і сам серпневий (1937 р.) Пленум ЦК КП(б)У дали відчутний поштовх для подальшого розгортання

²¹ Там же, арк. 142.

²² Там же, арк. 151.

²³ Там же, арк. 180.

²⁴ Там же, арк. 183.

²⁵ Там же, спр. 534, арк. 3.

²⁶ Пирог Р. Я. Назв. праця.— С. 140.

²⁷ Там же.

пошуку учасників «антирадянської української націоналістичної організації».

У зв'язку з цим були заарештовані і засуджені до розстрілу начальник адмінгоспуправління Наркомосу УРСР Д. І. Новицький, зав. сектором культури Раднаркому УРСР І. Б. Дубовицький, зав. сільськогосподарським та заготівельним відділами Раднаркому УРСР М. Я. Іошпе, секретар спецкомісії Раднаркому УРСР І. Т. Василенко, начальник адмінгоспуправління Управління справами Раднаркому УРСР М. М. Попович, секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітан, керуючий українською конторою Держбанку, а напередодні арешту начальник Свердловського облфіну управління О. М. Певзнер, нарком лісної промисловості УРСР В. Д. Кузьменко, сестра дружини П. П. Любченка, студентка Київського університету Г. М. Крупеник, слухач курсів партторгів при ЦК ВКП(б) К. Я. Талалай, секретар української економічної наради та виконуючий обов'язки керуючого справами Раднаркому УРСР А. А. Кричевцов, начальник Українського управління лісоохорони та лісонасадження при Головному управлінні Раднаркому УРСР А. П. Ліждвой, помічник Голови Раднаркому УРСР М. Ф. Львов та ін. 30 червня 1937 р. був також заарештований директор Київського ветеринарного інституту А. П. Любченко. 17 вересня 1937 р. під час допиту, напевно, з метою самооборони він почав чинити опір співробітникам НКВС і був вбитий.

Характерно, що були заарештовані і декілька співробітників НКВС, зокрема, прикріплений до П. П. Любченка (як до Голови Раднаркому УРСР) оперкомісар НКВС К. А. Громов-Спасибі. Йому інкримінувалось те, що його нібито втягнула у «контрреволюційну організацію» М. М. Крупеник — дружина П. П. Любченка. Заарештований 2 вересня 1937 р. К. А. Громов-Спасибі під тиском своїх колег, слідчих М. Ю. Шора і Самаріна спочатку визнав свою провину, а згодом, у грудні 1937 р., подав заяву на ім'я М. І. Єжова, в якій категорично відкидав обвинувачення в участі в «антирадянській організації», а також в тому, що його вербувала М. М. Крупеник. Відверто він розповів і про застосування до нього фізичних методів впливу. 21 січня 1938 р. на підставі постанови 8-го відділу ГУДБ НКВС СРСР К. А. Громов-Спасибі був звільнений через «недоведеність складу злочину».

30 серпня 1937 р. був заарештований співробітник 1-го відділу НКВС УРСР, охоронець П. П. Любченка Д. В. Коновалов. Особливою нарадою НКВС СРСР його засудили — як «соціально небезпечного елемента» — до трьох років позбавлення волі. Зіткнувшись з брутальними методами роботи своїх колег і знаючи про свою повну невинуватість, Д. В. Коновалов почав активно апелювати до керівних інстанцій з метою зняти з нього несправедливі обвинувачення. Зокрема, 25 червня 1939 р. він написав велику заяву на ім'я Л. П. Берії. Процитуємо уривки з цього документу: «...Після арешту протягом 1 м. 13 днів все примушували подати «заяву» на ім'я наркома НКВС УРСР Леплевського, прохати його зберегти мені життя як зраднику і давати «свідчення» про те, що Любченко є керівником української націоналістичної організації... 26 вересня слідчий Сараєв і з ним працівники 4-го відділу Перцов, Борисов, Артем'єв, Чичикало, Казаченко та ін. двох прізвищ не пам'ятаю, б'ючи мене до нестями й відливаючи водою, вимагали надання свідчень про мою контрреволюційну діяльність... Через 1 м 10 днів таких страждань мене викликали для очної ставки з сестрою дружини Любченка, Ганною Крупеник.

«Очну ставку» було здійснено. Уявіть собі цю сцену: 22-літня дівчина, студентка, залякана, в істеричному стані, біля неї 5 чол. слідчих, котрі заспокоюють її для того, щоб можна було провести цю «очну ставку».

Примушена слідчим, Крупеник дала на очній ставці свідчення,

що вона напередодні мого арешту розповіла мені, що Любченко є керівником контрреволюційної націоналістичної організації... Коли я почав ставити їй питання з приводу цього, вона відповіла: «Ви працівник НКВС і про все це повинні були знати».

Після цього мене вивели і примусили підписати протокол Г. Крупеник... Через два дні ввечері мене знов викликали на допит, протримали 8 годин стоячи, в 5 годин ранку слідчий Сараєв написав довільний протокол допиту... Я відмовився підписати сфабрикований Сараєвим протокол, тоді останній почав мене бити, і коли я почав захищатись, в кімнату вбігли співробітники Перцов, Грозний, Борисов і Артем'єв, зваливши мене на підлогу, почали бити, і, підтягнувши до столу, змусили підписати протокол. Ось такою була «кухня» фабрикації «справи боротьбистів» і закономірно, що ще у 50-ті рр. особи, котрі проходили по ній, були реабілітовані. Серед них і А. А. Хвиля.

Восени 1937 р. на Україні знову з'явився Л. М. Каганович. Він прибув з метою ліквідації «шкідництва» у Донбас. У вересні у своєму виступі на Вседонецькому зльоті стаханівців він підкреслив, що «говорячи про шкідництво, можемо твердо сказати: прорахувалися вороги, прорахувалися розвідники, помилилися, зазнали поразки шпигуни та розвідники, зазнали поразки їх хазяєва — німецько-японські та інші фашисти»²⁸. Разом з тим Л. М. Каганович дорікав учасникам зльоту: «...Політична пильність у вас не набуває того конкретного повсякденного практичного характеру, якого ця пильність повинна набути, інакше вона перетвориться на фразу»²⁹. Каганович власним прикладом продемонстрував зразок «практичної» пильності: невдовзі після цього виступу органи НКВС заарештували близько 140 керівних працівників Донецького басейну — директорів заводів, шахт, головних інженерів та партійних керівників. Списки приречених він затвердив напередодні арешту власноручно³⁰. В цілому, за твердженням сучасних дослідників, підписи Л. М. Кагановича виявлено на списках, у яких було 36 тис. чоловік, засуджених до розстрілу³¹.

На вересневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У у своєму виступі Е. К. Прамнек заявив, що Л. М. Каганович у боротьбі з «шкідниками» в Донбасі здійснив «гігантську роботу»³². На цьому Пленумі, як і на інших, що відбулися протягом 1937 р., тривало виключення із керівних органів викритих «ворогів народу». Ось як характеризував ситуацію з кадрами на Україні М. С. Хрущов, котрий змінив на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора: «По Україні наче Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було»³³.

Пошук ворогів триває

Трагічними стали результати репресивної політики для кадрового корпусу Компартії України, кількісний склад якої з 1933 р. по 1938 р. зменшився на 266281 чоловіка — майже наполовину. У 1933—1936 рр. відбувалася чистка та обмін партійних документів. Прийом у партію було припинено. Зменшення чисельності партійного складу, якщо навіть зважити на те, що певна частина комуністів виїхала за межі республіки або вибула з інших причин, припадає насамперед на долю виключених. Відомо й те, що більшість виключених постраждала у роки масових репресій. Звернімося до деяких даних, що дають уявлен-

²⁸ Донецький обласний державний архів, ф. 326, оп. 1, спр. 997, арк. 76.

²⁹ Там же, арк. 77.

³⁰ Див.: Медведєв Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна.— 1990.— № 5.— С. 144.

³¹ Там же.— С. 145.

³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 539, арк. 41.

³³ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 5.— С. 47.

ня про масштаби виключень. З січня 1934 р. по квітень 1937 р. в КП(б)У із членів партії було виключено 92366 чол., з квітня 1937 по травень 1938 р.— 16511 чол., з липня 1938 р. по квітень 1940 р.— 12385 чол. І хоча після лютого-березневого (1937 р.) та січневого (1938 р.) Пленумів ЦК ВКП(б), коли дедалі яснішими ставали масштаби репресивних заходів, певну частину виключених було поновлено в партії (приміром, з квітня 1937 р. по травень 1938 р. в КП(б)У поновили 4627 чол.), цей процес не можна порівняти із обсягом попередніх виключень. До того ж основна провина за перегини, що їх було припущено у ході «чисток», покладалася на тих партійних працівників, які активно цим «чисткам» сприяли. Тепер їх оголосили «ворогами народу».

На XIV з'їзді КП(б)У М. С. Хрущова було обрано першим секретарем ЦК КП(б)У, хоча ці обов'язки він виконував з січня 1938 р., приїхавши на Україну за сталінською вказівкою. М. С. Хрущов, як він сам пояснював Сталіну, не прагнув повертатись у республіку (а саме тут у 20-ті рр. починалась його політична кар'єра) з кількох причин. Насамперед, вважав себе менш кваліфікованим працівником, ніж С. В. Косіор. Крім того, мав великі сумніви щодо власного хисту компетентно орієнтуватись в національній політиці, знаходити спільну мову з українською інтелігенцією. Відповідь Сталіна на ці аргументи була короткою, він сказав, як згадував сам М. С. Хрущов, «що я повинен працювати на Україні»³⁴. Така категоричність не була випадковою, адже на Україні потрібен був керівник, котрий би не тільки змінив С. В. Косіора, а й без коливань продовжував би здійснювати визначену «батьком народів» політичну лінію. Керівником саме такого типу був у той час М. С. Хрущов. Він заслужив сталінську довіру, працюючи у Москві.

27 січня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. На порядку денному серед інших стояло організаційне питання. Йшлося про заміну С. В. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Косіор сказав про те, що на цю посаду рекомендовано М. С. Хрущова, а на посаду другого секретаря — М. О. Бурмистенка, який до цього працював заступником завідуючого оргвідділом ЦК ВКП(б). «Я хочу, — продовжував С. В. Косіор, — сказати декілька слів у зв'язку з тими змінами, що нині відбуваються. Я гадаю, що завжди так було, що заходи, що їх приймає ЦК ВКП(б) та зміни, що вносяться, ми знаємо з досвіду, завжди приводили до кращого і завжди забезпечували ще більше поліпшення роботи, виправлення тих помилок, що були в організації, і дають кращі результати у роботі. Я гадаю, що безумовно так буде на Україні»³⁵.

А далі С. В. Косіор говорить про помилки у власній роботі, у тому числі у зв'язку з викриттям і арештами «ворогів народу» з числа членів ЦК КП(б)У. «Але, — продовжує він, — я повинен сказати, що будь-які помилки можна виправити... Лінія у нас була, і проводили ми лінію ЦК ВКП(б). Завдяки цій лінії ми рухалися уперед дуже значно, тому що завжди над нами було око ЦК ВКП(б) і зокрема тов. Сталіна, котрий завжди Україні приділяв багато уваги і часу, завжди готовий був допомогти порадою, вказівкою, навіть тоді, коли ми самі не звертались. Я гадаю, що нове керівництво, що його Центральному Комітету слід буде затвердити, секретарі Центрального Комітету не тільки забезпечать цілком і повністю проведення у життя всієї політики нашої партії та керівництва усім складним господарством та політичним життям України, але набагато швидше просунуть вперед ту справу Леніна-Сталіна, що близька всім нам»³⁶. М. С. Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого, а М. О. Бурмистенка —

³⁴ Там же. — С. 46.

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 568, арк. 2—3.

³⁶ Там же, арк. 2—3.

другого секретаря ЦК КП(б)У³⁷. Після виборів, коли на Пленумі почав головувати М. С. Хрущов, розглядалися питання про підготовку до сівби, а також про вибори до Верховної Ради УРСР.

Факти свідчать, що саме на той період, коли С. В. Косіор очолював ЦК КП(б)У, припадає найбільша кількість всіляких «процесів» і «справ». Саме в цей період пильність почала поступово перетворюватися у загальну підозрілість, нагнітання напруженості, постійні пошуки «ворогів народу». Не випадково і на згаданому січневому (1938 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, де С. В. Косіор складав свої обов'язки, четвертим у порядку денному стояло питання про виключення із керівних органів чергової групи «ворогів народу», серед яких були М. К. Блушвілі, М. І. Бондаренко (який змінив П. П. Любченка на посаді Голови Раднаркому УРСР), А. С. Волков, М. Ф. Гікало, В. П. Затонський, К. Ф. Квятек, С. О. Кудрявцев, Н. В. Марголін, М. І. Нікітченко, О. В. Пілацька, З. Й. Зідерський, П. Л. Геращенко, І. А. Константинов, Й. П. Манаєнков, Е. Л. Нідер. Негативні явища у житті парторганізацій набули значних масштабів. У Києві, наприклад, компрометуючі матеріали були подані на половину складу міської парторганізації, а із 130 комуністів республіканської Академії наук 111 були «відзначені» такими матеріалами³⁸. У Ленінському районі міста Києва створювались спеціальні комісії для збирання компрометуючих матеріалів. Внаслідок роботи цих комісій було виключено з партії 18,5% складу районної парторганізації. У Петровському районі Києва «компромат» було заведено на 63% складу парторганізації³⁹.

Відкликаний до Москви, С. В. Косіор був призначений заступником Голови Раднаркому СРСР. Як згадував М. С. Хрущов, проводжали С. В. Косіора «досить сухо. Не так, звичайно, слід було проводити з України Косіора, який пропрацював стільки років в її партійній організації...»⁴⁰ У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М. І. Єжов, і новому керівництву стало зрозуміло: Сталін все ще вимагає продовжувати пошук «ворогів народу».

(Далі буде)

Одержано 03.02.91.

В данном разделе завершается повествование о «деле боротьбистов» 1937 г. Автор касается событий 1938 г., когда в Украину по сталинской рекомендации прибыл Н. С. Хрущев, который возглавил ЦК КП(б)У.

³⁷ Там же, арк. 6.

³⁸ Там же, спр. 548, арк. 80.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.— С. 50.

Новий погляд на проблему

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Розглядається питання про взаємозв'язок процесу боротьби Центральної Ради за українську державність у формі широкої національно-територіальної автономії і створення власних збройних сил, зокрема початковий етап українізації в російській армії.

Давно помічено, — коли суспільство переживає події надзвичайної ваги і значимості, воно особливо часто звертається подумки до явищ, фактів, документів минулого. І в них прагне віднайти генетичну спорідненість, історичні витоки нинішніх процесів, за допомогою вибудовуваних умовних паралелей (а в історії схожих ситуацій з детермінованою логікою їх розв'язки можна підмітити чимало) передбачити, усвідомити вірогідну перспективу розвитку. Тому нині, у довгожданний момент торжества віковичних прагнень українського народу до повної суверенності, незалежної державності, важливо ще раз осмислити кроки, які здійснювались у різний час на шляху до жаданої мети.

Досить помітними і притягальними віхами аж надто непростого і тривалого процесу самовизначення України постають події 1917 — початку 1918 рр., коли було водночас і так багато досягнуто у справі розбудови української держави і настільки ж багато не реалізовано, втрачено.

Історичний досвід однозначно переконує — гарантом існування незалежної країни виступають її збройні сили, їх здатність відстояти свою Батьківщину від будь-чийх зазіхань. Боротьба за українську державність — ще один яскравий прояв цієї закономірності.

Між тим, протягом десятиліть ця проблема майже не досліджувалась радянською історіографією. В полі зору істориків постійно перебували лише питання про створення і функціонування на Україні Червоної гвардії, перехід на бік соціалістичної революції і влади Рад солдатських мас фронту, тилових гарнізонів і флоту. Підсумковими, з історіографічними довідками, стали праці Л. Є. Дещинського і П. І. Гарчева¹.

Концепція, яка в них відстоювалась, зводилась до того, що закономірним результатом революційних перетворень у 1917 р. стала Українська Соціалістична Радянська Республіка, що вступила у федеративний зв'язок з РСФРР, а головним гарантом її існування, досягнутого в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, стали сформовані на класовій основі військові формування — червоногвардійські частини, загони революційних солдатів, червоноармійці, яким у вирішальний момент надали певну допомогу співбрати з півночі. Тут не лише не ставилось завдання предметно розглянути альтернативний процес українського державотворення з його складовою частиною — формуванням збройних сил на національній основі, але й не порушувалось питання про зв'язок долі національно-державного утворення, в даному разі на радянській основі, з потребами його збройного захисту саме як незалежної, суверенної одиниці. Свого часу не залишився осторонь данини домінуючій історіографічній традиції і автор цих рядків.

Між тим, у працях, що побачили світ і розповсюджувались перш за все за межами України, згадана проблема розглядалась зовсім в іншій площині. Це були як публікації діячів українського національно-визвольного руху², що нині перевидаються і на Україні, так і дослідників³, хоч грань між ними досить часто умовна і навіть невловима.

¹ Дещинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте // Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — Львов, 1982. — 256 с.; Гарчев П. И. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. — К., 1983. — 150 с.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Відень, 1921; Нью-Йорк, 1967. — 575 с.; Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918. — 120 с.; Винниченко В. К. Відродження нації. — Київ — Відень, 1920. — Ч. 1. — 348 с.; Ч. 2. — 330 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1918. — Львів, 1928. — Ч. 2. З початків відродження української державності / Доба Центральної Ради. — 96 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — 152 с.; Т. 2. — 200 с.

В цілому слід сказати, що в нерадянській історіографії завжди надавалось багато уваги питанням національних збройних сил України. Вийшло кілька збірників «За державність. Матеріали до історії війська Українського» (Каліш, 1929—1935), видавались тематичні часописи «Літопис Червоної Калини» (Львів, 1929—1939) «Табір» (воєнно-літературний журнал. Варшава. 1927—1937); значна кількість матеріалів друкувалась у журналі «Український історик», що видавався з 1963 р. спочатку в Нью-Йорку—Мюнхені, а потім — в Нью-Йорку — Торонто—Мюнхені.

Узагальнені дані зібрані в «Енциклопедії українознавства» в статтях «Українські збройні сили доби визвольних змагань 1917 — 21», «Відновлення української держави» (автор О. Шульгин)⁴.

В цій літературі процес українського державотворення пов'язувався виключно з діяльністю Центральної Ради. Інший же напрямок, що уособлювався Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, зовсім не враховувався, а крах української державності пояснювався передусім зовнішніми факторами.

Звичайно, при наявності зрозумілих своєрідностей, нюансів у трактовці проблеми згаданими авторами, є ще одна спільна риса, точніше, очевидна суперечність: абстрактне визнання недостатньої уваги (в ряді праць — неприпустимої, навіть злочинно-недостатньої) до проблеми формування власних збройних сил і явна ідеалізація практики українізації армії, переоцінка ролі, спотворення кількісних і якісних характеристик українських військових сил у визвольних змаганнях. У концентрованому вигляді вони знаходять відбиття, наприклад, у працях, присвячених бою біля залізничної станції Крути⁵.

Останнім часом відзначені хиби механічно переносяться до виступів публіцистів, громадських діячів, почасти істориків, у пресі, інших засобах масової інформації⁶.

³ Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції // Літературно-науковий вісник.— 1927.— № 4; Мазепа І., Феденко П. З історії української революції.— Прага, 1930.— 94 с.; Стефанов З. Українські збройні сили 1917—21 рр. Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату.— Коломия, 1934 (Друге ставлене видання).— 1947.— 413 с.; Крип'якевич І., Гнатенко Б. Історія українського війська.— Львів, 1936 (Вінніпег, 1957); Думин О. Український військовий рух в російській армії в 1917 році. Огляд дотичної літератури // Українські вісті.— Львів.— Ч. 5. 7. І 1938; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917—1921.— Т. 1.— Прага, 1942.— 212 с.; Велика історія України.— Львів—Вінніпег, 1948.— С. 762—786; Історія українського війська, 2-е вид. доп.— Вінніпег, 1953; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. Вид. 2-е — Нью-Йорк, 1954.— 437 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил. 1917—1921. Вінніпег, 1954.— 176 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917—1919).— Торонто, 1957.— 80 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.— Мюнхен. 1958. 319 с.; Кедровський В. Українізація в російській армії. // Український історик. — 1967. — № 3—4 (15—16). — С. 61—77; Полонська — Василенко Н. Т. II. (від половини XVII сторіччя до 1923 року).— Мюнхен, 1976.— 599 с.; Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991. — 512 с.

⁴ Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— Париж—Нью-Йорк, 1949.— С. 498—512, 1176—1177 та ін.; Останнім часом «Літературна Україна» передруковує саме ці матеріали на своїх сторінках, даючи лише власні заголовки (Див. Літературна Україна.— 1992.— 16 січня, 6 лютого та ін.).

⁵ Монкевич Б. Бої під Крутами.— Поступ.— Ч. 2.— 1929; Збаразький С. Крути. До 40-річчя Великого Чипу. 29-го січня 1918 Мюнхен.— Нью-Йорк, 1958.— 104 с.

⁶ Дорошкевич В., Волошин М. Незалежність України: нова спроба. Загляньмо до радянських джерел // Літературна Україна.— 1991.— 3 січ.; Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою.— К., 1990.— 63 с.; Лукеренко К. Червона калина на білому снігу // Вечірній Київ.— 1991.— 13 травня та ін.

Все вищевикладене й зумовлює потребу звернутись до подій 1917—1918 рр., заново **неупереджено оцінити реальні факти**, документи, залучивши до їх аналізу як надбання історіографії (вітчизняної, зарубіжної), так і публікації, що тільки-но побачили світ, або ж стали доступними для широкого кола читачів лише останнім часом⁷.

* * *

В 1917 році, після довгих століть гноблення самодержавною Росією, Україна дістала шанс вирватись з неволі, стати повновладним господарем власної долі. З поваленням царизму і бурхливою демократизацією суспільного життя в країні на історичну арену виходить Центральна Рада як уособлення боротьби за інтереси українців.

Очевидно, з багатьох причин для керівників національно-визвольних змагань мав пройти певний час, щоб заповітні прагнення вилилися у відточену і реальну програму діяльності. Мрії про самостійність їх, звичайно, ніколи не полишали, проте лише конкретний розвиток подій мав підказати відповідні до ситуації настанови і лозунги. Основною програмною засадою при цьому залишалася вимога широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної республіки. Ця теза знайшла своє втілення в основних документах Центральної Ради, в тому числі у трьох її універсалах, у численних публікаціях лідерів українських партій (від соціалістів-федералістів — колишніх тупівців до соціал-демократів і есерів). Голова Центральної Ради М. С. Грушевський видав у Києві спеціальну брошуру «Якої ми хочемо автономії і федерації», яка друкувалася тоді в місцевих українських газетах, а також за кордоном. Зокрема, у Відні вона була відтворена «Вістником «Союзу визволення України» і вийшла окремим відбитком під назвою «Якої автономії і федерації хоче Україна».

Принципово важливими при цьому є висхідні уяви про автономію. За переконанням М. С. Грушевського, «автономія має своє власне право, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади»⁸.

З різних можливих варіантів автономного устрою (обмежена, територіальна — обласна, крайова, екстериторіальна — національно-культурна) найбільш прийнятним для України М. С. Грушевський висував здобуття широкої, національно-територіальної автономії. Згідно задуму, таке державне утворення само мало «вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями й всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.

Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрим братимуть участь представники України пропорціонально до її людності й людності всієї російської республіки»⁹.

Гарантом саме такого автономного стану України могли бути лише децентралізація Російської імперії, перетворення колишніх провінцій на

⁷ Грушевський М. Спомини.— Ч. II // Київ.— 1989.— № 8.— С. 103—154; № 9.— С. 108—149; № 10.— С. 122—158; № 12.— С. 112—155; Винниченко В. Щоденник. // Київ.— 1990.— № 9.— С. 91—123; № 10.— С. 96—110; Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. С. Грушевського: історія і сучасність.— К., 1991.— 184 с.

⁸ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна.— Відень.— 1917.— С. 7.

⁹ Там же.— С. 10.

автономні держави, які склали б федерацію, а остання повинна обов'язково бути демократичною республікою¹⁰.

По суті такою ж була й позиція провідних українських партій¹¹.

Ці теоретичні розрахунки були покладені в основу рішень Всеукраїнського Конгресу (6—8 квітня 1917 р.), який ухвалив:

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі.

2. Автономний устрій України, а також і інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні¹².

Чіткої уяви про власні збройні сили, очевидно, на той час ще не склалося. Так, ведучи мову про прерогативи федерації, М. С. Грушевський передбачав, що «загально-державними справами, мабуть, будуть: справи війни й миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки...»¹³. Однак тут же він наголошував, що «українське військо, — поки не буде замінене міліцією, — хоч підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни»¹⁴.

Інші керівники українського визвольного руху теж не мали чітких уяв про роль власної армії у майбутніх змаганнях за українську державність. Окрім М. Міхновського та його прихильників, що стояли за найшвидшу організацію національних збройних сил, інші течії в Центральній Раді трималися відмінних поглядів. Найбільшою мірою їх уособлював В. К. Винниченко, який досить довго вважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій, — доводив заступник Голови Центральної Ради. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі»¹⁵.

В перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, очевидно, крім всього іншого відіграла роль його делікатність, можлива негативна реакція центру (а прояви її могли бути найжорстокішими) навіть при самій постановці цього питання. Проте життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й мі-

¹⁰ Там же. — С. 14, 18. В іншій брошурі, що вийшла в Києві в 1917 р. «Звідки пішло українство і до чого воно йде», М. С. Грушевський неодноразово наголошує, що українці не прагнуть до самостійності. «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони вступили б широ і одверто з такими гаслами — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували» (с. 12); «Українці не мають наміру відділятися від російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свобідній зв'язи з нею» (там же) тощо.

¹¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 45—48.

¹² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 39.

¹³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 21.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Робітничая газета. — 1917. — 12 травня (№ 10).

сячі після Лютого висунули питання про національні військові формування як питання нагальної політичної практики.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидше розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті і в тилу, на Україні і в Центральній Росії, на Кавказі і в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 в Петрограді відбулася досить представницька українська маніфестація (брало участь близько 25 тис. українців) з нагоди перемоги революції, а також роковин смерті Т. Г. Шевченка. До робітників, студентства, інтелігенції приєдналися військовослужбовці. Причому деякі військові частини, укомплектовані українцями, прибули на свято у повному складі. Очолила маніфестацію військових варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулися не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями цілий ряд газет різних політичних напрямків¹⁶.

З величезним піднесенням пройшла в Києві 19 березня стотисячна українська маніфестація, окрасою якої стали кілька тисяч озброєних українських вояків¹⁷. За словами В. К. Винниченка, «це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції»¹⁸. На нараді українців-вояків київської залози вже 16 березня ухвалили заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Гоц, поручик М. Міхновський* і прапорщик Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську¹⁹.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе «Установчою військовою Радою»²⁰. За прикладом Києва військові клуби, ради створювались і в інших містах²¹. Повсюдно проводились віча військовослужбовців²².

Справедливості ради, слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. С. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових коугах, не було нічого несподіваного — в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в особні армії. Привід до сього дало формування польських легіонів, розпочате

¹⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Т. 1.— С. 26.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України.— Т. 1.— С. 46—48.

¹⁸ Винниченко В. Назв. праця.— С. 49.

* М. Міхновський, автор знаменитої брошури програмного характеру «Самостійна Україна», один із організаторів РУП, засновник Української Народної партії. Мобілізований під час війни до армії, він, відповідно до фаху юриста, був призначений до Київського окружного суду в ранзі поручика.

¹⁹ Кедровський В. Назв. праця.— С. 64—65.

²⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 44.

²¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. II.— С. 467.

²² Кедровський В. Назв. праця.— С. 64.

за старого режиму дивним дивом якраз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подразнити чуття місцевої людности»²³.

Дещо інакше бажання військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк: «Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах»²⁴. Мабуть, варто додати, що це ж було й причиною значного делітантства у справі національного військового будівництва.

Прагнучи до згуртування в українських частинах, українські солдати теж не висували далекоюсяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони щиро хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їх волі, продовжувалась і солдату не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнув зробити і свій внесок у національне відродження, у боротьбу «за вільну Україну». Домінуючі настрої виливалися у вимоги територіальної системи формування військ: виділення українських військовослужбовців, що перебували за межами України (в гарнізонах), в окремі українські військові частини і їх поступова передислокація на Україну, а також виділення українських військовослужбовців на фронтах в окремі частини з переведенням їх на український фронт.

Однак, ці настрої не встигли ще набрати достатньо серйозного організаційного оформлення як наштовхнулись не лише на неприхильне, а просто відверто вороже ставлення з боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу міцності армії, її здатності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Почались виступи у пресі, з'явилися заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть з погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоч і заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Виходячи з цього (з прагнення не завдати шкоди єдності демократичного фронту) делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушувати.

Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд поступово зрозуміє: у формуванні українських військових частин — не загроза боездатності армії, а навпаки — шлях до її зміцнення, важливий фактор, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни. В. К. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли тим зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони. Його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожную національну армію поставити на її землі, по можливості ближ-

²³ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 545.

²⁴ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 44.

че до рідних кожному солдатів околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів»²⁵.

Тим часом життя йшло своїм чином. Український військовий рух набирав сили знизу. Великого розголосу набули події із створенням першої крупної військової одиниці — полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті скупилось біля трьох тисяч солдат-українців. Частина з них сюди направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція видавалась як прояв патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий як Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування, так і тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. Об'єднане засідання Київського Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства висловилися за відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для комплектування військових частей»²⁶.

Коли ж надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника—Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливі хвилювання серед солдат, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дезертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих вояків. Його командиром було обрано георгієвського кавалера Д. Путника—Гребенюка²⁷.

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу, кількісно обмежену бойову одиницю. Воно «дозволило виділити 500 вояків, які б стали кадром для комплектування добровільного полку, а решта мала просто відправитись на фронт.

Хоч таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху, Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відомої заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частей поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті»²⁸.

Пояснюючи поступливість Центральної Ради у такому важливому, принциповому питанні, В. К. Винниченко пише: «Бо, іменно, найважли-

²⁵ Винниченко В. Назв. праця.— С. 129.

²⁶ Там же.— С. 135.

²⁷ Кедровський В. Назв. праця.— С. 65.

²⁸ Цит. за: Винниченко В. Назв. праця.— С. 137—138.

віше для нас було це признання (признання військовим командуванням першого українського полку як самостійної військової одиниці—В. С.). Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу»²⁹. Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдат до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. В дні роботи I Українського військового з'їзду полку було передано малиновий прапор з портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Флорівського монастиря), і полк склав присягу на вірність Україні під цим прапором.

Д. Дорошенко так розмірковує з приводу формування перших військових одиниць на Україні: «Творення власної національної армії, яко головної основи української державності — ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-воjakів національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюби приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козащини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла»³⁰.

Різні ж спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мала досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обирались Ради і комітети. Так наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228 запасного піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовтоблакитним прапором³¹. Наростанню українського руху в військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила в своєму складі військову комісію для завідування військовими справами.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких частин з фронту і округи, військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Ухвалили резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли...» Визначили норми представництва* і порядок

²⁹ Там же.— С. 137.

³⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 350—351. Щоправда, цього настрою в перші місяці 1917 року не поділяв В. К. Винниченко, який в ряді статей неприховано і дошкульно глузував з пробудження історичної традиції; «Замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров'ю, гнилим трупом. Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленьчати, нагаєм помахувати. Недурно другий нововизволений кріпак — поляки (як ходять чутки) не хочуть республіки, а неодмінно короля. Ми не здивуємось, коли наші кріпаки забажають і собі короля, щоб зовсім як у панів було» (Робітничка газета.— 1917.— 8 квітня).

³¹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 26.

* Від українців кожної окремої частини (полк, флотський екіпаж, окрема морська команда, дивізіон, дружина, транспорт, окремий батальйон, госпіталь, парк і всяка окрема частина, котра має свій окремий розпорядок) надавалось право направити на з'їзд по одному представникові. Крім того, з українців кожних чотирьох частин — по одному офіцеру (чи лікарю, чиновнику), а там, де тільки одна частина —

денний. Серед головних питань намітили: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4»³².

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5—8 травня 1917 року. Більш як 700 делегатів представляли 993 400 українських солдатів³³. З'їзд став значною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухвалах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а на Україні — заснування обласного органу, який мав би працювати разом з представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалася єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України і репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Слід зауважити, що настрої солдатських мас були явно різкішими, радикальнішими за позицію лідерів Центральної Ради. Зокрема, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони з трудом вгамували масове обурення, яке викликало оголошення телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматись від самочинних дій до I Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин³⁴.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, постільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до фльоти, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській флотії укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до фльоти Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців*, — поповнювати її надалі виключно українцями»³⁵.

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. В їх числі: В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та інші. Головою комітету обрали С. В. Петлюру**.

по два представники, з котрих один повинен бути солдат, а другий офіцер (чи лікар, чиновник). Військові українські організації направляли на з'їзд по 1—2 представники.

³² Цит. за: Кедровський В. Назв. праця.— С. 68—69.

³³ Христюк П. Назв. праця.— С. 56. За іншими даними (В. Кедровський посилається на «Вісник Українського військового генерального комітету») на з'їзді було представлено 1580702 українців-вояків (Назв. праця.— С. 69).

³⁴ Винниченко В. Назв. праця.— С. 142—143; Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 353—355; Кедровський В. Назв. праця.— С. 69—70.

³⁵ Христюк П. Назв. праця.— С. 53—54, 126.

* Питома вага українців тут досягала 75%.

** С. В. Петлюра з 1916 р. працював помічником уповноваженого Земського Союзу на Західному фронті. Після Лютневої революції був обраний головою Української Ради Західного фронту. Прибув як її делегат на I Український військовий з'їзд і після обрання до Українського Генерального військового комітету залишився в Києві.

Після з'їзду українізація війська набрала ще більших масштабів, з чим командування змушене було змиритись, хоч принципового рішення уряду з цього приводу все ще не було.

З огляду на вагання Центральної Ради військовий з'їзд зажадав від неї негайного вжиття рішучих заходів до здійснення даних Раді Національним конгресом доручень, стимулював активність Ради обранням до її делегації, що мала відбути до Петрограда, чотирьох своїх представників: О. Пилькевича, С. Письменного, Д. Ровинського, А. Чернявського.

В середині травня 1917 р. делегація у складі 10 осіб прибула до Петрограда і звернулася до Тимчасового уряду і Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів зі спеціальною декларацією — доповідною запискою. Поряд з іншими, до цього документа було внесено і такий пункт: «В інтересах підвищення боевої сили армії та відновлення дисципліни необхідно перевести в життя виділення українців в окремі військові часті, як в тилу, так, по зможі, і на фронті»³⁶.

Як видно, лідери Центральної Ради більше турбувалися про те, щоб допомогти Тимчасовому уряду здійснювати його військові заміри, аніж про те, щоб створювати збройний, військовий оплот тієї державності, яку вони виборювали.

Щоправда, представники від Українського Генерального військового комітету 20 травня 1917 р. висунули Тимчасовому урядові свої додаткові вимоги: оповістити про існування комітету «як органу, що відає всіма військовими організаціями, установами та питаннями, і до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади», надіслати в комітет відомості про всіх без винятку військовослужбовців-українців; перевести на Україну ряд військових частин, виділити у запасних частинах солдат-українців в окремі (осібні) сотні, курені, команди з умовою залишення їх поки що в тих же самих місцях і в тих же частинах, де вони перебували; дати Генеральному комітетові право поповнення полку богданівців, а також визначених на фронті трьох корпусів. В поданому документі містилась і вимога повернення старовинних запорізьких клейнодів (булав, бунчуків), а також знамен городових українських полків, що зберігались в Петербурзі, Москві, інших містах Росії³⁷.

Однак, делегація після тривалих поневірянь, всіляких принижень і образ ні з чим повернулася до Києва.

Голова Української Ради пізніше зазначав: «Коли стало відомо з доповідей делегатів в Центральній Раді на різних публічних зібраннях і в пресі, як зневажливо поставилися представники уряду в комісії до українських домагань, без дальших міркувань признали їх неможливими і знов поставили під сумнівом повномочність Центральної Ради говорити іменем укр(аїнського) народу — після таких великих з'їздів, після соток заяв признання і солідарності з усіх кінців української землі, гнів і роздраж(н)ення охопило українське громадянство, навіть найбільш помірковані його верства. Так цінила російська демократія — сіль і печінка їй в зуби! — нашу лояльність, нашу повздержаність, з котрою ми глумили свою неохоту до війни і затискали зуби, щоб не крикнути того, що піднімалось у нас в горлі, щоб не розбити «єдиного революційного фронту!» На те ми билися з своїми шовіністичними і самостійницькими елементами, щоб не вийти за межі можливого в рамках сього єдиного фронту?»³⁸.

Та й того було мало. Невдовзі Тимчасовий уряд надіслав відповідь на декларацію, в якій зухвало відкинув всі домагання українців: від видання акту про автономний устрій України до визнання компетенцій Центральної Ради. «Що до справи самостійного українського війська,—

³⁶ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 6.

³⁷ Вісник Українського Генерального військового комітету. № 1.

³⁸ Грушевський М. Споми́ни // Київ.— 1989.— № 9.— С. 139.

говорилось у документі — Тимчасове правительство признало можливим тимчасове порішення цієї справи тільки в тім об'ємі, в якому означив міністр війни у своїх заявах українським організаціям в Києві»³⁹.

Не встигло вщухнути обурення українців на відповідь Тимчасового уряду щодо домагань Центральної Ради, як з'явилась ще одна причина для нового вибуху невдоволення. Військовий міністр О. Ф. Керенський оголосив про заборону скликання II Українського військового з'їзду, що саме готувався. Впадала у вічі саме антиукраїнська спрямованість цієї акції. Адже в той час відбувався в Петрограді польський військовий з'їзд, скликався Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Взагалі, то була перша заборона будь-якого з'їзду з часу повалення самодержавства.

Заборона Українського військового з'їзду як «невчасного», аналогічно до інших випадків, мала наслідки зовсім протилежні тим, на які сподівався уряд. В уяві солдат значення форуму незмірно зросло і вони з примноженим азартом стали посилати своїх делегатів і чекати на кардинальні рішення. На з'їзд прибуло 2 308 делегатів, що представляли 1,6 мільйона військовослужбовців-українців. Протягом шести днів (5—10 червня) відбувались дуже бурхливі засідання. Відкинувши рішення О. Ф. Керенського як «незаконне», з'їзд засудив позицію Тимчасового уряду, зажадав відміни його рішення щодо домагань українців, а Центральній Раді «в цій справі до уряду більше не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю...»⁴⁰.

Що торкалось власне військових питань, то з'їзд, засудивши командні ешелони російської армії у справі її українізації, зажадав від начальства затвердити Український Генеральний військовий комітет (його склад було поповнено 10 особами) як «українську військову інституцію», ухвалив обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові доручалось також розробити докладний практичний план українізації армії, враховуючи і процес створення загонів «вільного козацтва», що набирає сили⁴¹. З'їзд обрав Всеукраїнську Раду військових депутатів у кількості 132 членів⁴².

Українська Рада, очевидно, могла б спертись на хвилю справді широкого народного антиурядового обурення (незадовго до цього схожі резолюції ухвалив і Український селянський з'їзд). Вона ще третього червня прийняла резолюцію із закликом «організуватися і приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу на Україні». Проте Рада і в момент прийняття резолюції не виявляла достатньої твердості, і в наступні дні побоювалася, щоб її дії не викликали ворожості, якихось каральних акцій з боку Тимчасового уряду. Проявом цього стала телеграма до Петрограда від імені губернської Ради об'єднаних громадських організацій комісара М. Суковкіна з проханням пом'якшити ставлення уряду до українського питання.

«Для збереження на Україні й надалі спокійного життя й можливості планової праці для потреб армії, — говорилось в телеграмі, — губернський виконавчий комітет уважає необхідним, щоб Тимчасове правительство якнайскорше вжило рішучих заходів, щоб заспокоїти населення України. Український рух набрав великої сили, яка безперервно розвивається, через те його дальшого ігнорування цілком не можна допустити. Найкращим способом заспокоєння, щоб мав би забезпечувати також інтереси цілої держави, виконавчий комітет уважає потребу видання правительственного розпорядку про найскорше скликання до Києва осібної наради з представників Тимчасового правительства, національних і політичних організацій і партій при умові, що українці

³⁹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця.— С. 63—64.

⁴⁰ Христюк П. Назв. праця.— С. 70.

⁴¹ Там же.— С. 129.

⁴² Кедровський В. Назв. праця.— С. 73.

дістануть відповідне представництво. Сій нараді треба поручити підготовлення для Установчих Зборів підстав автономії України та взаємних відносин України до цілої держави»⁴³. І сам факт направлення телеграми, і її текст, за визнанням В. К. Винниченка, були погоджені з керівництвом Центральної Ради. Однак Тимчасовий уряд все ще вважав, що момент для угоди не визрів, і не поспішав з відповіддю.

Водночас збуджений настрій українських мас свідчив про те, що далі чекати уже не можна було. Делегати військового з'їзду відмовилися залишити Київ, вимагаючи певних рішень і проявляючи рішучість боротися за них найрадикальнішими заходами. Кожен день і навіть година зволікання могли привести до стихійного вибуху з непередбаченими наслідками. За цих умов 10 червня Центральна Рада оголосила на військовому з'їзді свій Перший універсал. «Хай буде Україна вільною,—урочисто проголошувалось в документі.— Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»⁴⁴.

Універсал мав велике значення як один з перших значних кроків до відновлення української державності. Хоч за оцінками фахівців, зокрема П. Христюка, «обріи майбутньої державної роботи ще тільки намічались»⁴⁵, універсал з великим захопленням, ентузіазмом, радістю зустріли українці, підтримали справжні демократи за межами України. Проте не можна не звернути уваги на те, що у вирішенні долі рідного краю автори документу більше поклалися на замирення з Тимчасовим урядом, що продовжував шовіністичну політику, а не на власний народ, не на його силу. Жодним словом універсал не обмовлявся про проблему власної армії, а чи ж українізації існуючих збройних сил.

І якщо навіть допустити, що так було зроблено з дипломатичних міркувань, то і в цьому разі, думається, пошук гаранту державного будівництва за межами своєї Батьківщини— вельми ненадійна позиція, навіть хибна, кінець кінцем згубна лінія.

Та як би там не було, акт проголошення автономії України, формування Генерального секретаріату — зародку уряду Центральної Ради— штовхав Тимчасовий уряд до більш предметного розгляду української проблеми. Причому тепер черга проявляти оперативність перейшла вже до уряду, який, природньо, міг чекати нових небажаних для себе кроків з боку Центральної Ради. Логіка тут, звичайно, була, хоч Рада явно прагнула до загладжування суперечностей, що виникли.

У декларації Генерального секретаріату, оголошеній В. Винниченком 26 червня 1917 року на пленумі Центральної Ради, яка намічала план практичної роботи, майже в усіх позиціях робився крок назад від положень Першого універсалу. «Коли порівнюємо її (декларацію, — В. С.) з Універсалом, визнавав П. Христюк, — то вона видається далеко менш радикальною, ніж сам Універсал»⁴⁶.

Центральна рада, її Генеральний секретаріат ще раз давали зрозуміти Тимчасовому уряду, що вони готові на угоду з ним на найбільш незначних умовах. До того ж вони поспішали підтримати політику наступу на фронті, до якої вдався уряд 18 червня, закликавши солдатів-українців «стати грудьми на захист волі і щастя рідної землі».

З другого боку провал наступу на Південно-Західному фронті, який проходив по території України, змушував Тимчасовий уряд шукати опору в особі Центральної Ради, здатної вплинути на стабілізацію фронту через солдатів-українців. Все ясніше ставало, що на Раду можна цілком покластися і як на своєрідну силу, стурбовану «наведенням порядку», «збереженням спокою» на Україні. Сам М. С. Грушевський,

⁴³ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 204—205.

⁴⁴ Літературна Україна.— 1990. 8 березня. Український історичний журнал.— 1991.— № 8.— С. 20.

⁴⁵ Христюк П. Назв. праця.— С. 77.

⁴⁶ Там же.— С. 81.

роз'яснюючи в ті дні політику Центральної Ради, недвозначно підкреслював: «Завданням Ради є охорона краю від розкладу, анархії та економічної експлуатації. Універсал видано під тиском життєвих умов. Центральна Рада весь час вважала бажаним контакт з Тимчасовим урядом, який неправильно орієнтувався у вимогах Центральної Ради. Оскільки Центральний уряд знайде можливість виправити свою помилку, остільки й Центральна Рада вважатиме своїм обов'язком співробітництво з ним»⁴⁷. М. С. Грушевському вторив В. К. Винниченко, який взагалі заявив, що навіть у разі відмови Тимчасового уряду визнати крайовий орган, «Центральна рада не думає стати на захватний шлях, Центральна Рада не закликає йти проти уряду»⁴⁸.

(Далі буде)

Одержано 20.02.92.

Рассматривается вопрос о взаимосвязи процесса борьбы Центральной Рады за украинскую государственность в форме широкой национально-территориальной автономии и создание собственных сил, в частности начальный этап украинизации в русской армии.

* * *

⁴⁷ Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 23.

⁴⁸ Там же.

Л. Ф. Гайдуков (Київ)

Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність)

Аналізується процес становлення та еволюції поглядів німецького соціаліста Е. Бернштейна — одного з найбільш переконливих і послідовних критиків ортодоксального марксизму, визнаних лідерів міжнародної соціал-демократії, що ввійшов в історію світової суспільної думки як творець доктрини реформістського соціалізму.

Науковий авторитет німецького соціал-демократа Едуарда Бернштейна, котрий поклав початок розмежуванню реалістичної та утопічної традицій в соціалістичній теорії, на Заході завжди був, а сьогодні є особливо високим. Не маючи скільки-небудь систематичної наукової підготовки, поступаючись в цьому відношенні, в усякому разі за суто формальними ознаками, багатьом іншим діячам західно-європейської соціал-демократії, він зробив те, чого не могли зробити ніхто з відомих і, як вважалося, більш теоретично підготовлених лідерів соціалістичного руху на Заході, як, до речі, й на Сході.

У 90-х рр. XIX ст. Е. Бернштейн, який був, за свідченням К. Каутського, одним з видатних мислячих умів європейської соціал-демократії, порушив питання про необхідність перегляду цілої низки положень та висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом й канонізованих в творах їх ортодоксальних послідовників. Без цього, вважав Е. Бернштейн, марксизм немає перспективи на майбутнє. Замість надій на буцім-то швидкий крах капіталізму, на його історичну приреченість і неспроможність до прогресу і трансформації, замість надій на тактику насильницького повалення існуючої влади, Е. Бернштейн закликав міжнародну соціал-демократію, її лідерів відмовитися від концепції, стратегії і тактики революціонізму й стати на шлях реформування

буржуазного суспільства, посилення і розвитку в ньому тих елементів соціалізму, що працюють як на інтереси робітничого класу, так і суспільства в цілому. Незважаючи на звинувачення у зраді й опортунізмі з боку Р. Люксембург, В. Лібкнехта, К. Каутського, О. Л. Гельфанда, Г. В. Плеханова, В. І. Леніна, К. Цеткін і багатьох інших, Е. Бернштейн твердо і послідовно, хоча й не завжди переконливо, обстоював свої погляди щодо нових умов і перспектив розвитку суспільного прогресу.

Твори Е. Бернштейна на Заході добре відомі, вони є предметом ґрунтовного наукового та політичного аналізу. Ми в цьому відношенні теж трималися на рівні. В усякому разі до жовтня 1917 р. наш читач мав достатньо широку можливість знайомитися з його працями. Не складала винятку в цьому відношенні навіть ті, кого царський уряд позбавляв волі, в тому числі політв'язні. Відомо, наприклад, що В. І. Ленін перебуваючи на засланні, в кінці серпня 1899 р. отримав на замовлення «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії»¹. Праці Е. Бернштейна в перекладі з німецької також регулярно видавалися і у нас, на Україні, зокрема, в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі.

Після жовтня 1917 р. ситуація в цьому відношенні змінилася. Те, що раніше було особистою точкою зору Г. В. Плеханова або В. І. Леніна на погляди Е. Бернштейна, поступово перетворювалося в політичні установки тільки правлячої партії. Однак, незважаючи на це, дещо з праць Е. Бернштейна все ж було видано і в перші пореволюційні роки, і в тому числі і в нашій республіці. В 1919 р., наприклад, у видавництві «Наука» (Катеринослав) вийшла друком робота Е. Бернштейна «Рабочий интернационал и европейская война», а у 1923 р.— його ж «Карл Маркс и русские революционеры» під редакцією відомого українського історика М. Равича-Черкаського. Загалом же можливість для ознайомлення з працями Е. Бернштейна, а, тим більше, їх серйозного і об'єктивного вивчення, дедалі становилися все більш обмеженими. Після публікації відомого листа Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция»² Е. Бернштейн разом з багатьма іншими представниками міжнародної соціал-демократії став постійним об'єктом політичних та ідеологічних звинувачень. На доцільність нових підходів до висвітлення проблем розвитку марксизму в кінці ХІХ-го на початку ХХ-го століття, невід'ємною складовою частиною якого є дискусія про соціалізм, початок якій був покладений Е. Бернштейном, одним з перших вказав І. М. Кривогуз³. У 1989 р. на сторінках журналу «Октябрь» опубліковано статтю Ю. Буртіна «Ахілесова п'ята історичної теорії Маркса»⁴. Не можна не погодитися з думкою про те, що праці Е. Бернштейна у нас ніхто як слід не читав, що багато в чому його «ревізіонізм» це те, до чого сьогодні прийшли скільки-небудь чесні опоненти Е. Бернштейна⁵. Важливо відзначити особливий внесок як в постановку, так і в намагання по-новому підійти до теми «Е. Бернштейн і сучасність» О. Л. Петренко. Вона однією з перших зробила важливі кроки в цьому відношенні, опублікувавши останнім часом ряд спеціальних праць, присвячених зазначеній темі⁶.

Відомо, що витоки теоретичних, ідеологічних або політичних дискусій доцільно шукати, насамперед, в характері та особливостях соці-

¹ Ленін В. І. Лист М. О. Ульянової 1 вересня 1899 р. // Повне збір. творів.— Т. 55.— С. 172.

² Сталін І. В. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция.— 1931.— № 6.

³ Кривогуз І. М. Интернационал в советской исторической литературе // Вопросы истории КПСС.— 1989.— № 9.— С. 112.

⁴ Буртин Ю. Ахиллесова пята исторической теории Маркса // Октябрь.— 1989.— №№ 11—12.

⁵ Там же.— № 11.— С. 34.— № 12.— С. 47.

⁶ Петренко Е. Л. Демократический социализм Э. Бернштейна // Научный социализм.— 1990.— № 2.— С. 63—70; Петренко Е. Л. Социалистическая доктрина Эдуарда Бернштейна.— М., 1990.— С. 64.

ально-економічного розвитку конкретної епохи чи відповідного історичного періоду. Не була винятком у цьому плані й дискусія про соціалізм, початок якій поклав Е. Бернштейн. Спираючись на аналітичні дані розвитку робітничого руху промислово-фінансової статистики Англії, Франції, Німеччини та інших європейських країн, а також на праці Г. Шульце-Геверніца, Е. Бем-Баверка, П. Леруа-Больє, В. Зомбарта та інших відомих вчених, він дійшов до висновку, що в суспільстві активно формуються нові явища і процеси, що, на його думку, потребує перегляду цілого ряду традиційних марксистських поглядів. Відповідаючи на звинувачення в тому, що він тим самим капітулює перед «буржуазними» авторами, Е. Бернштейн зауважує з цього приводу: так, це капітуляція, але капітуляція перед істиною, і на таку капітуляцію я завжди готовий. Я вважаю більш достойним поваги визнання в особистій помилці, ніж намагання всіма засобами захищати визнані помилковими погляди.⁷

Відразу ж зазначимо: Е. Бернштейн не був першим, хто в марксистському середовищі звернув увагу на виникнення і розвиток нових явищ в житті тогочасного суспільства. Першим серед марксистських теоретиків звернув увагу на це Ф. Енгельс. У вступі до роботи К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» зазначалося: «...Історія показала, що неправі були і ми, що погляд, якого ми тоді дотримувалися, був ілюзією. Історія пішла ще далі: вона не тільки розсіяла нашу тодішню помилку, але й зовсім змінила ті умови, за яких доводиться боротися пролетаріату»⁸.

На нові явища в розвитку капіталізму звернув увагу й К. Каутський. Він, зокрема, визнав факт певного піднесення життєвого рівня робітничого класу. Однак далі визнання цього факту він не пішов. Е. Бернштейн на відміну від К. Каутського за новими процесами капіталістичного розвитку, незважаючи на їх ще відносно невелику питому вагу, побачив тенденцію, зміцнення і розвиток якої, на його думку, мали справити суттєвий вплив на всю еволюцію суспільного руху.

Відповідаючи своїм критикам, він нагадував, що справа йде не про мрії, що вирости в кабінеті вченого, а про необхідні висновки, які впливають з життєвої практики і спостережень над нею. Тут доречно, мабуть, вказати на цілковиту безпідставність звинувачень Е. Бернштейна в тому, що своїм виступом, він, мовляв, викликав кризу марксизму. Один з перших російських рецензентів творчості Е. Бернштейна, відомий фахівець в галузі історії політичних партій і рухів на Заході П. Берлін дотепно зауважив з цього приводу: криза марксизму не викликана Е. Бернштейном, а викликала Е. Бернштейна⁹, котрий враховував не тільки нові статистичні дані й конкретні факти, в достовірності або недостатній кількості яких звинувачували його опоненти, але й ще аналізував такі тенденції й процеси світового розвитку, як виникнення і розвиток картелів і трестів, акціонерного капіталу і акціонерних товариств, банків і бірж, посилення еластичності кредиту і кредитної системи.

Крім вже зазначеного, певну роль, на нашу думку, відіграло й те, що він, на відміну від багатьох своїх опонентів, мав неабияку інтуїцію, здібність до передбачення. І ще одне: за свідченням Ф. Енгельса, однією з найхарактерніших рис Е. Бернштейна було його вміння швидко схоплювати речі з належного боку¹⁰. Все це разом взяте й дозволило йому творчо підійти як до постановки, так і до розв'язання актуальних проблем суспільного розвитку, включаючи й перспективи такого роз-

⁷ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма.— Санкт-Петербург, 1902.— С. 373.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах.— Т. 1.— М., 1949.— С. 95.

⁹ Жизнь.— 1901.— Т. 2.— С. 267.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.— Т. 35.— С. 150.

вितку. Е. Бернштейн був переконаний, що для партії, яка бажає не відставати від дійсного розвитку подій, критика необхідна, адже традиція може за певних умов перетворитися з рушійної сили в гальмо подальшого розвитку.¹¹ У відповідності до цього він зробив ряд нових, відмінних від раніше існуючих марксистських, поглядів на зміст, передумови та перспективи соціалістичного розвитку. Вперше вони були викладені Е. Бернштейном в серії статей під загальною назвою «Проблеми соціалізму» (1896—1898 рр.) Ці публікації, зміст яких багато в чому розходився з тим, про що йшлося у працях К. Маркса і Ф. Енгельса, викликали великий міжнародний резонанс. З різкою критикою Е. Бернштейна виступили О. Л. Гельфанд (Парвус), Р. Люксембург. З російських соціал-демократів їх енергійно підтримав Г. В. Плеханов. Позиція його була однозначною: або соціал-демократія похована Е. Бернштейна, або Е. Бернштейн похований соціал-демократією¹².

Питання, порушені Е. Бернштейном, стали предметом полеміки на Штутгартському з'їзді СДПН (3—8 жовтня 1898 р.). На адресу цього з'їзду він з Лондона направив свого відкритого листа. Один з керівних діячів СДПН, делегат з'їзду К. Лібкнехт свою точку зору висловив так: якщо теорії Е. Бернштейна точні, то ми можемо поховати нашу програму, всю соціал-демократію. Закриваючи Штутгартський з'їзд, його головуєчий Г. Грейліх зазначив, що німецька соціал-демократія отримала велику спадщину від своїх великих мислителів. Але й тут ми маємо справу не з істиною в останній інстанції, а з наукою, яка завжди повинна відповідати фактам. Дискусія навкруг Е. Бернштейна та його поглядів привернула увагу й провідних діячів російської соціал-демократії, в тому числі В. І. Леніна. Так, в листі від 2 вересня 1898 р. О. М. Потресову він зазначає, що полеміка Г. В. Плеханова з Е. Бернштейном його цікавить надзвичайно.¹³ В листі до О. М. Потресова 27 червня 1899 р. В. І. Ленін підкреслив, що він прочитав статтю Г. В. Плеханова проти Е. Бернштейна і рішуче стає на сторону моніста. Необхідна, додає він, серйозна війна.¹⁴

Після виходу в світ 1898 р. статті «Реалістичний і ідеалістичний моменти в соціалізмі» К. Каутський, якого підтримав В. Адлер, запропонував Е. Бернштейну систематизувати свої погляди і викласти їх в окремій книзі. Е. Бернштейн погодився з цим, і в 1899 р. вона вийшла друком. Це були знамениті, або, як пізніше напише В. І. Ленін, «геростратівські знамениті» «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Багатотомна Історія КППРС назвала цю книгу «євангелієм міжнародного ревізіонізму». Проте ідеї Е. Бернштейна знаходили все більшу підтримку європейської соціал-демократії. Десь з літа 1899 р. вони починають активно проникати й до Росії. Тут їх підтримали С. Булгаков, М. Бердяєв, П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Прокіпович, О. Кускова, Б. Кричевський, багато інших представників «легального марксизму», «економізму». За свідченням Л. Д. Троцького, європейська критика марксизму знаходила в Росії широкий відгук. Е. Бернштейн став одним з популярних проводарів від соціалізму до лібералізму. Спір між Е. Бернштейном і К. Каутським ми вивчали сумлінно, по першоджерелам¹⁵. Вихід в світ книги Е. Бернштейна викликав помітну й неоднозначну реакцію. К. Каутський в своїй праці, спрямованій проти Е. Бернштейна, писав, що його книга — перший sensationний твір. Щоправда, зазначає К. Каутський, книга А. Бебеля «Жінка і соціалізм» за своїм літературним успіхом перевершила кни-

¹¹ Бернштейн Эд. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. Перевод с немецкого.— М., 1901.— С. 324.

¹² Плеханов Г. В. Сочинения.— М., 1921.— Т. XI.— С. 27.

¹³ Ленін В. І. Лист О. М. Потресову. 2.IX. 1898 // Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 15.

¹⁴ Там же.— С. 31.

¹⁵ Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии.— М., Панорама.— 1991.— С. 134, 146.

гу Е. Бернштейна. Однак те, що соціал-демократ (А. Бебель — Л. Г.) написав соціал-демократичну книгу, тут немає нічого сенсаційного. Зовсім інша справа, пише К. Каутський, коли один з найбільш «ортодоксальних» марксистів написав книгу, в якій він урочисто спалює те, чому до цих пір вклонявся, і вклоняється тому, що до цих пір спалював¹⁶.

Е. Бернштейн поставив під сумнів головну тезу марксистських теоретиків кінця XIX століття щодо шляхів переходу від капіталізму до соціалізму — про загострення і поглиблення суперечностей капіталізму, про ліквідацію антагонізмів буржуазного суспільства виключно засобами класової боротьби як одномоментного акту. Він вважав, що в міру розвитку капіталізму все більш повно починає діяти тенденція, спрямована на стабілізацію всієї системи капіталістичних суспільних відносин, інтегрування пролетаріату в буржуазне суспільство. «Я переконаний, — писав Е. Бернштейн, — що буржуазне суспільство спроможне ще до значного подальшого розвитку і що виробництво і торгівля переживуть ще в рамках існуючого ладу декілька змін форм, перш ніж воно «розпадеться»¹⁷.

Одне з центральних місць в творчості Е. Бернштейна посіла проблема передумов соціалізму. Він вважав, що не захоплення політичної влади і насильницьке повалення існуючого суспільства має бути неодмінною передумовою переходу до соціалізму, а повсякденна турбота партії по культурному і політичному вихованню робітничого класу, забезпеченню необхідної зрілості суб'єктивного фактора. Іншою неодмінною передумовою соціалізму Е. Бернштейн вважав відповідний рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Тільки певна ступінь зрілості суб'єктивних та об'єктивних факторів в їх органічній єдності, а не у відриві один від одного, на думку Е. Бернштейна, може розглядатися як вирішальна передумова соціалізму. Щодо робітничого класу та його готовності до революційних перетворень, то Е. Бернштейн писав, що «я і тепер не вважаю робітничий клас настільки розвинутим, щоб він прийняв у свої руки політичну владу»¹⁸.

Е. Бернштейн виступив з критикою економічного обґрунтування ідеї про неминучість загальної кризи і швидкого краху капіталізму. Він писав, що соціально-економічний розвиток в багатьох відношеннях відбувається не так, як він мав би відбуватися у відповідності до традиційних в соціалістичному русі уявлень. Е. Бернштейн зазначає, що в міру розвитку капіталізму зростає багатство суспільства, поліпшується становище робітничого класу, таким чином, висновок «Маніфесту Комуністичної партії» стосовно швидкого краху капіталізму не підтверджується життям. Він вважав, що капіталізм стає все більш життеспроможним¹⁹, а також рішуче відкинув дуже поширену думку про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату при капіталізмі. У збільшенні кількості і ролі акціонерних товариств, в практиці випуску дрібних акцій він вбачав важливий орієнтир демократизації капіталу, який веде, на його думку, до збільшення чисельності власників, зростання життєвого рівня трудящих, пам'якшення класових суперечностей, що сприяє в кінцевому рахунку соціалістичній трансформації буржуазного суспільства. Е. Бернштейн був впевнений, що вже сучасне йому покоління побачить здійсненими багато із соціалістичних вимог, якщо не під цією назвою, то фактично²⁰. Йому належить цікава, хоч і не беззаперечна думка про те, що вразі досягнення соціал-демократією

¹⁶ Каутський Карл. К критике теории и практики марксизма. («Антибернштейн»). — М., 1922. — С. 7.

¹⁷ Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма. — С. 236.

¹⁸ Бернштейн Эд. Проблемы социализма... — С. 351.

¹⁹ Бернштейн Эд. — Условия возможности социализма и задачи социал-демократии. — СПб, 1899. — С. 66—67; 88—91.

²⁰ Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма. — С. 220.

влади вона не зможе обійтися без капіталізму або ж його елементів, якщо вона не хоче, щоб настав застій, а потім реакція²¹.

У відповідності до своїх соціально-економічних поглядів Е. Бернштейн формулює й свої теоретичні та політичні орієнтири. Головний з них — необхідність переходу партії робітничого класу до політики реформ. Тут, мабуть, доречно підкреслити, що реформізм як тенденція виник ще за життя Ф. Енгельса в 90-х роках ХІХ століття і пов'язаний з іменами Г. Фольмара, К. Шмідта та ін. Однак тільки в працях Е. Бернштейна реформізм як одна з самостійних течій в робітничому русі отримав своє всебічне обґрунтування і концептуальне оформлення. Отже, в історію соціалістичної думки Е. Бернштейн ввійшов як теоретик, що надав самостійний статус реформістському соціалізму, обґрунтував його соціально-економічну доктрину та політичну програму. Партія робітничого класу, писав він, повинна стати демократичною партією соціальних реформ²². Шлях революційного насильства, писав Е. Бернштейн, забезпечує більш швидшу дію, більш швидке подолання окремих перепон в процесі соціальних битв, однак, продовжує він, можна знищити уряд, привілейовану меншість, але не можна знищити народ.²³ Продовжуючи цю думку, він писав, що соціал-демократія нікому не загрожує, не думає про насильницьку революцію²⁴, а постійні посилення на «право на революцію», це спроби оживити поливанням штучні квіти²⁵.

Заслугують на особливу увагу думки Е. Бернштейна щодо соціалізму як теорії та політики, його наукового статусу. Він ніколи не ставив під сумнів правомірність визнання соціалізму метою та ідеалом сучасного суспільного розвитку, хоча, однак, дійшов висновку, що історична необхідність соціалізму не може бути обґрунтована в поняттях чистої науки. Е. Бернштейн заперечував науковий зміст соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. В праці «Чи можливий науковий соціалізм?» він писав, що основою всякої науки є досвід, соціалізм же є вчення про майбутній суспільний порядок, і саме тому його найбільш характерна риса не може бути обґрунтована науково. В «Передумовах соціалізму...» ми читаємо: «Саме науковий соціалізм! Якщо коли-небудь слово «наука» зводилось до більшого канту, так це саме в даному випадку».²⁶ Е. Бернштейн виділяє як різнопорядкові елементи соціалізму доктрину і теорію. До першої він відносить перспективи розвитку соціалістичного руху, а до другої — право на оцінку суті тих чи інших соціальних явищ та процесів. Е. Бернштейн робить висновок про неправомірність самого терміну «науковий соціалізм» і порушує питання про відмову від нього і заміну на «критичний соціалізм». Виступаючи за еволюційний, гуманний і демократичний соціалізм, що формується в надрах існуючого ладу, Е. Бернштейн розумів соціалізм як процес поступового усупільнення, обумовлений як об'єктивними тенденціями розвитку капіталістичного господарства до кооперації, так і демократизацією суспільства під впливом організованого пролетаріату та його партії. Це, як бачимо, суттєво розходиться з тим, про що писали К. Маркс, Ф. Енгельс, для яких, як відомо, соціалізм — не еволюція, не поступовість, а якісний стрибок, перерив поступовості в історичному процесі. Таким було розуміння Е. Бернштейном соціалізму та шляхів його побудови. Саме в цьому розумінні він вважав соціалізм метою та ідеалом сучасного суспільного розвитку. Класиком такого трактування соціалізму і вважається на Заході Е. Бернштейн.

²¹ Там же.— С. 232.

²² Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии.— С. 3.

²³ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма...— С. 349—350.

²⁴ Бернштейн Э. Проблемы социализма...— С. 271.

²⁵ Там же.— С. 345.

²⁶ Там же.— С. 331.

З точки зору осмислення доктринальних витоків революціонізму значний інтерес становить розгляд Е. Бернштейном такої проблеми, як «Марксизм і бланкізм». Він був переконаний, що стратегія і тактика партій, що керувалися марксистською доктриною, практично мало в чому відрізнялася від бланкізму. В Німеччині встановився погляд, писав Е. Бернштейн, на бланкізм як на теорію таємних союзів і змови, як на доктрину проведення революції за допомогою невеликої революційної партії²⁷. На думку Е. Бернштейна, революційна програма «Маніфесту Комуністичної партії» наскрізь просякнута бланкізмом²⁸ і що присутність бланкізму в марксизмі — не продукт, так би мовити, хвилинного настрою К. Маркса і Ф. Енгельса, а результат інтелектуальної помилки, відомого дуалізму їх теорії²⁹. Щоправда, Е. Бернштейн вважав, що марксизм з точки зору методу виявився сильнішим за бланкізм. Що ж стосується перебільшення ролі і значення революційної влади в справі перебудови сучасного суспільства, то в цьому відношенні марксизм ніколи в повній мірі не міг позбутися бланкістських поглядів³⁰. Можна, звичайно, подискутувати, наскільки переконливі чи не переконливі аргументи Е. Бернштейна з цього приводу, наскільки винна діалектика Гегеля в бланкістських мотивах теорії К. Маркса та Ф. Енгельса, але не можна не погодитися з тим, що бланкізм посідав важливе місце в механізмі реалізації планів не тільки комуністів початку, але й кінця ХХ століття.

З огляду на сказане цілком природно, що в системі поглядів Е. Бернштейна одне з вагомих місць посідає проблема «Соціалізм і демократія». Демократія, писав Е. Бернштейн, це засіб і в той же час мета. Вона є засобом проведення соціалізму, і вона є формою його здійснення. Демократичний соціалізм, за Е. Бернштейном, знімає питання про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії і соціалізму. Єдино вірний і доцільний шлях до соціалізму, вважав Е. Бернштейн, це шлях демократії. Таким було його життєве кредо, якому він ніколи не зраджував. Під цим кутом зору він підходив і до проблеми класового та загальнолюдського. На його думку, з розвитком демократії класова боротьба повинна приймати інші форми і вестись словами, в пресі, за допомогою виборчого права. Класові інтереси відступають, сила загального інтересу зростає³¹. Класова диктатура, зазначав Е. Бернштейн, належить більш низькій культурі, ніж та, яка визнає правомірність переходу до більш досконалого суспільства не шляхом конвульсивних проявів, а шляхом поступового переходу.³²

Ідею про диктатуру пролетаріату Е. Бернштейн вважає політичним атавізмом: завоювання пролетаріатом політичної влади може бути тільки наслідком соціалізму, що розвивається в надрах буржуазного суспільства, але не політичною його передумовою. Ця позиція й була виражена у відомій формулі «мета — ніщо, рух — все». Е. Бернштейн енергійно протестував проти спроб приписати йому відмову визнати кінцеву мету соціалістичного руху.³³ Відповідаючи своїм опонентам, він підкреслював, що під рухом розуміється як загальний розвиток суспільства, його соціального прогресу, так і повсякденна політична і економічна агітація в інтересах здійснення такого прогресу. В слові «рух», зазначав Е. Бернштейн, міститься як об'єктивний процес, так і суб'єктивні фактори. Рух без мети, писав він, був би хаотичною товкотнечею, без мети немає напрямку. Якщо соціалістичний рух не бажає

²⁷ Там же.— С. 63.

²⁸ Там же.— С. 64.

²⁹ Там же.— С. 67.

³⁰ Там же.— С. 69.

³¹ Бернштейн Э. д. Очерки из истории и теории социализма...— С. 319, ін.

³² Бернштейн Э. д. Проблемы социализма...— С. 250.

³³ Бернштейн Э. д. Там же.— С. 326.

залишитися без компасу, то він повинен мати мету, до якої треба сві-
домо прагнути³⁴.

Тепер про опонентів Е. Бернштейна, про їх аргументи. Таких опонентів з певною долею умовності можна розподілити на дві частини. Перша — це ті, хто в поглядах Е. Бернштейна не побачили чогось надзвичайного або несприйнятлого. Вони вважали за нормальне, що час від часу ті або інші наукові дані чи висновки переглядаються у відповідності до конкретних умов суспільного розвитку. По суті єдине питання, яке турбувало їх, це проблема необхідності додаткової аргументації щодо його формули «мета — ніщо, рух — все».

Інша частина опонентів Е. Бернштейна зайняла однозначно негативну позицію. Головним чином саме завдяки їм він і увійшов в історію марксизму як полохливий опортуніст, «ренегат», «зрадник». Ці критики Е. Бернштейна, бажаючи чи не бажаючи того, суть дискусій постійно переводили в площину не наукової, а політико-ідеологічної полеміки. Щодо їхніх аргументів, то, як свідчить аналіз літератури, вони йшли, як правило, не від життя, а від схеми, цитати, від положень, значення яких вже було втрачено.

Відповідаючи одному з таких своїх критиків — О. Л. Гельфанду (Парвусу), Е. Бернштейн писав: «Адже смішно, після 50 років, аргументувати фразами «Маніфесту Комуністичної партії», який відповідав зовсім іншим політичним і соціальним відносинам, ніж ті, серед яких ми живемо. Не треба бути пологетом існуючого ладу, щоб визнати, що з часу появи «Маніфесту Комуністичної партії» в державному і суспільному становищі робітників відбувся значний прогрес»³⁵.

Безкомпромисно наступальну позицію в дискусії з Е. Бернштейном зайняв піонер марксизму в Росії — Г. В. Плеханов. Ще до виходу в світ книги Е. Бернштейна на сторінках центрального теоретичного органу СДПН він опублікував статтю «Е. Бернштейн і матеріалізм»³⁶. В примітці редакції зазначалося: «Цим розпочинаємо дискусію про «Проблеми соціалізму», висунуті Е. Бернштейном.» 20 травня 1898 р. Г. В. Плеханов писав К. Каутському: «Якщо Е. Бернштейн правий, то можна задати питання: що ж залишиться від філософських і соціалістичних переконань наших вчителів? Що залишиться від соціалізму? Рішуче нічого»³⁷. На початку листопада того ж року Г. В. Плеханов виступає в «Саксонській Робітничій газеті» з статтею «За що нам йому дякувати? Відкритий лист Карлу Каутському». Він пише, що в той час, коли мова йде про те, хто кого поховав: соціал-демократія Е. Бернштейна, чи Е. Бернштейн соціал-демократію, К. Каутський виявив примиренство до ворога марксизму. «Ви виявляєте прихильність до Е. Бернштейна і тому ви дуже не праві, — зазначає Г. В. Плеханов. — Нам нема за що дякувати Е. Бернштейну. Він наносить жорстокий удар по соціалістичній теорії»³⁸. До того ж, пише Г. В. Плеханов, Е. Бернштейн каже, що не раз звучало з вуст наших супротивників з буржуазного табору³⁹. Що тут можна сказати? Немає, мабуть, потреби полемізувати відносно останнього, так би мовити, «таборного» аргументу. Тим більше, що Е. Бернштейн, і про це вже йшлося, користувався даними, а також окремими висновками, що містилися в працях широкого відомих європейських економістів, переважна більшість яких дійсно не належала до послідовників К. Маркса, Ф. Енгельса. Та хіба ця обставина виключала те, що й представники «буржуазного табору» спроможні були на об'єктивний аналіз та глибокі аналітичні висновки? Марксист, нагадував Е. Бернштейн, повинен відмовитися від претензій

³⁴ Бернштейн Э. Д. Очерки истории и теории социализма. — С. 223.

³⁵ Там же. — С. 236.

³⁶ Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. XI. — С. 23.

³⁷ Плеханов Г. В. Избранные произведения. — М., 1957. — Т. 2. — С. 763.

³⁸ Там же. — С. 362, 363, 373.

³⁹ Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. XI. — С. 24—25.

на непогрішимість і уважніше прислухатися до «буржуазної» критики⁴⁰.

Можливо, Г. В. Плеханов мав рацію, стверджуючи, що Е. Бернштейн не наводив нових фактів на захист своєї позиції. Проте, як відомо, будь-яка історична справа проходить через накопичення фактів і не починається одразу багатьма фахівцями. Почин належить людям, котрі як, до речі, писав сам Г. В. Плеханов, вміють плисти проти течії, і яких називають зачинателями. «Вмійте бути зачинателями. Гребіть проти течії!»⁴¹ Е. Бернштейн, мабуть, і став одним з таких зачинателів, людиною, що виступила проти ортодоксально-марксистських поглядів і догматизму. І, таким чином, гребла проти течії. Що ж до причин та наслідків кризових явищ у марксизмі, то тут позиція Г. В. Плеханова була однозначною: кризові явища в марксизмі не виключені, але не тому, що марксизм є помилковим. Цього він не допускав й був переконаний у тому, що кожна з можливих криз марксизму буде обов'язково вести до нового торжества «ортодоксії».⁴²

Особливе місце серед критиків Е. Бернштейна належить К. Каутському. Це пояснюється, насамперед, високим авторитетом останнього в міжнародній соціал-демократії. До цього слід додати й те, що проти Е. Бернштейна виступило вже чимало критиків, однак К. Каутського серед них все ще не було. Всі чекали, що ж скаже саме він. До того ж, як відомо, Е. Бернштейн, можливо, крім Ф. Енгельса, залишався чи не найбільш близькою людиною К. Каутському в суто особистому плані. Між ними (Е. Бернштейном — Л. Г.), як пізніше визнавав сам К. Каутський, була ідеальна дружба⁴³, що полеміка зі старим другом завжди має в собі дещо обтяжливе⁴⁴. Не зважаючи, однак, на це і відчувачи тиск з боку керівництва партії, К. Каутський в жовтні 1898 р. на Штутгартському з'їзді СДПН виступив із критикою поглядів Е. Бернштейна. За визнанням останнього, К. Каутський став на чолі його критиків. Невдовзі, в тому ж 1899 р., К. Каутський видав спрямовану проти Е. Бернштейна книгу — відповідь. Не наводячи скільки-небудь переконливих аргументів або вагомих фактів, він, однак, енергійно критикує висновок Е. Бернштейна про те, що фактичний розвиток подій пішов не за К. Марксом⁴⁵. Заперечуючи Е. Бернштейну, К. Каутський твердив, що чим більш розвинуте капіталістичне суспільство, тим менше шансів у робітників звільнитися від експлуатації і капіталістичного поневолення⁴⁶. К. Каутський не без деякого роздратування писав, що, мовляв, Е. Бернштейн звисока повчає, говорить про дешеві істини⁴⁷. «Його книжка уявляє ...нагромидження помилок та нісенітниць».⁴⁸ В момент своєї появи подібного роду сенсаційний твір, на думку К. Каутського, піднімає хмари пилу, але в довготривалому значенні якого не можна бути впевненим⁴⁹. Е. Бернштейн відповів, що К. Каутський тлумачить соціалістичне вчення як щось закам'яніле, як набір старих шаблонів. Мені здається, пише Е. Бернштейн, що мета «походу» К. Каутського проти мене не досягнута і не могла бути досягнутою⁵⁰. Маючи на увазі К. Каутського, Е. Бернштейн писав, що «він не

⁴⁰ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма...— С. 373.

⁴¹ Плеханов Г. В. Сочинения.— М., 1921.— Т. 19.— С. 508.

⁴² Там же.— Т. 13.— С. 225.

⁴³ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»).— С. 5—6.

⁴⁴ Каутский Карл. Автобиография.— С. 17.

⁴⁵ Каутский К. Ответ Бернштейну (Антикритика).— Одесса, 1905.— С. 14.

⁴⁶ Там же.— С. 57.

⁴⁷ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»).— С. 18.

⁴⁸ Цит. за: Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма.— С. 397.

⁴⁹ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»).— С. 12.

⁵⁰ Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма...— С. 383—384, 394.

більший пролетар, ніж я, і я не менше захищаю боротьбу робітничого класу, ніж він. Я тільки маю інші погляди на можливі результати цієї боротьби, а хто з нас більш правий — покаже майбутнє»⁵¹.

Критиків Е. Бернштейна в європейській і, зокрема, в російській соціал-демократії, крім Г. В. Плеханова, підтримав і В. І. Ленін. Першою спеціальною його працею, зміст якої значною мірою був спрямований проти поглядів Е. Бернштейна і його вітчизняних прибічників, слід, мабуть, вважати «Протест російських соціал-демократів». Значення цієї роботи в дослідженні даної теми обумовлюється ще й тим, що мова йде про одну з небагатьох ленінських праць, яка була написана в момент дискусії навкруг ідей Е. Бернштейна (кінець серпня — початок вересня 1899 р.) і, що особливо важливе, в грудні того ж року у вигляді відбитку газ. «Рбочее дело» була опублікована за кордоном. В «Протесті російських соціал-демократів» В. І. Ленін зазначав, зокрема, що горезвісна бернштейніада означає намагання звунити теорію марксизму, перетворити революційну робітничу партію в реформістську⁵².

Свою позицію щодо поглядів Е. Бернштейна В. І. Ленін висловив також й в рецензії на книгу К. Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма». Давши схвальну оцінку праці, В. І. Ленін відзначив, зокрема, що К. Каутський висловлює кілька надзвичайно цінних і влучних думок на тему про те, яким умовам повинна задовольняти серйозна і сумлінна критика. В. І. Ленін солідаризується з К. Каутським відносно того, що, мовляв, Бернштейн підносить чисто тимчасові умови даної історичної ситуації загального закону⁵³. Звертаючись в «Що робити?» до теми бернштейніади, В. І. Ленін все ж визнав, що свої погляди Е. Бернштейн обставив цілою батареєю досить струнко погоджених «нових» аргументів і міркувань⁵⁴. В статті «Марксизм і ревізйонізм» В. І. Ленін зробив ще один висновок: колишній ортодоксальний марксист Бернштейн виступив з найбільш цільним вираженням поправок до Маркса, перегляду Маркса, ревізйонізму⁵⁵.

В зв'язку з позицією В. І. Леніна щодо поглядів Е. Бернштейна важливо зазначити, що переважна більшість написаного В. І. Леніном про Е. Бернштейна не друкувалася тоді, коли в цьому був безумовний сенс, тобто в період безпосередньої полеміки навкруг ідей, висловлених Е. Бернштейном. Чи не єдиним винятком в цьому відношенні, як вже йшлося, став «Протест російських соціал-демократів». Однак, як кажуть, одна ластівка весни ще не робить. Статтю «Наша програма», написана В. І. Леніном у жовтні 1899 р., надруковано лише в 1925 р. Інша широковідома ленінська стаття «На задній напярм у російській соціал-демократії» написана наприкінці 1899 р., а побачила світ лише в 1924 р. Особливу інформаційну цінність становлять, здавалося б, відповідні листи В. І. Леніна. Однак, як показує аналіз, жоден з них, написаних ним в 90-х роках XIX століття, не був надрукований за життя В. І. Леніна. Так, наприклад, лист О. М. Потресову від 2 вересня 1898 р., який ми цитували, надруковано лише в 1925 р., лист М. О. Ульяновій-Єлізаровій від 9 травня 1899 р. побачив світ 1929 р., а лист до О. М. Потресова від 27 червня 1899 р. — 1925 р. тощо. Отже, як мінімум, до середини — кінця 20-х років зміст цих та інших листів нікому, крім самого автора та адресата, не був відомий до моменту публікації. І, таким чином, не міг справити помітного впливу на характер і хід полеміки.

Виступ Е. Бернштейна створив свого часу необхідний ґрунт для

⁵¹ Там же.— С. 306.

⁵² Ленін В. І. Протест російських соціал-демократів // Повне зібр. творів.— Т. 4.— С. 155—168.

⁵³ Там же.— С. 191—202.

⁵⁴ Там же.— Т. 6.— С. 7.

⁵⁵ Там же.— Т. 17.— С. 16.

плідних теоретичних дискусій про соціалізм та принципи політичної діяльності партії робітничого класу. Ті з них, які зробили з цього необхідні теоретичні висновки, як свідчить історія ХХ століття, доклали зусиль для того, щоб реалізувати багато з вимог демократичного, гуманного соціалізму, ті ж, які в ідеях Е. Бернштейна вбачали тільки замах на марксизм, які залишилися вірними його ортодоксально-догматичній версії, ані на крок не просунулися по шляху скільки-небудь серйозного соціального прогресу, зазнали чи не найбільшого в своїй історії теоретичного і політичного краху. В зв'язку з цим хотілося б нагадати слова К. Каутського, сказані ним на Штутгартському з'їзді СДПН: виступ Е. Бернштейна змусив нас до роздумів, будемо йому за це вдячні.

Історичний розвиток, на думку окремих дослідників, заперечив не тільки ортодоксально-марксистські концепції, а й прогнози Е. Бернштейна. Жодна з моделей шляху до соціалізму, запропонованих послідовниками К. Маркса і Ф. Енгельса, не спрацювала так, як це уявлялося їх авторам. Такий висновок, особливо з точки зору історичних рамок, здається дещо категоричним: хочеться сподіватися, що історія далеко ще не винесла свого остаточного вердикту щодо визначення напрямів реалізації соціалістичної ідеї, як її розумів Е. Бернштейн. Думається, що світовий розвиток, практика сучасної соціал-демократії і в плані теорії і, особливо, в практичному відношенні, засвідчили і продовжують підтверджувати політичний реалізм і далекоглядність багатьох тез, що їх відстоював Е. Бернштейн. Соціалістичний ідеал, вільний від деформацій, перекручень, в тому числі й тих, виникнення яких відноситься до періоду дискусії навкруг ідей, висунутих Е. Бернштейном, є незаперечним науковим і моральним надбанням передової суспільної думки.

Одержано 26.12.91

Анализируется процесс становления и эволюции взглядов немецкого социалиста Е. Бернштейна — одного из наиболее убедительных и последовательных критиков ортодоксального марксизма, признанных лидеров международной социал-демократии, который вошел в историю мировой общественной мысли как творец доктрины реформистского социализма.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Н. М. Руденко (Київ)

Агітоперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця (листопад — грудень 1943 р.)

Її було проведено політпрацівниками Червоної армії разом з представниками створеного в СРСР Національного комітету «Вільна Німеччина».

У результаті Запорізької наступальної операції військ Південно-Західного фронту, проведеної з 10 по 14 жовтня 1943 р. в ході битви Червоної армії за Дніпро, було ліквідовано значний за розмірами (40 км уздовж фронту і 20 км у глибину) міцно укріплений плацдарм гітлерівців і визволено м. Запоріжжя. Противник втратив тоді близько 23 тис. чол., понад 160 танків і штурмових гармат, 430 гармат та мінометів. Незначним залишкам його людських сил вдалося дістатися правого берега Дніпра.

Частини й з'єднання Південно-Західного фронту стрімко просувалися далі на захід, сприяючи своїми діями розширенню плацдарму радянських військ у районі Дніпропетровська і розгортанню їх наступу в напрямку Кривого Рога. В результаті утворилося напівкільце, у самому центрі якого на добре підготовлених в інженерному плані о. Хортиця і лівому березі Дніпра, що прилягав до острова, займала рубіж оборони 123-я гітлерівська піхотна дивізія під командуванням генерал-лейтенанта Рауха. За задумом радянського командування частина військ фронту мала обхідним маневром вийти в тил цієї дивізії і завдати їй нищівного удару.

У 1941—1942 рр. названа дивізія, протидіючи частинам Північно-Західного фронту, входила до складу ударної групи фашистських військ, очолюваної генералом артилерії В. фон Зейдліцем* (з липня 1943 р.— віце-президент Національного комітету «Вільна Німеччина» (НКВН) і президент Союзу німецьких офіцерів (СНО)**, була врятована ним взимку 1941/1942 року від знищення радянськими військами в Дем'янському котлі. Зейдліц вчився разом з командиром 123-ї дивізії генерал-лейтенантом Раухом в одному військовому училищі, перебував з ним у дружніх стосунках (разом вони воювали в тяжких умовах на Холмських болотах і на Валдайській височині). Враховуючи все це, 7-м відділом*** політуправління 3-го Українського фронту**** спільно з представником НКВН на цьому фронті обер-лейтенантом Е. Карзіусом було розроблено план проведення агітаційно-роз'яснювальної роботи серед солдатів і офіцерів 123-ї дивізії з метою відвернення кровопролиття. Передбачалося розповсюдження від імені Червоної армії листівок про неминучість повного оточення дивізії, відправлення її командиру генерал-лейтенанту Рауху особистих листів від віце-президента НКВН В. фон Зейдліца і уповноваженого НКВН на

* В інших документах — Зейдліц (німецькою мовою — Seydlitz).

** Організація полонених німецьких офіцерів-антифашистів в СРСР, утворена у вересні 1943 р.

*** Працівники сьомих відділень армій і сьомих відділів політичних управлінь фронтів і Головного політичного управління Червоної Армії займалися пропагандистською діяльністю серед військ і населення ворога.

**** Створений 20 жовтня 1943 р. в результаті перейменування Південно-Західного фронту.

3-му Українському фронту обер-лейтенанта Е. Карізіуса з пропозицією розпочати переговори з приводу розумного і безпечного виходу із становища, що склалося, тобто добровільного переходу всього особового складу 123-ї дивізії на бік Національного комітету. В разі незгоди йшлося про розповсюдження листів фон Зейдліца і Карізіуса серед солдатів і офіцерів дивізії, а також про організацію аналогічного звернення Карізіуса до військовослужбовців з'єднання через голову його командира.

Будучи майже впевненими в тому, що генерал Раух через різні обставини не зреагує позитивно на пропозицію радянського командування і німецьких антифашистів, політпрацівники 7-го відділу політуправління фронту разом з обер-лейтенантом Е. Карізіусом все ж вдалися до проведення намічених заходів. Вони переслідували при цьому здійснення ряду задумів. Зокрема, передача листа Зейдліца командирю 123-ї дивізії давала можливість звернути увагу її офіцерського складу на існування НКВН як добровільної організації німецьких антифашистів, в яку вступив навіть колишній генерал вермахту та інші офіцери. Посилка у з'єднання представників Національного комітету як парламентарів, що також планувалася, мала на меті підтвердити, що НКВН є організацією німецьких антифашистів і що радянське військово-командування збереже життя німецьким військовополоненим. Запланована акція мала довести до солдатів і офіцерів дивізії ідеї НКВН, а також, враховуючи обстановку, що склалася, а саме — небезпеку знищення, повинна була ослабити бойову і моральну стійкість особового складу і врешті-решт забезпечити перехід на бік Червоної армії чи в полон якомога більшої кількості військовослужбовців¹. Це була перша агітоперація, здійснена працівниками відділів спецпропаганди спільно з представниками руху «Вільна Німеччина».

Для безпосереднього здійснення намічених заходів у м. Запоріжжя було направлено бригаду, до якої ввійшли працівники 7-го відділу політуправління 3-го Українського фронту, член НКВН обер-лейтенант Карізіус, працівники 7-го відділення політвідділу однієї з армій та три старші інструктори політвідділу дивізії цієї ж армії. Група мала в своєму розпорядженні 2 фронтові могутні гучномовні установки (МГУ), польову гучномовну установку (ПГУ), похідну друкарню, агітміни, рушничні агітмортири, заздалегідь заготовлені листівки. У роботі серед співвітчизників взяло участь 8 німецьких військовополонених², у тому числі лейтенант Г. Арнтцен*.

З 21 по 23 листопада 1943 р. згідно з наміченим планом на Хортицю було закинуто 321 тис. примірників листівок Національного комітету «Вільна Німеччина», Головного політичного управління Червоної армії і політуправління 3-го Українського фронту — по 5—10 листівок на кожного військовослужбовця³.

У ніч на 25 листопада через МГУ з району 14-го селища в Запоріжжі і через ПГУ з берега на південь від місцевої судноверфі на Хортицю, де стояли частини 123-ї дивізії, 38 разів було передано офіційне оповіщення командуючого військами 3-го Українського фронту Р. Я. Малиновського. Згідно з цим опергрупа мала переправити на човні німецьких військовополонених на чолі з лейтенантом, котрий дав згоду доставити лист Е. Карізіуса командирю з'єднання генерал-лейтенанту Рауху. Звертаючись до військовослужбовців з'єднання, командуючий фронтом просив їх негайно сповістити командира дивізії Рауха про те, що йому мають передати важливе доручення від генерала ар-

¹ Центр. арх. Міністерства оборони, ф. 32, оп. А-23902, спр. 9, арк. 37, 38 (далі — ЦАМО).

² Там же, арк. 38.

* В інших документах — Аріц.

³ ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 38; Бурцев М. И. Прозрение: Воен. мемуары.— М., 1981.— С. 207.

тилерії В. фон Зейдлітца і генерал-лейтенанта О. Е. фон Даніельса*, які перебували в радянському полоні. У зверненні повідомлялося, що 25 листопада о 12-й годині за московським часом до острова на човні, який піде під білим прапором, будуть направлені лейтенант Г. Арнтцен і два солдати, уповноважені передати командирі дивізії це доручення та лист обер-лейтенанта Карізіуса. За деякий час до відплиття човна планувалося випустити серію білих і червоних ракет, а об 11-й год. 55 хв. припинити стрілянину. Протилежна сторона того ж дня о 20 годині за московським часом мала сповістити про одержання листа серією ракет і трасуючими кулями. Протягом усього часу передачі оповіщення противник обстрілював МГУ і ПГУ кулеметно-мінометним вогнем і нащупував їх прожектором⁴.

Як розповів згодом взятий у полон 29 грудня в районі Хортиці майор Шнайдер, який виконував на той час обов'язки командира 416-го піхотного полку 123-ї дивізії, про прибуття на острів трьох німецьких антифашистів з листом для генерала Рауха було повідомлено командування з'єднання. Дивізію тоді очолював колишній командир 333-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Кеніг. Він тимчасово заступав Рауха, що до 28 листопада перебував у відпустці. Було вирішено прийняти парламентарів⁵.

Мети попереднього пропагандистського впливу на солдатів і офіцерів дивізії — змусити їх не вдаватися до вогню у зв'язку зі спробою передачі листа — було досягнуто. Про це засвідчив командир відділення 9-ї роти 417-го піхотного полку, який здався у полон 1 грудня. Він, зокрема, повідомив, що солдати добре чули передачу оповіщення і що командир роти лейтенант Міллевіль зібрав усіх командирів взводів і відділень, розпорядився не стріляти по човну, якщо він буде пливти один, і закликав солдатів бути обережними на випадок, коли радянські війська влаштують яку-небудь пастку⁶.

25 листопада в м. Запоріжжі о 10 годині ранку лист Карізіуса було вручено лейтенанту Г. Арнтцену з 306-го автозагону в присутності унтер-офіцера А. Фішера і ефрейтора А. Нейгаузе (обидва з 46-ї піхотної дивізії), що мали його супроводжувати⁷. Е. Карізіус — у минулому старший лейтенант 2-ї ескадрильї 35-ї штурмової ескадри — повідомляв, що прибув на 3-й Український фронт за дорученням генерала артилерії фон Зейдлітца. Ознайомившись з обстановкою на Хортиці, він дійшов висновку, що стан справ 123-ї дивізії відображає загальне становище німецьких військ, які протягом 1943 р. зазнають поразки за поразкою. Представник НКВН на 3-му Українському фронті наголошував, що на Хортиці дивізія стане заложницею авантюристичних планів гітлерівських стратегів. Вказавши на великі втрати з'єднання в боях на радянсько-німецькому фронті, Карізіус закликав від імені НКВН і за дорученням його віце-президента вжити заходів для врятування життя особового складу шляхом переходу формування на бік визвольного руху «Вільна Німеччина»⁸.

25 листопада Г. Арнтцен і 2 солдати разом із спецпрацівниками 7-го відділу фронту і 7-го відділення армії підійшли до залізничного насипу в районі спостережного пункту однієї з рот, звідки німецьких антифашистів провели до підготовленої на березі шлюпки. Вони були забезпечені білим прапором і великим чорно-біло-червоним прапором

* Один з антифашистських настроєних генералів СНО; вважав за необхідне виступати шляхи боротьби проти гітлерівського режиму, за припинення війни і врятування Німеччини від розгрому.

⁴ ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 38, 39; оп. 11 306, спр. 246, арк. 94; Weinert E. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland», 1943—1945: Bericht über seine Tätigkeit und seine Auswirkung.— Berlin, 1957.— S. 51.

⁵ ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 44.

⁶ Там же, арк. 39.

⁷ Там же.

⁸ Там же, оп. 11 306, спр. 246, арк. 93, 94.

Національного комітету. Об 14 год. 55 хв. інструктор 7-го відділення політвідділу армії Ковнер випустив три червоні і три білі ракети, що свідчило про відплиття парламентарів. Стрілянину з обох боків було припинено. О 12 год. німецькі антифашисти відпливли від берега. За кермом перебував лейтенант, на веслах — ефрейтор А. Нейгаузе. З окопів на березі Дніпра за парламентарями спостерігали працівники відділів пропаганди і агітації політорганів Червоної армії та обер-лейтенант Е. Карізіус⁹.

Коли шлюпка досягла середини річки, на острові запалало вогнище. Через 15 хв. вона причалила до берега. Було чути, як на протилежному березі річки кричали «Хальт», лунав свист. Лейтенант і один із солдатів зійшли на берег, але їм, очевидно, патруль вказав на інше місце висадки, бо вони повернулися, пропливли вниз за течією річки ще метрів 300 і зупинилися там, де горіло вогнище. Назустріч парламентарем вибігло 6 військовослужбовців, а за ними з бліндажів вийшло ще близько 20 чол. Антифашисти зійшли на берег. Один із солдатів 123-ї дивізії спустився до човна і взяв білий прапор, інший через деякий час — прапор Національного комітету. Згодом всі зникли в лісочку на острові¹⁰.

Як повідомив майор Шнайдер, посланці НКВН були доставлені на контрольний пункт 1-ї роти 416-го піхотного полку, де з ними протягом півгодини розмовляв командир роти обер-лейтенант Тауш. «Потім вони, — засвідчував далі військовополонений, — на легковій машині командира розвідвідділу 123-ї піхотної дивізії Гайденрайха були доставлені до штабу дивізії. Там їх допитали, склали протокол і відправили до 17-го армійського корпусу. Дальша доля цих полонених мені невідома»¹¹.

Інший військовополонений капітан Шейнбек, який виконував обов'язки командира 416-го піхотного полку і разом з усім його складом здався у полон у лютому 1944 р., засвідчив, що німецькі парламентарі — лейтенант Арнтцен і два солдати, що його супроводжували, були направлені в його батальйон, яким він командував під час агітоперації на Хортиці. Протягом години він у присутності п'яти офіцерів бесідував з лейтенантом у своїй землянці. Останній розповів, що в полоні з ним добре обходилися і що Червона армія має у своєму розпорядженні великі сили. Це справило на них, за словами Шейнбека, «досить велике враження»¹².

Звістка про прибуття антифашистів, як повідомили німецькі військовополонені, облетіла всі частини 123-ї піхотної дивізії і викликала серед особового складу велике збудження. Солдат 418-го піхотного полку, чех за національністю, який перейшов на бік радянських військ 30 листопада, розповів, що німецькі антифашисти із зав'язаними очима були відправлені до штабу полку та що офіцерський склад намагався приховати факт про одержання листа командиром дивізії від імені НКВН і саме з рук німецького офіцера. Проте про прибуття його, засвідчував далі військовополонений, дізналося багато солдатів і проявило до цього факту жвавий інтерес¹³.

О 20 год., як і було обумовлено в листі Е. Карізіуса, ворожа сторона серією різнокольорових ракет мала сповістити про одержання його. Однак це було зроблено на місці висадки парламентарів лише о 2 год. 45 хв. 26 листопада. У цей час, враховуючи той факт, що зміст листа торкався долі всього особового складу дивізії, по МГУ і ПГУ активно передавався увесь його текст, а також наказ командуючого

⁹ Там же, арк. 94; ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 39, 40.

¹⁰ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 40; оп. 11 306, спр. 246, арк. 94, 95; Weinert E. Op. cit.— S. 51.

¹¹ ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 44.

¹² Там же, арк. 45.

¹³ Там же, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 40.

радянськими частинами в районі Запоріжжя від 24 листопада про те, що уповноваженому Національного комітету «Вільна Німеччина» на 3-му Українському фронті обер-лейтенанту Карізіусу дозволено направити до генерал-лейтенанта Рауха трьох посланців — німців з його листом і у випадку, коли Раух пошле своїх представників на зустріч з Карізіусом, кінцевий термін якої визначався не пізніше 15-ї год. 26 листопада, радянським військовим властям наказано забезпечити їх повну безпеку і коректне до них ставлення. У наказі також зазначалося, що у відповідь на сигнал німецької сторони про відплиття представників Рауха до Е. Карізіуса буде випущено три червоні і три білі ракети і негайно припинено вогонь. Передачі по МГУ вів Карізіус, по ПГУ — диктор-німець. У ніч з 25 на 26 листопада було проведено 5 передач по МГУ і 4 — по ПГУ¹⁴.

Рано-вранці 26 листопада одна з армій 3-го Українського фронту трохі на південь від Хортиці розпочала переправу на правий берег Дніпра, що завершилася наступом. Дії її частин і з'єднань були раптовыми і мали успіх: військам об'єднання вдалося визволити від ворога 8 населених пунктів, захопити на правому березі важливий Розумівський плацдарм (в районі с. Розумівка — на той час Верхньохортицького району) і значно погіршити й до того нелегке становище 123-ї німецької піхотної дивізії¹⁵.

У зв'язку з тим що послані військовополонені чомусь не поверталися і не з'явилися у визначений час — о 15 год. 26 листопада — представники генерал-лейтенанта Рауха, обер-лейтенант Е. Карізіус увесь день по МГУ настійно запрошував парламентарів до переговорів, а в ніч з 26 на 27 листопада звернувся через голову командира дивізії безпосередньо до особового складу з'єднання з листівкою. Він закликав офіцерів, відповідальних за життя своїх солдатів, встановлювати з ним контакти й готувати перехід частин на бік німецького визвольного руху. Рядовим Карізіус рекомендував вимагати від своїх командирів припинити безглуздий опір й самостійно переходити підрозділами, групами та поодинокими на бік НКВН¹⁶.

О 12-й год. (за іншими документами — о 14-й год.) 27 листопада на основні скупчення ворожих військ на острові було випущено 100 агітмін, заряджених 5 тис. листівок із зверненням Карізіуса. Це дало можливість ознайомити з документом значну кількість солдатів. Обер-ефрейтор Р. Праксмахер з 418-го полку дивізії свідчив, що з листівок він дізнався про зміст листа Карізіуса. «Таких листівок, — повідомляв він, — було багато розкидано і багато хто їх читав. Я бачив, як солдати перепитували у вахмістра Крима, що проходив мимо, чи можна їх читати. Крим не заперечував»¹⁷.

У ніч з 26 на 27 листопада по МГУ передавався також зміст наказу командування радянськими військами в Запоріжжі, виданий у зв'язку із зверненням Карізіуса до особового складу 123-ї дивізії. У ньому відзначалося, що ті військовослужбовці, які перейдуть на бік НКВН, згодом у супроводі представників уповноваженого Національного комітету Е. Карізіуса будуть доставлені в спеціальні табори. Відповідно до наказу всім перебіжчикам негайно надаватимуться всі пільги і привілеї, встановлені ще 1 липня 1941 р. за спеціальним положенням радянського уряду про військовополонених. Е. Карізіус по МГУ передавав у цей день також повідомлення про результати наступу радянських військ на світанку 26 листопада в районі Хортиці. Однак командир 123-ї дивізії мовчав¹⁸.

¹⁴ Там же, арк. 40, 41; оп. 11 306, спр. 246, арк. 95.

¹⁵ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 41.

¹⁶ Там же, оп. 11 306, спр. 246, арк. 95.

¹⁷ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 42.

¹⁸ Там же, арк. 41, 42.

Протягом наступних двох днів передачі для гарнізону гітлерівських військ на Хортиці продовжувалися. Зокрема, у ніч на 28 листопада по МГУ виступав Карізіус і 4 німецькі військовослужбовці, тільки-но взяті в полон. Працювали також 4 рупори. Для особового складу дивізії передавалися гасла. Додатково було випущено 40 агітмін з 2 тис. листівок. По МГУ і ПГУ передавалися матеріали про нові успіхи частин 3-го Українського фронту, що діяли обабіч острова¹⁹.

Радянське командування визнало за можливе вдатися до ще однієї мирної пропагандистської акції. Увечері 28 листопада агітбригада одержала лист, написаний віце-президентом НКВН генералом артилерії В. фон Зейдлітцем Рауху. Терміново розроблялися заходи для доставки його за призначенням. Лист мали передати обер-ефрейтор 294-ї піхотної дивізії, частини якої знаходилися в районі острова Хортиця, Е. Лір і ефрейтор 123-ї піхотної дивізії Ф. Роте. Їх було взято в полон 28 листопада*. Відправка до табору ворога мала відбутися на півкілометра далі на північ від попереднього місця²⁰.

Своє досить велике за розмірами послання до Рауха, написане ще 19 листопада 1943 р., В. фон Зейдліц, загартований у боях генерал, що потрапив у полон під Сталінградом, розпочав так: «У момент найважливіших для Вас і Вашої дивізії рішень я звертаюся до Вас простою і відвертою мовою товариша. Я можу говорити, не соромлячись, бо ми добре знаємо один одного і я повністю усвідомлюю ту велику відповідальність, яку я таким чином беру на себе... Мені цілком ясно, що я роблю незвичайний крок, але я чиню так, вірячи в справедливість і правоту нашої справи проти Гітлера»²¹.

В. фон Зейдліц наголошував, що продовження безглуздої боротьби призведе до неминучого знищення очолюваного Раухом з'єднання. Адже 123-я дивізія опинилася в надзвичайно скрутному становищі, подібному до того, в якому вона перебувала в січні — лютому 1942 р. на Валдайській височині. Однак ситуація, що склалася нині, безвихідна, оскільки Південний фронт гітлерівців розгромлений і не спроможний чинити опору.

Засуджуючи Гітлера, який 8 листопада заявив про дві можливості — перемогу або повну загибель, В. фон Зейдліц застерігав, що сама думка про «перемогу» гітлерівської армії є повним абсурдом, становище вермахту є невтішним, а потенціал Об'єднаних Націй безперервно зростає. Враховуючи все це, підкреслювалося в листі, не можна зволікати з прийняттям рішень, дивізія має перейти на бік Національного комітету. У разі припинення боротьби Зейдліц гарантував повну безпеку для всього особового складу, надання з боку Червоної армії житла і матеріальної допомоги, полегшення участі кожного військовослужбовця в рамках можливого. Послання закінчувалося закликом до Рауха поставити свій обов'язок перед народом вище зв'язків з Гітлером, який давно вже порушив всі свої обіцянки і клятви. До листа було зроблено такі приписки: «Згадуючи наш старий 2-й артполк, шлю вам сердечне вітання. Ваш Данієльс. Пам'ятаючи дні в Кенігсберзі, шлю привіт добродію генералу. Ваш покірний слуга Домашк **»²².

У ніч на 30 листопада через фронтові потужні звукомовні установки для військ 123-ї дивізії 38 разів було передано повідомлення про заплановане відплиття на острів з радянського боку на човні під білим і чорно-біло-червоним прапорами німецьких військовополонених з особистим листом віце-президента Національного комітету і президента

¹⁹ Там же, арк. 42; оп. 11 306, спр. 246, арк. 96.

* За іншими документами обер-ефрейтор здався в полон 27 листопада.

²⁰ ЦАМО, ф. 32, оп. 11 306, спр. 246, арк. 100; оп. А-23 902, спр. 9, арк. 42.

²¹ Там же, оп. 11 306, спр. 246, арк. 96.

** В інших документах — Домашке — капітан вермахту, один із членів діяльної антифашистської групи німецьких офіцерів у радянському полоні, з вересня 1943 р. — член Союзу німецьких офіцерів.

²² ЦАМО, оп. 11 306, спр. 246, арк. 97, 98.

СНО В. фон Зейдлітца командир дивізії генералу Рауху. Було випущено також відповідну листівку за підписом обер-лейтенанта Е. Карізіуса²³.

Об 11-й годині 30 листопада обер-ефрейтор Е. Лір і ефрейтор Ф. Роте разом з працівниками 7-го відділу політичного управління 3-го Українського фронту і 7-го відділення політвідділу армії підійшли до затоки, де стояла підготовлена до відплиття шлюпка. Уповноважений Національного комітету вручив на березі обер-ефрейтору послання В. фон Зейдлітца і листи військовополонених німецьких солдатів з гарнізону на о. Хортиці, призначені для рідних і друзів. Парламентери знали маршрут руху човна, бо, за попередніми даними, саме на цьому відрізку Дніпра було мінне поле²⁴.

Об 11 год. 55 хв. гарнізон противника різнокольоровими ракетами було повідомлено про відплиття до острова двох німецьких антифашистів з посланням В. фон Зейдлітца командир 123-ї дивізії. На цей час радянські війська припинили вогонь, з боку ж ворога він не вівся.

О 12 год. 5 хвилин, коли човен досяг середини річки, з острова пролунали рушничні постріли. Неозброєні парламентарі, піднявшись на весь зріст, почали щосили розмахувати білим прапором і волати в бік німців, щоб ті не стріляли. Однак рушничні постріли змінилися кулеметними. Ефрейтор Роте загинув, обер-ефрейтора Ліра було тяжко поранено. Останній кликав на допомогу. Тільки тоді, коли Лір сповз на дно човна і замовк, обстріл припинився²⁵.

Через 15 хвилин червоноармійцю Павлову було наказано доплисти до човна, зачепити його і відвести до берега. Під вогнем ворога він виконав завдання. У пораненого Ліра на березі Дніпра було витягнуто з кишені послання В. фон Зейдлітца, а його самого направлено в госпіталь. Момент відплиття човна від берега і його виведення у захисток було знято на кіноплівку радянськими кінооператорами Капником і Бронтманом²⁶.

Військовополонений майор Шнайдер висловив думку, що парламентарі, послані вдруге з листом до Рауха, були самочинно обстріляні солдатами передової позиції, тому що наказу стріляти в німецьких солдатів, які поверталися до своїх, до того ж удень, ніхто не давав. Інший військовополонений капітан Шейнбек свідчив цілком протилежне: у зв'язку з великим пожвавленням, яке викликало серед особового складу дивізії повідомлення про ще одну надсилку листа віце-президента НКВН генерал-лейтенанту Рауху, командування з'єднання наказало докласти зусиль, щоб не допустити прибуття 30 листопада німецьких антифашистів. З цієї причини, наголошував військовополонений, вони і були обстріляні²⁷.

Наступного дня було вирішено скинути листа віце-президента Національного комітету з літака. У ніч на 1 грудня через дві МГУ, що працювали в різних місцях, передавалися розгнівані виступи Е. Карізіуса з протестом проти обстрілу шлюпки, що йшла під прапором Національного комітету, а також повідомлення про те, що лист буде скинуто з літака 1 грудня²⁸. «У відповідь на фашистську провокацію, — повідомляє у своїх спогадах начальник 7-го відділу (із серпня 1944 р. — управління) Головного політичного управління РСЧА полковник М. І. Бурцев, — уповноважений НКВН розгорнув гостру викривальну агітацію — і друковану, і усну. Він таврував ганьбою командування дивізії за новий злочин перед німецьким народом. Е. Карізіус, здава-

²³ Там же, арк. 100; оп. А-23 902, спр. 9, арк. 42.

²⁴ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 42, 43.

²⁵ Там же, арк. 43; оп. 11 306, спр. 246, арк. 100, 101.

²⁶ Там же, оп. 11 306, спр. 246, арк. 100, 101; оп. А-23 902, спр. 9, арк. 43.

²⁷ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 44, 45.

²⁸ Там же, арк. 43.

лося, втратив сон і спокій, він не випускав з рук мікрофона «звуківки», підкріплюючи свої виступи рішучим протестом від імені НКВН»²⁹.

Рівно через добу послання В. фон Зейдлітца, зашите в ріжок прапора Національного комітету (до іншого кінця було прив'язано камінь), було скинуто в розташування штабу 123-ї піхотної дивізії (с. Канцерівка) з літака «Іл-2», що летів під прикриттям двох винищувачів. Військовополонений капітан Шейнбек засвідчив, що чорно-біло-червоний прапор Національного комітету з листом В. фон Зейдлітца, скинутий з літака 1 грудня, було помічено і доставлено в штаб дивізії особисто Рауху, який на той час уже приступив до виконання своїх обов'язків. За зв'язок з В. фон Зейдлітцем, який був оголошений фашистською пропагандою «ворогом німецького народу»³⁰, його у 20-х числах грудня, як повідомили офіцери 123-ї дивізії, що здалися в полон у лютому 1944 р., було усунуто з посади.

У районі с. Канцерівки протягом 1 грудня було скинуто також 4 тис. листівок* за підписом Е. Карізіуса, в яких він повідомляв про надсилку листа і закликав військовослужбовців 123-ї дивізії передати його за призначенням³¹.

У ніч з 1 на 2 грудня по двох МГУ передавався текст протесту Е. Карізіуса проти обстрілу на Дніпрі беззбройних антифашистів, посланих представниками Національного комітету. Протест уповноваженого НКВН був видрукований також окремою листівкою і розкиданий над островом. Звертаючись до всіх військовослужбовців 123-ї піхотної дивізії і до всіх офіцерів та солдатів фашистських армій групи «Південь», Е. Карізіус заявив про своє обурення з приводу обстрілу німецьких парламентарів й ганебного порушення міжнародного права. Він закликав німецьких військовослужбовців протестувати проти вчиненого злочину, поривати з гітлерівською клікою, що збанкрутіла і намагається подібними ганебними діями відтягти свою загибель³².

Наступного дня біля мікрофона МГУ виступали Е. Карізіус і поранений обер-ефрейтор Е. Лір, який повернувся з госпіталю. Останній зробив заяву. «Чому в мене — німця — стріляли німці?... Приречені на загибель, — роз'яснював він солдатам, — ви стріляли в майбутню вільну Німеччину». Пізніше німецькі військовополонені засвідчували, що його слова стали відомі кожному на острові³³.

Для доведення до якомога більшого числа військовослужбовців 123-ї дивізії змісту листа В. фон Зейдлітца і протесту Е. Карізіуса політуправлінням 3-го Українського фронту 4 грудня їх було видруковано окремою листівкою масовим тиражем і 5 та 6 грудня розкидано за допомогою агітмін над розташуванням з'єднання. У цей час на війська дивізії працювала і ПГУ з правого берега Дніпра³⁴.

Про проведену агітооперацію було складено відповідне донесення на ім'я начальника 7-го відділу Головного політичного управління РСЧА полковника М. І. Бурцева. Результати підтверджувалися в ньому свідченнями німецьких військовополонених.

Вміло проведена операція дала значний пропагандистський ефект. У багатьох німецьких військовослужбовців з'явилось бажання залишити острів. Унтер-офіцер В. Кнаудер повідомив, зокрема, що солдати висловлювали різні здогади з приводу того, з якою ж метою приїжджали на острів німецькі делегати. Вони сподівалися, що переговори внесуть якісь зміни в їхнє становище і вони, врешті, підуть з цього острова³⁵.

²⁹ Бурцев М. И. Прозрение.— С. 208.

³⁰ ЦАМО, ф. 32, оп. 11 306, спр. 246, арк. 100; оп. А-23 902, спр. 9, арк. 43, 45.

* За іншими документами — 6 тис. листівок. Див.: ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 43.

³¹ ЦАМО, ф. 32, оп. 11 306, спр. 246, арк. 100.

³² Там же, спр. 100, 101; оп. А-23 902, спр. 9, арк. 43.

³³ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 43; Бурцев М. И. Прозрение.— С. 208.

³⁴ ЦАМО, ф. 32, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 44.

³⁵ Там же, арк. 44.

Командування окремих підрозділів дивізії навіть провело у зв'язку з цим спеціальні збори³⁶.

Серед військовослужбовців 123-ї дивізії з'явився інтерес до ідей Національного комітету «Вільна Німеччина», посилювалися антигітлерівські настрої. Особовому складу з'єднання стало відомо, що на чолі антифашистських сил в СРСР стоять німецькі генерали і офіцери. Довга бесіда групи офіцерів 416-го полку 123-ї дивізії з лейтенантом Арнтценом привела пізніше, як засвідчив капітан полку Шейнбек, до прийняття ними рішення про здачу в полон, що і було зроблено в ході бою на початку січня 1944 р.³⁷

Листи Е. Карзіуса і В. фон Зейдлітца справили вплив і на інших солдатів дивізії. Цілі групи їх шукали можливості перейти на бік Національного комітету «Вільна Німеччина».

З кожним днем результати агітоперації ставали дедалі вагомішими. Як пише у своїх спогадах М. І. Бурцев, 7 лютого 1944 р. радянське командування прийняло перших німецьких парламентарів, які були направлені командирами окремих військових частин з повідомленнями щодо готовності їх воєначальників вирішувати питання про припинення опору. Гітлерівські війська здавалися в полон великими групами і навіть цілими підрозділами. Так, організовано склали зброю 308 солдатів і 9 офіцерів 418-го піхотного полку, 19 з яких виявили бажання взяти участь в агітпередачах. 12 військовополонених самі запросилися повернутися назад у свої частини для проведення роз'яснювальної роботи серед співвітчизників³⁸.

У цілому ж проведена агітоперація, як відзначало радянське військове командування, відвернула увагу особового складу ворога від місця основної концентрації збройних сил Червоної армії у цьому районі, що сприяло успіхові її дальшого наступу.

Заступник начальника 7-го відділу Головного політичного управління РСЧА полковник Б. Г. Сапожников 24 грудня 1943 р. направив матеріали агітоперації на о. Хортиці начальникам 7-х відділів політуправлінь інших фронтів та Приморської армії для використання набутого досвіду в практиці роботи серед військ противника.

Одержано 05.02.92

Она была проведена политработниками Красной армии совместно с представителями созданного в СССР Национального комитета «Свободная Германия».

³⁶ Там же, оп. 11 306, спр. 246, арк. 101.

³⁷ Там же, оп. А-23 902, спр. 9, арк. 45.

³⁸ Бурцев М. И. Прозрение.— С. 209.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Центральна Рада. Утворення УНР*

Висвітлюються закономірності національно-визвольного руху в Україні після Лютневої демократичної революції 1917 р. Показано наполегливу боротьбу Центральної Ради, яка стояла на чолі національного руху, за державні права українського народу. Розповідається про виникнення і утвердження Української Народної Республіки — першої у ХХ ст. форми державності українського народу.

1. Виникнення Центральної Ради

Лютнева демократична революція в Росії. Соціальна напруженість у суспільстві, яке втомилося від нескінченної війни, швидко наростала. Початок 1917 р. ознаменувався дальшим розгортанням боротьби з прогнилим самодержавним ладом. Перший сплеск робітничого руху припав на 9 (22 за нов. ст.) січня, коли у багатьох містах імперії відбулися страйки і демонстрації в пам'ять «кривавої неділі», влаштованої царем трудящому люду в 1905 р.

Революція почалася в Петрограді з масових мітингів і зборів, організованих 23 лютого (8 березня) на честь міжнародного жіночого дня. Мітинги блискавично переросли у страйки і заворушення. На третій день подій, коли до робітників приєдналися десятки тисяч солдатів петроградського гарнізону, загальний політичний страйк перейшов у збройне повстання. Використовуючи досвід революції 1905 р., повсталі маси створили увечері 27 лютого Раду робітничих і солдатських депутатів. Делеговані підприємствами та військовими частинами депутати, які оголосили про свою партійну приналежність, були представниками соціалістичних партій, здебільшого есерів та меншовиків. На чолі виконкому Петроградської Ради став лідер меншовицької фракції в Державній Думі М. С. Чхеїдзе.

Того ж дня у Думі утворився перехідний орган влади — Тимчасовий комітет на чолі з М. В. Родзянком — головою російського парламенту, одним з лідерів партії октябристів, яка представляла інтереси поміщиків і великої буржуазії. 2 березня, в день зречення від влади Миколи II, думський комітет у порозумінні з Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів конститував виконавчий орган влади — Тимчасовий уряд. Очолив його позапартійний, голова Всеросійського Союзу земств і міст князь Г. Є. Львов. Половина міністерських портфельів дісталася представникам кадетів (конституційних демократів) — партії ліберальної буржуазії. В уряді були представлені також октябристи. Єдиним соціалістом виявився міністр юстиції О. Ф. Керенський (трудовик, згодом есер).

Мандат на владу уряд дістав від думського комітету й Петроградської Ради тимчасово, до скликання Установчих Зборів, які мали затвердити форму державного ладу та прийняти конституцію. Їх депутати повинні були обиратися демократичним шляхом, на основі загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні. Організація таких

* З цього номера журналу ми починаємо друкувати окремі розділи нового посібника з історії України для 10—11 класів середньої школи, який підготовлено спеціалістами Інституту історії України АН України. Даний розділ є першим у посібнику (Ред.).

виборів потребувала певного часу, а тому дата скликання Установчих Зборів не конкретизувалася. Відповідаючи на питання про те, якому державному ладові уряд віддає перевагу, міністр закордонних справ П. М. Мілюков заявив: «Ми уявляємо його собі як парламентську конституційну монархію». Коли ж виявилось, що революційні маси вже позбулися монархічних ілюзій, переважна більшість представників правлячих кіл, у тому числі кадетські міністри, почали відстоювати парламентську республіку.

Утворення місцевих органів влади. Звістка про революцію вже 1 березня досягла Києва по каналах залізничного зв'язку. Однак тільки на третій день, коли командуєчий Південно-Західним фронтом генерал О. О. Брусилов дозволив газетам друкувати інформацію з Петрограда, населення дізналося про все, що відбулося.

4 березня у приміщенні Київської міської думи була утворена Рада об'єднаних громадських організацій у складі представників від губернської, міської та повітових управ, Земського союзу, Союзу міст, Военно-промислового й Біржового комітетів, кооперативів тощо. Виконавчий комітет цієї Ради у перші пореволюційні місяці вважався найвищою владою в місті.

Такі ж громадські ради й комітети виникли в усіх губерніях. Вони розглядалися як представницькі органи місцевої влади. Панівне становище в них зайняли представники торговельно-промислового кіл і управлінської бюрократії. Партійний склад комітетів був переважно кадетський. Після революції кадети назвали себе «партією народної свободи». На перших порах вони користувалися в українських містах великим впливом.

Виконавчу владу на місцях, яка до революції належала губернаторам і повітовим справам, тимчасовий уряд передав своїм комісарам. Ними автоматично ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Як правило, це були місцеві поміщики. Управлінський апарат у містах зберігся майже без змін. У волостях замість старшин, які користувалися всією повнотою влади, почали функціонувати виборні виконавчі комітети. До їх складу тимчасовий уряд пропонував своїм комісарам залучати «місцевих землевласників та всі інтелігентні сили села».

Виникнення Центральної Ради. Створений М. Грушевським і С. Єфремовим після першої російської революції міжпартійний політичний блок під назвою «Товариство українських поступовців» (ТУП) був єдиною організацією всеукраїнського масштабу. Її керівництво (А. Вязлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Є. Чикаленко, Ф. Штейнгель та ін.) вирішило скористатися рекомендацією тимчасового уряду створювати на місцях ради об'єднаних громадських організацій як представницькі органи влади, щоб утворити за таким самим зразком раду не міського чи губернського, а всеукраїнського масштабу.

4 (17) березня, тобто одночасно з Київською Радою об'єднаних громадських організацій, постала Українська Центральна Рада. Крім керівництва ТУП, до неї ввійшли представники православного духовенства, українських соціал-демократів, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських та інших організацій, громад і гуртків, а також наукових осередків — Українського наукового товариства, Товариства українських техніків та агрономів, Українського педагогічного товариства. Про своє утворення Центральна Рада повідомила телеграмою Львова і Керенського, висловивши при цьому надію на те, що «у вільній Росії задоволено буде всі законні права українського народу».

Майже одночасно депутація у складі представників від петроградських груп ТУП, студентства і членів Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів зустрілася з головою тимчасового уряду і подала

йому вимоги української громадськості, задоволення яких не потрібно було відкладати до скликання Установчих Зборів. Серед них такі: призначення в українські губернії на всі адміністративні посади осіб, знайомих з краєм і мовою місцевого населення; призначення туди губернськими комісарами українців; утворення при Тимчасовому уряді комісара в українських справах. Наголошувалося також на необхідності переведення народних шкіл на українську мову, поступової українізації вищої школи, сприяння виданню літератури українською мовою, повернення прав греко-уніатській церкві. Львов сказав, що уряд принципово не заперечує проти запропонованих пропозицій.

ТУП, що вийшло з підпілля, і новоутворена Центральна Рада відразу перетворилися на помітний чинник політичного життя України. Київський губернський комісар М. Суковкін, який раніше не мав нічого спільного з українським національним рухом, почав співробітничати з Центральною Радою в усіх питаннях. Київський губернський комітет об'єднаних громадських організацій складався майже виключно з українців.

Головою Центральної Ради заочно обрали лідера всеукраїнського руху за національне відродження професора Грушевського. Він ще не встиг повернутися з останнього місця заслання.

Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934 рр.) народився в м. Холмі, де його батько вчителював у гімназії. У 20 років став студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Активна діяльність у місцевій громаді не перешкодила його навчанню, яке він успішно поєднував з науковою роботою на кафедрі професора В. Б. Антоновича. Його залишили на цій кафедрі після закінчення університету для підготовки до здобуття професорського звання. Коли йому минуло 28 років, зайняв кафедру історії у Львівському університеті. Перебуваючи в Австро-Угорщині, Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність, яка в умовах конституційного ладу давала незрівнянно вагоміші результати для українського національного відродження, ніж у самодержавній Росії. Разом з тим він плідно працював над фундаментальною багатотомною «Історією України-Русі» і виявив себе як талановитий організатор науки на чолі Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. У 1908 р. Михайло Сергійович повернувся до Києва і став одним з керівників Товариства українських поступовців. Коли почалася світова війна, його вислали спочатку в Симбірськ, потім у Казань і, нарешті, в Москву. Із заслання він повернувся 13 березня 1917 р. й енергійно зайнявся розгортанням діяльності Центральної Ради.

Утворення Рад. Як і в Центральній Росії, пролетаріат України добре пам'ятав досвід революції 1905 р. Відразу після повалення самодержавства почалася стихійна організація робітничих, а згодом і солдатських Рад. 2 березня робітнича Рада виникла в Харкові, 3 — у Києві, 4 — у Катеринославі й Кременчуці, 5 — в Луганську та Полтаві. У деяких містах утворювалися об'єднані Ради. Зокрема, Бахмутська Рада робітничих і солдатських депутатів, а також Одеська Рада робітничих депутатів та представників армії і флоту провели свої установчі збори 6 березня. У Краматорську, Мглині й Ходоркові почали діяти об'єднані Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Водночас робітничий клас організовувався й по лінії професійних спілок та фабрично-заводських комітетів. Профспілки з'явилися ще в 1905 р., але після поразки першої революції були розгромлені. Початок утворення фабзавкомів припадає на березень 1917 р. Прагнучи попередити анархію на виробництві, Тимчасовий уряд 23 квітня прийняв закон «Про робітничі комітети на промислових підприємствах». У ньому визначалася сфера компетенції фабзавкомів як органів, покликаних захищати специфічні інтереси даного робітничого колективу, узгоджува-

лися їхні функції і права з функціями та правами адміністрації підприємства. Профспілки і фабзавкоми часто виступали ініціаторами в утворенні Рад робітничих депутатів або в переобранні їх складу.

Виникнення Рад як форми політичної організації трудящих було особливістю всеросійської дійсності. А дійсність ця відзначалася надзвичайною, незнаною у більш розвинутих країнах гостротою класових суперечностей, безвихідно злиденим становищем мас, які змушені були за безцінь продавати робочу силу капіталістам або поміщикам. Люди праці не знаходили співчуття й підтримки у влади, яка майже не змінилася з часів кріпацтва, а тому багато з них сповнювалися рішучістю «до основанья» знищити існуючий лад. Народжені Лютневою революцією демократичні сили переконували трудящих у тому, що треба поступово створювати нові державні інститути, починаючи з Установчих Зборів. Однак чим далі загострювалося економічне становище, тим більше поширювалися в масах недовіра до пануючих класів, песимізм щодо перспектив революції, озлобленість і відчай, тим популярнішими ставали максималістські лозунги експропріації чужої власності. Не маючи досвіду життя у демократичному суспільстві, спролетаризовані маси поклалися на власні, класового типу організації — Ради, профспілки, фабзавкоми.

Мережа Рад робітничих і солдатських депутатів була густою тільки в Донбасі та прифронтовій смузі. У середині 1917 р. на Україні налічувалися 252 Ради, в тому числі в Донбасі — 180 (71%). Засновниками Рад були переважно загальноросійські соціалістичні партії есерів і соціал-демократів. Хоч керівні органи всеросійської соціал-демократії з дореволюційних часів функціонували окремо, як самостійні партійні центри більшовиків та меншовиків, більшість місцевих організацій спочатку була об'єднаною. Посилення розходжень у принципових питаннях тактики і стратегії революційного процесу між меншовиками і більшовиками призводило до утворення самостійних партійних організацій.

На початку революції в українських губерніях налічувалося не більше 2 тис. більшовиків, а тому їх вплив на утворення й діяльність Рад залишався обмеженим. Як і в Центральній Росії, Ради у перших своїх складах були есерово-меншовицькими. Поглиблення економічної та політичної кризи сприяло підвищенню популярності більшовицьких лозунгів і чисельному зростанню цієї партії. До кінця квітня кількість більшовиків уже перевищила 10 тис. чол. З другої половини 1917 р. у постійно оновлюваному складі багатьох Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики почали переважати.

Лозунг «Вся влада Радам!» Есери та меншовики розглядали Ради як тимчасові органи революції. Контролюючи в лютневі дні через Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів дії десятків тисяч озброєних людей, вони не скористалися такою перевагою, щоб оголосити цей орган державним і захопити владу. Навпаки, есерово-меншовицькі лідери беззастережно підтримали Тимчасовий уряд, сформований з представників партій кадетів та октябристів, які займали панівні позиції у розпущеній царем напередодні революції Державній Думі. Такий курс мав на меті забезпечити наступність і легітимність (тобто законність) влади. Звичайно, есери та меншовики використовували вплив у Радах для боротьби за владу з урядовими партіями, але в обумовлених законом рамках.

Політична лінія більшовиків у перші дні революції не відрізнялася від курсу інших соціалістичних партій. Однак у квітні, на другий день після свого приїзду в Петроград з еміграції, В. І. Ленін виголосив «Квітневі тези» — документ, що докорінно змінював тактику і стратегію його партії. Він заявив, що треба переходити від першого етапу революції, який дав владу буржуазії через недостатню свідомість і організованість пролетаріату, до її другого етапу, який дасть владу пролета-

ріату і найбільшим верствам селянства. Партія більшовиків мала відмовитися від підтримки Тимчасового уряду, витіснити з Рад есерів та меншовиків, які вважалися «дрібнобуржуазними» партіями, і опанувати контроль над ними. Перехід Рад під контроль більшовиків вносив, на думку Леніна, в революційні маси свідомість та організованість.

У тезах висувався лозунг «Вся влада Радам!». Втілюючи його в життя, більшовики неминуче ставали на перепоні демократичному спрямуванню революційного процесу. Адже пролетарська, тобто суто класова організація протиставлялася представницьким державним інститутам, аж до Установчих Зборів, які починали формуватися в країні після Лютневої революції. «Не парламентарна республіка, — повернення до неї від Р. Р. Д. (Рад робітничих депутатів.— С. К.) було б кроком назад, — а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху», — так визначав Ленін найближчі цілі своєї партії¹.

Самі більшовики не відразу погодилися з «Квітневими тезами». Зокрема, Київський комітет партії визнав їх неприйнятними. Лише після гострої боротьби більшість членів міської організації РСДРП(б) підтримала цей документ.

Згуртуванню більшовиків навколо курсу, накресленого Леніним, допомагала сама обстановка у розбурханій революцією країні. Октябрсько-кадетський Тимчасовий уряд не наважувався на кардинальні зміни і не рахувався з вимогами народних мас, які втомилися від злигоднів і війни. У відповідь на ноту міністра закордонних справ П. М. Мілюкова, який проголосив готовність уряду вести війну до переможного кінця, 21 квітня в Петрограді відбулася 100-тисячна демонстрація протесту. Мілюков і військовий міністр О. І. Гучков змушені були залишити свої посади. Уряд поповнився шістьма міністрами від партій, представлених у Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, які зважилися взяти на себе відповідальність за дальший хід подій. Більшовики залишилися в опозиції. У дні квітневої кризи вони провели конференцію, яка солідаризувалася з тезами Леніна. Протистояння консервативних і екстремістських сил поглибилося. Дедалі більше зростали суперечності й між більшовиками та іншими соціалістичними партіями, які Ленін звинувачував в угодовстві. При такому розкладі політичних сил можливості демократичного розвитку революційного процесу стали вкрай обмеженими.

Політичну ситуацію в країні після Лютневої революції В. І. Ленін характеризував як переплетення двох влад — буржуазної (Тимчасовий уряд) і революційно-демократичної (Ради). Висунутий ним термін «дволаддя» логічно впливав з погляду на Ради як на органи влади. Вождь більшовиків тримав курс на заміну есеро-меншовицької більшості у Радах більшістю своєї партії з тим, щоб проголосити у країні радянську владу. Суспільству замість громадянського миру пропонувалася війна. Тогочасна преса різних політичних напрямів постійно звинувачувала більшовиків у прагненні розв'язати громадянську війну.

Нерішучі дії урядових партій, до яких після квітневої кризи приєдналися меншовики та есери, сприяли дедалі більшому сповзанню країни у прірву економічного хаосу і політичної анархії. На фоні безсилля уряду лозунги більшовиків виглядали особливо принадно: мир — народам, землю — селянам, фабрики — робітникам, владу — Радам! Все більше депутатів Рад оголошували себе більшовиками або такими, що співчують цій партії. Після травневих довиборів більшовицька фракція Київської Ради робітничих депутатів мала вже близько третини депутатських місць (у березні — менше 15%).

Навіть перебуваючи в меншості у Радах, більшовики почали організовувати збройні сили для майбутніх боїв — робітничі дружини, робіт-

¹ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 112.

ничу міліцію, червоногвардійські загони. Опір меншовиків у Радах і протидія місцевих органів Тимчасового уряду гальмували цю роботу, але все ж червоногвардійські загони були створені у Києві, Харкові, Катеринославі й Одесі.

Лозунг автономії України. У перших відозвах Товариства українських поступовців (від 8 березня) і Центральної Ради (від 9 березня) до українського народу кінцева мета національно-визвольного руху або замовчувалася взагалі, або викладалася в завуальованій, абстрактній формі: готуватися до всенародних Установчих Зборів, на яких має бути поставлене питання про автономію України у перебудованій на федеративних засадах Росії. Вимоги національної програми ставилися в обмеженій, переважно культурницькій площині: закладати українські школи, відновлювати й засновувати «Просвіти», гуртуватися в політичні товариства, культурні й економічні спілки, підтримувати українську пресу.

Незабаром у Києві відновився випуск щоденної газети «Рада», яку царський уряд заклав на початку війни. Вона почала виходити під назвою «Нова Рада». На чолі редколегії став А. В. Ніковський, який редагував цю газету перед закриттям. Перший номер відновленого видання від 25 березня починався публікацією М. С. Грушевського «Велика хвиля». У наступних номерах Михайло Сергійович видрукував статті «Повороту нема», «Від слова до діла», «Чи Україна тільки для українців?» та ін. Ряд цих матеріалів мав програмний характер і визначив дальші дії Центральної Ради.

Голова Ради виступав проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, переважно культурницького спрямування. Він твердив: не може бути нічого помилковішого, ніж витягнути старі петиції й подавати їх наново урядові як сучасні українські домагання. Нагадуючи про останню декларацію Тимчасового уряду, в якій той засвідчував своє співчуття «культурно-національному самовизначенню народностей Росії», Грушевський відкидав таке «самовизначення» і заявляв: «Не про нього тепер річ і нікого воно не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи. Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена пружина вона підноситься перед здивованими очима чужих — і своїх»².

У статтях висувався головний лозунг національно-визвольного руху на тогочасному етапі — побудована на демократичних підвалинах національно-територіальна автономія України в Російській федеративній республіці. Історик за професією, Грушевський нагадував, що домагання народоправства у відокремленій, автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими слов'янськими народами, чи то з іншими областями Російської держави, — це старе гасло, підняте ще в 1840-х роках кращими синами українського народу — Т. Г. Шевченком і кирило-мефодіївцями М. І. Костомаровим, П. О. Кулішем, М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та ін.

Михайло Сергійович передбачав, що урядові та всеросійські соціалістичні партії, які не заперечували культурної автономії, несхвально поставляться до вимоги забезпечити українському народові державні права. Але тільки державність була запорукою вільного розвитку народу. «Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенню її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства можуть мати тільки один наслідок — се пересування центру ваги в бік українського самостійництва, — писав він. — Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?»³.

² Наука і суспільство.— 1991.— № 9.— С. 23.

³ Там же.— С. 24.

Голова Центральної Ради закликав не чекати Установчих Зборів, щоб з їх рук одержати автономію України. Він вважав, що для українського народу це — питання життя або смерті, і його неприпустимо ставити у залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих Зборах — централістською чи автономно-федералістською. Борці за національну справу мали самі будувати автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування у контакті й згоді з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і увінчуючи це об'єднання найвищим державним органом цілої автономної України. Завдання ж Установчих Зборів — дати тільки останню юридичну санкцію тому устрою, який мав вироблятися в національних областях Росії у згоді з принципами свободи і демократизму, при порозумінні національних і класових груп.

Грушевський закликав громадськість України добиватися якнайширшої національно-територіальної автономії, яка «більш-менш наближається до державної самостійності». Відповідно майбутню Російську республіку він розглядав як союз держав, з'єднаних федералістичним зв'язком⁴. Автономна Україна мала постати на землях, де українське населення становило більшість. На його думку, це були дев'ять губерній, на території яких пізніше утворилася УСРР, а також Кубань. При цьому він пропонував відділити від згаданих губерній територію, на якій українське населення становило меншість (північні повіти Чернігівщини і східні повіти Кубані), і, навпаки, приєднати до України землі, населені переважно українцями: Хотинський і частину Акерманського повітів Бессарабії, східні частини Холмської губернії, західні — Области війська Донського, Чорноморської, Ставропольської, Воронежської та Курської губерній.

З притиском Грушевський підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції (тобто нетерпимості) супроти інших народностей він пропонував вважати національним злочином. Гнівно відкидаючи гасло «Україна — для українців!», він проголошував від імені всього організованого українського громадянства: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе»⁵.

Перші національні маніфестації. 12 березня у Петрограді відбулася 20-тисячна маніфестація з приводу чергових шевченківських роковин. Учасники її несли портрети поета, транспаранти з гаслом «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!», десятки національних жовто-блакитних прапорів. Поряд із студентами, представниками інтелігенції та робітництва в поході взяли участь солдати. Очолював його загін кубанських козаків колишнього царського конвою у мальовничих червоних жупанах з січовим прапором і запорозькими бунчуками. У лавах українців йшли зі своїми прапорами також представники інших поневолених народів — фінни, поляки, естонці, литовці.

Ця перша після повалення самодержавства демонстрація сили й глибини національного руху стала справжньою подією у політичному житті колишньої імперії. Газети різних напрямів схвально поставилися до неї. «Речь» (центральний орган кадетської партії) у передовій статті з приводу маніфестації нагадувала: «Немає жодного національного руху в Росії, щодо якого старий лад поведився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часом без будь-яких винятків, друкувати щось українською мовою. Від початку цієї війни українську пресу заборонено. До неї було

⁴ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна...— К., 1917.— С. 3—4.

⁵ Наука і суспільство.— 1991.— № 9.— С. 27.

застосовано заборону раніше, ніж до німецької. Аж до самої революції української школи не дозволяли і навчання українською (малоруською) мовою вважалося злочином. Бюрократичні неукі не соромилися у своїх неофіційних актах висміювати українську мову, яка має свою історію, свою літературу — один з найбільших духовних витворів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами історичними зв'язками». Як бачимо, в гармонії співчуття, переданого такою довгою цитатою, дисонансом прозвучали тільки останні півдесятка слів. Адже близькість по крові й походженню не є достатньою підставою для «невідривності» народу, тобто для його повічного позбавлення державних прав. Та цей дисонанс, як показали наступні події, якраз і був тим підґрунтям, на якому будувалася політика всеросійських партій щодо України.

Через тиждень після петроградської маніфестації, 19 березня Центральна Рада влаштувала урочистий похід у Києві. В ньому взяло участь близько 100 тис. чол., у тому числі десятки тисяч озброєних солдатів-українців. Похід під 320 національними прапорами пройшов від Володимирського собору по Фундуклеївській вулиці на Хрещатик. З балкони міської думи (розміщувалася на сучасному майдані Незалежності) його вітали члени Київського комітету об'єднаних громадських організацій і начальник військового округу генерал Н. А. Ходорович. Потім по Трьохсвятительській вулиці маніфестанти вийшли на Софійський майдан, до пам'ятника Б. Хмельницькому, де відбулося віче. Під звуки дзвонів з-за стін святої Софії вийшло духовенство, і відбулася панахида по мучениках, які поклали життя за волю України. Після промов Грушевського біля міської думи і на Софійському майдані, в яких голова Ради палко закликав присутніх боротися за автономію, віче прийняло таку ухвалу:

«Зажадати від Тимчасового правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людинність її до всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало би потребу широкої автономії української землі, і поробило би одразу всі заходи, щоб надати українській національній характер публічним установам з захованням прав національних меншостей»⁶.

На цьому вічі пролунали також вимоги не баритися з Установчими Зборами і скликати в найближчому майбутньому Український національний конгрес. Мета останнього визначалася як підготовка організаційних умов для запровадження автономії.

Маніфестації українців у Петрограді й Києві, пробудження національного життя в українських губерніях, вимоги про надання українському народові державних прав глибоко занепокоїли керівництво загальноросійських, у тому числі соціалістичних, партій на Україні. 4 квітня у Києві відбулося об'єднане засідання президій міського Комітету громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів і коаліційної Ради студентів. Запрошених на нього керівників Центральної Ради спитали, чи бажають вони здійснювати автономію України самостійно? Голова виконкому Ради робітничих депутатів есер П. Незлобін заявив, що революційна демократія багнетами відповість на проголошення автономії України національним конгресом. Грушевський заспокоїв присутніх заявою про те, що українці не мають наміру проголосувати конгрес установчими зборами. Вони лише хочуть його авторитетом підтвердити повноваження Центральної Ради, яка утворилася за рішенням окремих організацій. Однак було ясно, що між українською і неукраїнською демократією на Україні існують і поглиблюватимуться розходження в розумінні завдань і кінцевої мети національно-визвольного руху. Загальноросійські партії та організації рішуче заперечу-

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 30.

чували право Центральної Ради перетворитися на справжній орган державної влади. За цих умов надзвичайно актуальним ставало питання про утворення нових або зміцнення вже існуючих українських політичних партій і організацій.

Українські політичні партії і організації. Революція 1905 р. поклала початок утворенню українських політичних організацій. Та після поразки революції саме їх було піддано особливо ретельному знищенню. Відразу після повалення самодержавства у політичному житті в українських губерніях брали участь тільки загальноросійські партії. Та незабаром політична палітра України істотно збагатилася. Процес організаційного оформлення української демократії являв собою складову частину національно-визвольного руху і відбувався досить швидко.

25—26 березня 1917 р. провело з'їзд Товариство українських поступовців. Головою з'їзду обрали одного з його засновників — М. Грушевського, хоч він і не мав наміру у післяреволюційній ситуації продовжити своє членство в цій організації. На з'їзд зібралися делегати від «тупівських» відділень 17 міст, у тому числі від трьох, які знаходилися за межами дев'яти українських губерній — Катеринодара, Петрограда і Москви. Вони заявили про підтримку Тимчасового уряду, зобов'язалися всіма силами й засобами творити автономію України з тим, щоб все-російські Установчі Збори тільки затвердили її, і визнали за доцільне внести до статуту автономії принцип забезпечення прав національних меншин. З'їзд звернувся до суспільства із закликом сприяти підготовці Українського національного конгресу. Було також вирішено назвати організацію «Спілкою українських автономістів-федералістів». До складу її керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського, В. Прокоповича та ін.

На початку квітня члени цієї організації переформували її в партію і тимчасово, до скликання установчої конференції, взяли собі програму радикально-демократичної партії, що існувала під час першої російської революції. У червні, коли зібралася конференція, партія дістала назву соціалістів-федералістів (есефів). Насправді, однак, соціалістичних елементів у програмі цієї партії не існувало. За політичною та ідейною спрямованістю есефи наближались до кадетів. Масовою партія не стала, оскільки проводила політичну роботу тільки в інтелігентських колах. Але вона розгорнула велику культурницьку діяльність і користувалася впливом у Центральній Раді.

4—5 квітня провели свою конференцію українські соціал-демократи. Ця партія виникла у 1903 р., але перестала існувати як цілісна організація через два роки. Лозунг автономії вона підтримувала з часу заснування, і ця програмна вимога була мало не єдиним пунктом розходжень із загальноросійською партією меншовиків. Запрошені на конференцію представники меншовицьких організацій України заявили, що визнають принцип автономії, і запропонували злиття обох партій. Однак до цього справа не дійшла, бо центральне керівництво РСДРП(м), яка після квітневої кризи стала урядовою партією, насторожено ставилося до спроб Центральної Ради перетворитися на орган державної влади.

За кількістю членів (близько 5 тис. у середині 1917 р.) українські соціал-демократи вдесятеро поступалися місцевим меншовикам. Якщо соціальну базу останніх становили пролетарські райони України, то вплив УСДРП відчувався головним чином у містах індустріально мало розвинутого Правобережжя. Серед українських соціал-демократів були такі визначні діячі національно-визвольного руху, як В. Винниченко і С. Петлюра.

Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951 рр.) народився у селі Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Здобув середню освіту в Єлисаветградській гімназії і почав учитися на

юридичному факультеті Київського університету. Тут став соціал-демократом, членом Революційної української партії (РУП). Однак політична діяльність не поглинула його цілком. Ще студентом у журналі «Киевская старина» (1902 р.) Винниченко опублікував своє перше оповідання «Краса і сила». З того часу почав регулярно писати, вдосконалюючи свій талант великого майстра слова. Соціал-демократична пропаганда серед київських робітників і селян Полтавщини закінчилася для Винниченка у 1903 р. арештом і виключенням з університету. Йому вдалося здійснити втечу з київської Лук'янівської тюрми. Надалі він знову був заарештований, потрапив до дисциплінарного батальйону і знову втік. Опинившись за межами Росії, багаторазово перетинав кордон з вантажами революційної літератури для УСДРП. Черговий арешт загрожував довічною каторгою, і йому довелося перейти на становище політемігранта. Разом з Д. Донцовим і Л. Юркевичем він присвятив себе редагуванню журналу «Дзвін», займався літературною діяльністю.

Перед світовою війною В. К. Винниченко нелегально повернувся в Росію. Жив під чужим прізвищем, головним чином у Москві. Лютнева революція дала можливість повернутися до Києва. Він залишив літературу і цілком поринув у політичну діяльність.

Симон Васильович Петлюра (1879—1926 рр.) народився у Полтаві в сім'ї візника, колишнього селянина. Здобув духовну освіту, яка обійшлася його батькові дешевше, ніж коштувала б світська. Був виключений із семінарії за організацію надто гарячого, на думку начальства, прийому, що його влаштували українському композиторові М. В. Лисенку студенти. Деякий час навчався у Львівському університеті, потім працював секретарем у газеті «Рада». Під час реорганізації РУП в УСДРП у грудні 1905 р. став одним з лідерів нової партії, редагував партійний орган — газету «Слово». Після закриття газети служив бухгалтером у Санкт-Петербурзі та Москві. З 1912 р. редагував журнал «Украинская жизнь», який виходив у Москві. У 1916 р. вступив до Земського союзу (добродійна організація, що відала побутовими потребами армії) і працював як помічник уповноваженого цієї організації на Західному фронті. З початком українізації армії був обраний головою Української ради Західного фронту. Прибув як її делегат на I військовий з'їзд. Після обрання до складу Військового генерального комітету при Центральній Раді залишився у Києві.

З'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) відбувався одночасно з конференцією соціал-демократів. Він мав установчий характер: раніше цілісної партії українських есерів не існувало, хоч їхні гуртки й організації діяли з 1905 р. Із всеросійською партією есерів вони також мали незгоди через якісно різний підхід до національного питання. Як і соціал-демократи, українські есери вимагали негайного запровадження широкої національно-територіальної автономії України. Організаторами партії були студенти, вік яких не перевищував 25 років, — В. Залізник, М. Ковалевський, Л. Ковалів, О. Севрюк, П. Христюк, М. Шраг. Саме з цією партією пов'язав свою політичну долю М. Грушевський.

За кількістю членів (близько 75 тис. восени 1917 р.) УПСР набагато поступалася спорідненій всеросійській партії — найбільш численній на Україні. Якщо російські есери мали своєю соціальною базою промислові райони (у Катеринославській губернії, наприклад, в їх організаціях налічувалося до 100 тис. членів), а також внутрішні гарнізони та фронти, то українські есери користувалися найбільшим впливом на селі.

За вплив на село відчайдушно боролися три політичні сили — більшовики, російські есери та есери українські. В. І. Ленін ставив перед своєю партією вимогу «...негайно влаштувати по всій Росії, в кожному без винятку селі Ради селянських і батрацьких депутатів на зразок Рад

робітничих і солдатських депутатів у містах»⁷. Найуспішніше ця робота проходила на Харківщині. Перша сільрада з'явилася тут 19 березня 1917 р., а вже в травні на селянському з'їзді було обрано Харківську губернську Раду селянських депутатів.

Російські есери енергійно відновлювали діяльність селянських союзів, які вперше виникли під час революції 1905—1907 рр. Але вони досягли певних успіхів тільки на Катеринославщині й Херсонщині.

Врешті-решт селом оволоділи українські есери у співдружності з кооператорами. Під їх впливом 6—7 квітня пройшов з'їзд «діячів українського села». Він вирішив скликати всеукраїнський селянський з'їзд і підтримав лозунг національно-територіальної автономії України. Тим часом в українських губерніях розгорнулася робота по створенню селянських спілок або по відвоюванню у російських есерів створених ними селянських союзів, а в більшовиків — Рад селянських депутатів. У кінцевому підсумку виникла цілком незалежна від контрольованого російськими есерами Всеросійського селянського союзу Українська селянська спілка. Вона будувалася на низовому рівні із сільських спілок (не плутати цю масову громадську організацію з пізнішими більшовицькими сільрадами — адміністративним органом), а на волосному, повітовому й губернському — з Рад селянських депутатів та їх виконавчих комітетів.

Український національний конгрес. 6 (19) квітня у Києві відкрився Український національний конгрес. На нього прибули делегати від політичних партій і різних українських організацій — робітничих, селянських, військових, економічних, культурних. Серед них були представники не тільки Наддніпрянської України, а й Кубані, Галичини, усіх фронтів.

Після вступної промови М. Грушевського конгрес заслухав і обговорив ряд доповідей: про принципи федералізму, шляхи формування автономного устрою України, забезпечення прав національних меншин тощо. Було прийнято вимогу про негайну організацію Крайової Ради і висловлено думку, що ініціативу у творенні цього територіального органу влади повинна взяти на себе Українська Центральна Рада. Соціально-економічних питань конгрес практично не торкався.

На третій день роботи цього зібрання було проведено вибори нового складу Центральної Ради. За пропозицією Грушевського прийняли такий принцип її конструювання: дві третини депутатських мандатів одержували губернії та міста, одну третину — центральні комітети партій та інші центральні установи. Три губернії Правобережжя, Херсонщина й Катеринославщина, а також Харківщина та Полтавщина мали по чотири мандати, Чернігівщина, Північна Таврія, Кубань і Холмщина — по три, губернії з меншою кількістю українського населення — по одному. Міста Київ, Харків, Катеринослав і Одеса, а також українські колонії у Петрограді й Москві дістали право надіслати в Раду по одному делегату. Загальна кількість мандатів становила 150.

Центральній Раді надавалося право розширити свій склад після конгресу на 15% з тим, щоб охопити в ході свого перетворення на орган крайової влади представників національних меншин.

Головою Центральної Ради конгрес обрав таємним голосуванням, але майже одногосно М. Грушевського, його заступниками — С. Єфремова і В. Винниченка. Організаційний період українського національно-визвольного руху закінчився. Починалася безпосередня боротьба за владу.

2. Проголошення автономії України

Розгортання національно-визвольного руху. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка фактично перебрала на себе функції всеросійського координаційного центру діяльності Рад, для зручності своєї роботи бажала мати безпосередню справу не з чис-

⁷ Ленін В. І. Солдати і земля // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 257.

ленною їх кількістю на місцях, а з великими обласними утвореннями. Даючи відповідні директиви щодо цього, виконком Петроради накреслив конфігурацію таких утворень, яка, однак, не збігалася з етнографічними кордонами. Зокрема, об'єднувалися Ради Херсонської, Таврійської, Бессарабської і частини Подільської та Волинської губерній, які входили в Одеський військовий округ, а також Ради Румунського фронту і Чорноморського флоту. Координуючим органом цього об'єднання став Румчород (Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу). Ще більше місцевих Рад об'єднав Харківський обласний виконком на території Харківської та Катеринославської губерній, Області Війська Донського. Центром третього утворення став Київ, обласний виконком якого об'єднував Ради п'яти губерній — Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської і Воронежської. Таким чином, територія України поділялася на мало пов'язані між собою частини, до яких долучалися неукраїнські землі.

На Київському обласному з'їзді Рад, що проходив наприкінці квітня, відбулася перша проба сил української та всеросійської революційної демократії, які зітнулися між собою у питанні про автономію України. Бажаючи зберегти контроль над його роботою, київські Ради робітничих і солдатських депутатів готували цей захід таємно від українських організацій. Дізнавшись про наступну подію з газет лише за кілька днів до відкриття з'їзду, Центральний комітет Селянської спілки дав телеграфну директиву низовим своїм організаціям у відповідних губерніях та повітах негайно направити делегатів. Встигли приїхати в основному представники від Звенигородського повіту, яких, однак, було більше, ніж усіх делегатів від робітників і солдатів. Організатори з'їзду змушені були допустити їх до роботи у селянській секції, хоч і не визнали мандатів. Секція негайно представила на з'їзд резолюції про автономію України у федеративній Росії, про формування українських військових частин та про те, що земельна проблема повинна розв'язуватися тільки українським народним парламентом. Керівництво з'їзду на чолі з П. Незлобіним з порога відкинуло ці резолюції й постановило вважати секційні засідання лише передз'їздовськими нарадами, а на самий з'їзд обрати селянських делегатів — по два на повіт. Розгнівані селяни покинули з'їзд. Цей конфлікт прискорив організаційне відокремлення Української селянської спілки від Всеросійського селянського союзу.

Новий, більш серйозний конфлікт спалахнув у зв'язку із спробами формування українських військових частин. Початок їм поклала вимога 3 тис. солдатів, які перебували на збірних пунктах у Києві, направити їх на фронт як українську військову частину. Київські Ради робітничих і солдатських депутатів та комітет об'єднаних громадських організацій засудили цю вимогу і виявили готовність силою зброї розігнати «бунтівників і дезертирів». Центральна Рада заступилася за солдатів і висловила за доцільність створення окремого українського полку. Крім того, вона заявила, що має намір формувати українські частини тільки в тилу. Ця заява була відповіддю на численні застереження про те, що переформування військових частин за національною ознакою призведе до зниження боєздатності фронту. Однак компромісна позиція Ради не задовольнила військові й цивільні власті. Проблема лишалася нерозв'язаною.

Тим часом в армії блискавично розгортався рух українських солдатів за створення національних частин. Ініціатори, або, як їх називало начальство, «дезертири», самочинно сформували 1-й український полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. Фронтове командування не наважилося його розформувати.

5—8 травня у Києві зібрався I Український військовий з'їзд, на який з'їхалося близько 700 делегатів від усіх армій, флотів і гарнізонів. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та М. Міхновський.

Головним у роботі з'їзду стало питання про ставлення до війни. Було вирішено добиватися миру без анексій і контрибуцій, але до настання такого миру пропонувалося обороняти здобутки революції від противника за лінією фронту.

Від імені сотень тисяч озброєних солдатів з'їзд заявив, що «вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового правительства»⁸. Ставилися також вимоги, щоб Рада одержувала з казни кошти, призначені на українські національні потреби, та щоб Тимчасовий уряд і Петроградська Рада оголосили окремим актом принцип національно-територіальної автономії України й негайно призначили міністра у справах України.

На з'їзді відбулися вибори Генерального військового комітету, який у погодженні з російським Генеральним штабом мав проводити українізацію армії. До його складу ввійшли В. Винниченко, М. Міхновський, С. Петлюра, а також голова Української військової ради при Румчороді лікар І. Луценко, колишній начальник повітряної оборони царської ставки полковник В. Павленко, начальник полку ім. гетьмана Б. Хмельницького підполковник Ю. Капкан, авіатор-прапорщик, у майбутньому — відомий радянський діяч М. Полоз та ін. Завданням комітету було надання організованих форм стихійному процесу виділення старшин і солдатів-українців в окремі національні частини. На Балтиці комітет мав укомплектувати українськими командами окремі кораблі, а на Чорному морі — українізувати весь військовий флот. Як показали дальші події, комітет не спромігся довго працювати як цілісний орган. Деякі його члени з різних причин вибули, і вся робота по українізації армії поступово зосередилася в руках Петлюри.

Переговори у Петрограді. Виконуючи настанови військового з'їзду, Центральна Рада у середині травня надіслала для переговорів з Тимчасовим урядом і Петроградською Радою повноважну делегацію на чолі з В. Винниченком. Суть її вимог зводилася до того, щоб державна влада офіційно заявила про своє прихильне ставлення до автономії України. Делегація озброїлася великою кількістю документів, у тому числі офіційними посвідками з Академії наук, що підтверджували існування так довго заперечуваної панівними колами Росії української нації. Особливу увагу на переговорах було приділено найгострішому питанню — визначенню кордонів майбутньої автономії у відповідності з етнографічним принципом. Уряд не став довго розмовляти на цю тему і передав справу на розгляд комісії експертів. Позицію, що її зайняли професори-експерти, Винниченко пізніше охарактеризував з властивим йому уїдлигим гумором: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпур-

⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.—Т. 1.—С. 356.

нули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багатства»⁹.

Центральна Рада визначила дату скликання першого селянського і другого військового з'їздів з таким розрахунком, щоб мати до їх відкриття відповідь Тимчасового уряду на її вимогу надати Україні автономію. Однак минав тиждень за тижнем, а Винниченко все не одержував відповіді. Становище української делегації стало просто принизливим. Тим часом уряд організував на Україні петиційну кампанію, яка мала засвідчити, що «малороси» та «югороси» не поділяють позиції Центральної Ради. Так званий «Південноросійський демократичний союз» засипав центральні установи телеграммами, в яких твердив, що справу автономії можуть вирішувати тільки Установчі Збори. Київські установи (комітет об'єднаних громадських організацій, Рада робітничих і солдатських депутатів, Рада коаліційного студентства) запротестували проти «сепаратних» переговорів Центральної Ради з урядом.

Втративши надію одержати відповідь, українська делегація поспішила з Петрограда додому, щоб взяти участь у роботі селянського з'їзду. Відповідь наздогнала її уже в Києві. Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею справжньої волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України, а тому слід почекати до Установчих Зборів.

I селянський і II військовий з'їзди. Всеукраїнський селянський з'їзд відкрився у Києві 28 травня 1917 р. На ньому було представлено по одному делегату від волосних і по два — від повітових та губернських комітетів Селянської спілки. Роботою з'їзду керували В. Винниченко, Б. Мартос, М. Осадчий і П. Христюк.

Найбільше уваги й часу з'їзд приділив обговоренню доповіді української делегації про переговори з Тимчасовим урядом. Позиція останнього викликала загальне обурення. Делегації дорікали, що вона обрала роль покірнього прохача. У деяких виступах пролунали заклики оголосити самостійність України. Коли ж з Петрограда надійшло повідомлення про те, що О. Ф. Керенський (який у новому складі уряду став військовим міністром) наважився заборонити з'їзд делегатів від українізованих військових частин, гніву селян не було меж. У резолюції, складеній у рішучих виразах, вони цілком солідаризувалися з позицією Центральної Ради й закликали всі військові та громадські організації, а також державні установи допомогти їй у будіванні автономного ладу.

З'їзд обрав Раду селянських депутатів та її виконавчий орган — Центральний Комітет Селянської спілки. Було ухвалено, щоб уся Рада селянських депутатів разом з комітетом увійшла в Центральну Раду. Це рішення мало принциповий характер, бо поклато початок переформуванню Центральної Ради в орган представництва за класами. Отже, селянський з'їзд ділом відповів на виклик Тимчасового уряду, який засумнівався в тому, що Центральна Рада є виразницею волі українського народу.

Після з'їзду Центральна Рада зібралася в поповненому складі і розглянула політичну ситуацію, що склалася. Було визнано, що Тимчасовий уряд свідомо йде проти інтересів українських трудящих і проголошеного ним самим права націй на самовизначення. Рада вирішила відмовитися від дальших спроб порозуміння з державним керівництвом і звернутися безпосередньо до українського народу з універсалом, у якому б визначалися основоположні принципи автономного ладу. Поки йшла ро-

⁹ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 1.— С. 167—168.

бота над текстом цього законодавчого акту, наспів час скликати новий військовий з'їзд.

Заборона цього з'їзду О. Ф. Керенським під приводом його «невчасності» викликала негативну реакцію в усій країні. Ніколи раніше уряд не забороняв будь-яких з'їздів, і вони відбувалися мало не щодня. У Петрограді якраз тоді працював польський військовий з'їзд і готувався загальноросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, дискримінація щодо України була очевидною. В. І. Ленін виступив у газеті «Правда» із статтею «Недемократично, громадянине Керенський!» В ній були такі знаменні рядки: «...Своєю «великодержавною» націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті «сепаратистські» прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися»¹⁰. Цей висновок повністю збігався з попередженням М. С. Грушевського, зробленим на початку революції: спроби загальмувати справу автономії призведуть тільки до поширення самостійницьких настроїв.

Військовий з'їзд відкрився у Києві 5 червня 1917 р. в присутності 1776 делегатів, які мали мандат від 1732 тис. солдатів і офіцерів фронту й тилових гарнізонів. За кілька днів число учасників зросло до 2500. Вони прибували з усіх районів країни, включаючи Туркестан та Омську область. Після відкриття з'їзду делегати прийняли резолюцію, в якій визнали його повноважним. «Право зборів і з'їздів, — зазначалося в ній, — належить українцям, як й іншим вільним народам, а через те й заборона з'їзду військовим міністром Керенським являється незаконною»¹¹.

Перед початком своєї роботи делегати зібралися на Софійському майдані і в присутності десятків тисяч киян, після молебну й урочистого виконання українського гімну, запряглися: не повертатися до своїх частин без автономії матері-України. Тому керівникам з'їзду — Винниченку й Петлюрі — лише ціною великих зусиль вдалося вгамувати розбурхані пристрасті і мітинговий запал. Вони своєчасно викрили провокаційні чутки про винесення з'їздом рішень захопити губернську контору Держбанку та інші державні установи й зупинили делегатів від спроби заарештувати провокаторів. Незгоди з керівництвом місцевого гарнізону, яке тільки й шукало зачіпки, щоб розігнати з'їзд, загрожували перетворити мирний розвиток національно-визвольного руху в Україні на збройний міжнаціональний конфлікт.

З'їзд запропонував Центральній Раді у згоді з національними меншинами негайно приступити до втілення в життя підвалин автономного ладу. Із свого боку, він зобов'язався забезпечити Раді найактивнішу підтримку. Було підтверджено постанову першого з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи — Генерального комітету на чолі з С. В. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів і прийняв ухвалу про входження її складовою частиною до Центральної Ради. Рада військових депутатів обрала постійну президію у складі українських соціал-демократів П. Войтенка, М. Врублевського і Й. Гермайзе, українських есерів С. Березняка, О. Паливоди і М. Панченка, а також безпартійного П. Куцяка (Чалого).

Після з'їзду українізація армії посилилася. На всіх фронтах, не включаючи Кавказького, було утворено українські військові Ради і комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети й листівки, створювали національні земляцтва, громади і клуби. Вищі військові власті і Ради солдатських депутатів, що перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій, неприхильно ставилися до «українізації багнета», але цей процес було неможливо спинити.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 249

¹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— Т. 1.— С. 70.

1-й Універсал Центральної Ради. 10 червня Виконавчий комітет Центральної Ради схвалив текст Універсалу і доручив Винниченкові оголосити його на II військовому з'їзді, який того дня завершував свою роботу. Стоячи, делегати вислухали документ з урочистою назвою — «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього». Спираючись на волю свого народу, який скинув імперське ярмо, Центральна Рада цим документом оголошувала себе органом, здатним приймати акти конституційного значення — універсали. В Універсалі проголошувалося: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори».

В Універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, які живуть на Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям у краї. Українським організаціям доручалося прийти до згоди й порозуміння з демократично обраними організаціями інших національностей і вкупі творити нове життя. Центральна Рада закликала український народ наполегливо боротися за свої права, щоб гідно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Талановитий письменник, В. К. Винниченко залишив нам схвильований опис того ефекту, що його справило на делегатів військового з'їзду читання Універсалу: «Засмажені, загартовані в боях, у крові, в стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не званої радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів, многи кулаками, руками «гімнастсьорок» витирали сльози; деякі суворо сціплювали зуби, щоб не закричати в екстазі»¹².

Універсал справив величезне враження й на суспільство. Заклик до українського громадянства обкласти себе добровільним податком на потреби, пов'язані з роботою Центральної Ради (Тимчасовий уряд не виділяв на це ані карбованця), поділяв надзвичайно швидко: біля її скарбниці виросла черга з людей, які бажали віддати гроші. З місць на адресу Центральної Ради надходили сотні телеграм, у яких висловлювалися солідарність і запевнення у щирій підтримці. Вітаючи її як найвищий державний орган, український народ вітав власне національне відродження.

Іншою була реакція на Універсал з боку Тимчасового уряду. Через голову Центральної Ради князь Львов звернувся з відозвою до «братів-українців», у якій закликав: не йдіть необачним шляхом роздроблення сил визволеної Росії, не відривайтеся від загальної Батьківщини, не розколюйте війська, не завдавайте нетерпеливим бажанням зараз же зміцнити форми державного ладу України смертельного удару всій державі й самим собі! Уряд повідомляв, що починає проводити в життя програму культурного самовизначення народів, а форми державного та господарського устрою, які відповідали б їхнім національним бажанням, треба опрацьовувати на Установчих Зборах, коли вони будуть скликані.

У неофіційних заявах представники урядових партій висловлювалися відвертіше. П. М. Мілюков назвав проголошення Універсалу «великим злочином», а газета «Речь» побачила у ньому «німецьку інтригу».

Все ж I Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який працював у червні 1917 р. в Петрограді, зайняв у цьому питанні примиренську позицію. Есеро-меншовицька більшість з'їзду солідаризу-

¹² Винниченко В. Відродження нації.— Т. I.— С. 225.

валася з твердженням уряду про те, що тільки Всеросійські Установчі Збори компетентні розв'язувати проблему автономії України. Водночас ці партії дуже цінували свій демократизм. Тому в резолюції з українського питання з'їзд запропонував урядові увійти в порозуміння з органами української революційної демократії з тим, щоб організувати тимчасовий крайовий орган для задоволення національних потреб населення України. Більшовицька фракція з'їзду заявила навіть, що не може приєднатися до такої резолюції, бо вона компромісна. Більшовики пропонували засудити національну політику Тимчасового уряду як контрреволюційну й антидемократичну, а також визнати за Україною право на повну автономію та утворення самостійної держави.

Така ж антиурядова спрямованість простежувалася у статті В. І. Леніна «Україна». Уникаючи прямої оцінки «універсального акту» про устрій України, вождь більшовицької партії обмежувався твердженням про те, що прийняття його є документальним доказом краху національної політики уряду¹³. В ті дні справжнє ставлення більшовиків до Центральної Ради проявлялося тільки в ситуаціях, коли вони не мали справи із своїм головним ворогом — Тимчасовим урядом. Так, лідер київських більшовиків Г. Л. П'ятаков звинувачував Раду в «українському шовінізмі» і заявляв: «Підтримувати українців нам не доводиться, бо для пролетаріату цей рух некорисний»¹⁴.

Утворення Генерального секретаріату. Оголошенням Універсалу Центральної Рада брала на себе державні функції. Українська громадськість визнала це і почала звертатися до «незаконного» з точки зору Тимчасового уряду утворення з різноманітними справами. Щоб успішно розв'язувати їх, Рада повинна була утворити виконавчий орган ще не визнаної влади.

Після Українського національного конгресу для проведення поточної роботи було утворено спеціальний комітет. До його складу входили голова Ради і два його заступники (обрані конгресом), 17 членів (обиралися на сесійному засіданні Ради) та голови комісій Ради — не більше 8 чол. (обиралися комітетом). Комітет мав право поповнюватися шляхом кооптації до повного свого складу, затвердженого в кількості 33 осіб. Щомісяця він скликав сесії Ради, в разі потреби — надзвичайні. В міру того як у руках Центральної Ради зосереджувалася реальна влада, значення комітету зростало. Його почали називати Малою Радою, і ця назва закріпилася. Мала Рада була законопідготовчим і навіть певною мірою законодавчим органом.

Отже, покладати на комітет ще й виконавчі функції було недоцільно. І тому, не афішуючи свого кроку, щоб зайвий раз не наразитися на конфлікт з Тимчасовим урядом, комітет на закритому засіданні 15 червня утворив Генеральний секретаріат у складі восьми генеральних секретарів та генерального писаря. Секретарства були прообразом майбутніх міністерств.

Перший у ХХ ст. український уряд очолив В. Винниченко. Він же взяв на себе обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Генеральним писарем став П. Христюк, генеральним секретарем фінансів — Х. Барановський, секретарем міжнародних справ — С. Єфремов, секретарем військових справ — С. Петлюра, секретарем земельних справ — Б. Мартос, секретарем судових справ — В. Садовський, секретарем продовольчих справ — М. Стасюк, секретарем народної освіти — І. Стешенко.

Український есер Павло Христюк народився 1880 р. на Кубані в родині заможного козака, навчався у Київському політехнічному інституті, потім працював за кордоном у газеті «Рада». Брав активну участь в кооперативному русі.

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 333.

¹⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.— Т. 1.— С. 93.

Христофор Антонович Барановський (1874 р. народження) походив із селян Київської губернії. Він не мав спеціальної освіти, але показав себе талановитим фінансистом на посаді директора Київського кооперативного банку. У політичному житті раніше участі не брав.

Сергій Олександрович Єфремов народився у 1876 р. в сім'ї священика на Київщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету, активно співробітничав в українських виданнях, успішно займався науковою роботою в галузі історії української літератури. Кар'єра вченого не перешкодила йому займатися політичною боротьбою. Багато разів ув'язнювався в царських тюрмах, був одним із засновників Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців, потім став соціалістом-федералістом.

Борис Михайлович Мартос народився 1881 р. Походив із старовинного козацько-дворянського роду на Лубенщині. Після закінчення історико-філологічного факультету Харківського університету вчителював, брав участь у кооперативному русі, служив у Полтавському губернському земстві на посаді інспектора кооперації. Належав до Револуційної української партії (РУП), потім став членом УСДРП.

Валентин Васильович Садовський (1884 р. народження) був сином священика з Волині. Закінчив юридичний факультет Київського університету і політехнікум у Санкт-Петербурзі. Працював адвокатом у Києві, брав участь у політичному житті як член УСДРП.

Микола Матвійович Стасюк був сином чиновника з Катеринославської губернії. Вчився в Гірничому інституті у Санкт-Петербурзі, але курсу не скінчив. У 1905 р. поїхав на Катеринославщину, взявся за організацію селянських спілок, за що відсидів рік у тюрмі. Потім працював у кооперативних установах Катеринослава й Києва.

Іван Матвійович Стешенко народився у 1873 р. в козацькій сім'ї на Полтавщині. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Вчителював, але за участь у нелегальних українських гуртках його позбавили права викладати і видворили з Києва. У 1906 р. знову повернувся до Києва, займався викладацькою і науковою роботою. Активної участі у політичному житті не брав, хоча був членом УСДРП.

Незважаючи на те, що в українському політичному житті на передній план відразу висунулася есерівська партія, у першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи. На відміну від есерів, партія Винниченка й Петлюри мала в своєму розпорядженні великі інтелігентські сили. У такій ситуації формування уряду за професійною ознакою, тобто включення до його складу найбільш кваліфікованих і досвідчених спеціалістів, зумовило посилення політичних позицій соціал-демократів в українському визвольному русі. Однак значення цього фактора ослаблювалося суперництвом усередині УСДРП, яке найбільше виявлялося в тертях між Винниченком та Петлюрою.

Наприкінці червня відбулися зміни в керівництві Центральної Ради. Замість Винниченка і Єфремова, які перейшли працювати в уряд, заступниками голови було обрано есера М. І. Шрага, соціал-демократа С. Ф. Веселовського, трудовика Ф. І. Крижановського і соціаліста-федераліста А. В. Ніковського.

(Закінчення буде)

Одержано 20.02.92

Освещаются закономерности национально-освободительного движения в Украине после Февральской демократической революции 1917 г. Показана упорная борьба Центральной Рады, стоящей во главе национального движения, за государственные права украинского народа. Рассказывается о возникновении и утверждении Украинской Народной Республики — первой в XX в. формы государственности украинского народа.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Мар'ян Штарський (Польща, Варшава)

Юзеф Пілсудський. Факти і міфи *

Розповідається про життєвий шлях Юзефа Пілсудського (1867—1935 рр.). Наведяться численні факти про його участь у боротьбі за незалежність Польщі, а після її здобуття — у політичному житті II Республіки, диктатором якої він став у 1926 р. Спростовуються вигадки та розвінчуються різного роду міфи й легенди, пов'язані з особою цього діяча, а також розкривається механізм їх творення.

ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ — КЕРІВНИК ДЕРЖАВИ. 1918—1922 рр.

Під час перебування Пілсудського в Магдебурзі його авторитет як людини, що потерпає за народну справу, незмірно зріс. Тим часом політична і воєнна ситуація знову почала швидко змінюватися і чимраз чіткішою ставала перспектива незалежності Польщі, поборником якої завжди був Пілсудський. Після вступу США у першу світову війну, що обіцяло їй близьке переможне закінчення для коаліції, а також після обнародування маніфесту президента Вільсона від 8 січня 1918 р., особливо відомого його «13-го пункту» про утворення незалежної Польщі з виходом до моря, поява незалежної Польщі стала реальною.

Ще раніше, після перемоги Жовтневої революції в листопаді 1917 р., Рада Народних Комісарів визнала право народів Росії на самовизначення, а 29 серпня 1918 р. радянський уряд оголосив декрет, яким анулював підписані в минулому царською Росією закони про поділи Польщі.

Німеччина уважно стежила за «справою» поляків і в Західній Європі, де 4 червня 1917 р. під боком у французької армії створюється польське військо, а 14 серпня — Національний польський комітет на чолі з Дмовським за участю Падеревського. Восени 1917 р. цей комітет, що перебував у Парижі, був офіційно визнаний Францією, Англією та Італією як виразник інтересів Польщі. В цій ситуації Німеччина формує 12 вересня 1917 р. польську державну владу, яку до обрання короля представляла Рада регентів. До її складу входили такі представники привілейованих верств суспільства, як князь Любомирський, найвищий церковний сановник архієпископ Каковський та поміщик Островський.

Цей вибір мав на меті не тільки продемонструвати факт утворення польського уряду, а й водночас забезпечити німецьку й австрійську окупаційні зони на польських землях від «революційної пошесті», що йшла зі сходу. Однак «пошесть» ця дійшла не тільки до Польщі, а й до німецької армії. На початку 1918 р. Австрію та Німеччину охопило полум'я революції. Австрія розпалася, а в Німеччині кайзер зрікся престолу.

На польських землях владу в свої руки почали брати народні ради. В Любліні, який знаходився в австрійській окупаційній зоні, після відходу австрійських військ 7 листопада 1918 р. був утворений Тимчасовий уряд Польської республіки на чолі з Дашинським (керівник ППС у Галичині). Міністром військових справ у ньому став полковник

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 4.

Ридз-Смігли, якому присвоїли при цьому звання генерала. Програма уряду передбачала проведення далекосяжних соціальних реформ. Проте все це повинен був вирішити майбутній сейм, тому реформи тут мали впроваджуватися не революційним шляхом, як у Росії, а еволюційним.

У цей час для Німеччини, правлячі кола якої після відмови кайзера від престолу намагалися запобігти революційному вибухові і повернути зі сходу свою розкладену армію, велике значення мав безпечний маршрут через територію Польщі. У свою чергу, для реакційної Ради регентів, наляканої привидом вибуху революції в Польщі, єдиною можливістю запобігти цьому було встановлення дружніх стосунків з Німеччиною, оскільки кайзерівські війська, які ще були на східному фронті, охороняли від російської пожежі й Польщу. В цій ситуації Раді регентів потрібна була авторитетна людина, яка б допомогла їй утримати свої позиції. Тому 7 жовтня 1918 р. вона звернулася до німецького канцлера князя М. Баденського з проханням звільнити з-під арешту Пілсудського. З ним розпочалися переговори в Магдебурзі. В ході їх Пілсудський погодився з тезою, що «...подібно до того, як у минулому російська небезпека пов'язувала польські й німецькі інтереси, так і тепер більшовизм є спільним ворогом» (11)*. Революційні події в Магдебурзі й Берліні перервали дальші переговори. Пілсудського автомобілем перевезли до Берліна. Звідти вранці 10 листопада 1918 р. спеціальним поїздом, що складався з паровоза і одного вагона, він прибув до Варшави. Налякана і скомпрометована співробітництвом з Німеччиною Рада регентів з полегшенням віддала йому владу.

На вулицях Варшави вже йшли демонстрації з червоними прапорами і революційними піснями (22). Такі настрої додавали Пілсудському впевненості, тим більше, що залишені тут загони Польської військової організації розпочали роззброєння німців. Останні ж самі віддавали зброю, бажаючи якнайшвидше дістатися додому. Увечері 11 листопада Пілсудський одержав від Ради регентів право командувати військами, до створення яких він енергійно приступив. Пізніше цю дату почали вважати днем незалежності Польщі. Наступного дня Пілсудський заявив, що на прохання Ради регентів він приступив до формування уряду, якому вона передасть владу. Він хотів створити уряд, незалежний як від Ради, так і різних партій, котрим не хотів нічим завдячувати. Це було легко зробити, бо наявні вже органи влади були в його розпорядженні.

22 листопада 1918 р. Пілсудський зайняв пост тимчасового керівника держави на підставі декрету, що його видав уряд, ним самим сформований. Ці функції він мав виконувати до скликання сейму. У згаданому декреті Польща проголошувалася республікою. Два уряди, сформовані Пілсудським протягом короткого часу з числа його прихильників у ППС (на чолі з Морачевським і Дашинським), хоч і підтвердили соціальні здобутки Люблінського уряду, однак не знайшли підтримки з боку правих кіл (головним чином, націонал-демократів), які звинувачували керівника держави в більшовизмі і навіть організували проти нього військовий заколот.

В такій ситуації Пілсудський призначив прем'єром Падеревського, визначного піаніста й патріота, який хоч і наближався за поглядами до націонал-демократів, однак не був екстремістом. До того ж своїм авторитетом він міг сприяти встановленню контактів з Національним Комітетом у Парижі, що являв собою свого роду польський уряд, який діяв в еміграції. Уряд Падеревського підтримували праві кола, тому він існував довше і підготував перші вибори до сейму, що відбулися

* Цифрою в дужках позначено номер, під яким та чи інша праця, на яку прямо або опосередковано посилається автор цієї статті, фігурує у вміщеному наприкінці даної публікації списку літератури.

26 січня 1919 р. Праві отримали на них 35% голосів, ліві — близько 30%, решту — поділили центристи й національні меншості.

Сейм ухвалив так звану Малу конституцію. В ній окреслювався обсяг повноважень сейму і Пілсудського, який отримав титул Керівника Держави — аж до часу прийняття сеймом конституції. Результати виборів закріпили позиції правих кіл і сприяли усуненню небезпеки революції. Незважаючи на певні обмеження своїх повноважень, Пілсудський сконцентрував свою діяльність на створенні армії, яка саме й могла забезпечити йому всю повноту влади, сприяти консолідації трьох колишніх регіонів Польщі, роз'єднаних свого часу кордонами, а також бути надійним козирем у справі формування кордонів нової держави. З цією метою та щоб заручитися підтримкою всіх соціальних груп, Пілсудський як Керівник Держави почав послідовно втілювати в життя концепцію власного нейтралітету щодо будь-якого політичного угруповання. Це був його офіційний розрив із своїм минулим, тісно пов'язаним з ППС, а почасти — навіть з легіонами. Такий підхід яскраво виявився, зокрема, при створенні польського війська, основою якого стали кадрові офіцери всіх трьох регіонів Польщі, які нещодавно билися по різні боки фронту. Як підрахував полковник Вальтер-Янке (34), військо збільшилося з 25 000 солдатів (як застав його Пілсудський у формі «польського вермахту», створеного німцями) до майже 110 000 на початку 1919 р. (близько 100 батальйонів піхоти, 80 артбатареї, 70 ескадронів кавалерії).

Ці сили були скеровані на схід і займали території, які залишали німецькі окупанти. З протилежного боку, зі сходу, ці території займали частини Червоної Армії. В середині лютого 1919 р. зафіксовано перші сутички між польською та Червоною арміями на схід від Бугу і на Поліссі.

Ще раніше, 1 листопада 1918 р., розпочалися бої між поляками та українцями за Львів і Східну Галичину. Початок цій боротьбі покладає виникнення у Львові Західно-Української Народної Республіки. Збройні сили останньої Пілсудський відігнав за Збруч у весняному наступі 1919 р. Пізніше він вступив у переговори з урядом Української Народної Республіки, тобто з Директорією, якою керував Петлюра. Цьому урядові значною мірою підпорядковувалися українські збройні сили, витіснені за Збруч.

Принагідно хотілося б представити два абсолютно різні погляди на розв'язання проблеми східних кордонів Польщі, які репрезентували Пілсудський і Дмовський. Перший з них був прихильником федеративної концепції, що спиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Йшлося про Польщу в складі федерації або міцного союзу з Україною, Білорусією, Литвою та прибалтійськими державами. Це була романтична, але нереальна концепція. Вона не враховувала того факту, що в такій федерації Польща вже не могла бути гегемоном, як триста років тому, оскільки її сусіди також існували тепер як самостійні держави. З свого боку, Дмовський висуває концепцію приєднання, яка передбачала включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губерній, а також Волині й Поділля. Він твердив, що «...коли мова йде про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація — це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію» (11).

Концепція приєднання мала загарбницький характер, і тому переможна Антанта, особливо ж Англія, яка розраховувала, що Жовтнева революція закінчиться і царська Росія не буде дуже ослаблена, вважала, що східний кордон Польщі має проходити по так званій «лінії Керзона»*, вздовж етнографічного кордону по Бугу. Ця річка завжди

* Керзон — англійський міністр закордонних справ — запропонував цю лінію в 1920 р.; на ній мали відійти польські війська після підписання перемир'я в 1920 р. Ця лінія стала основою при визначенні кордонів між ПНР та СРСР.

являла собою історичну межу між польськими й руськими племенами слов'ян: і тоді, коли формувалася польська та руська державності, і за часів династії Пястів і Ягеллонів. Головним прикордонним містом у цьому районі постійно був Брест-Литовський (названий просто «Брестом» після Ризького договору 1920 р., коли він відійшов до Польщі). Різниця тільки в тому, що за часів панування Пястів по Бугу проходив кордон між Польщею і Руссю, а за часів Ягеллонів — між короною та Литвою, які за унією утворювали першу шляхетську республіку двох народів.

Пілсудський активно творив польські збройні сили, бо вбачав у них головний свій козир (не тільки військовий, а й політичний), який дає йому владу й забезпечує авторитет у Західній Європі. Адже очолювані ним війська боронили від революції не тільки панівні класи Польщі, а й Західну Європу. Пілсудський також розумів, що кордони Польщі на Заході залежать від рішення мирної конференції західних держав-переможниць. Від них залежала не тільки конфігурація західних кордонів Польщі, а й озброєння її армії, якій дісталася від окупантів стара й різнорідна німецька та австрійська зброя. Тому в липні 1919 р. Пілсудський на півдні не пішов далі за Збруч, бо того не хотіла Антанта, сподіваючись, що їй вдасться створити спільну польсько-українську антирадянську коаліцію.

На півночі Пілсудський 21 квітня захопив Вільно і почав чекати. Він не прагнув до переговорів з радянською стороною з багатьох причин: не вірив у тривалість революції, боявся її впливу в Польщі, хотів мати вільні руки для реалізації своєї східної концепції, міцно пов'язаної із східними кордонами Польщі. Деякі польські історики нарахували аж 13 різних спроб радянської сторони встановити добросусідські стосунки з Польщею (навіть ціною відмови від демаркаційної лінії, на якій знаходилися обидві армії в середині 1919 р., чи втрати частини Білорусії з Мінськом). Це було наслідком трагічної ситуації, коли на Москву з усіх боків сунули війська «білих генералів». І от виник парадокс, якого не розуміють багато істориків. Пілсудський — «ворог більшовицької революції», можливо, її врятував, не атакуючи Москву, коли до неї йшли Колчак чи Денікін.

Як відомо, Колчака визнала Антанта, але зовсім не Пілсудський. Ще гірша ситуація виникла з Денікіним, коли Пілсудський, незважаючи на тиск Англії, відмовився підтримати його і не пішов на Москву, що могло б принести успіх. Така позиція Пілсудського пояснювалася тим, що «білі генерали» не приховували своєї мети — відновлення «єдиної і неподільної Росії». А проблемою Польщі вони обіцяли зайнятися після перемоги над революцією. 13 листопада 1919 р. Пілсудський дає таку красномовну оцінку тогочасній ситуації: «...Як більшовикам, так і Денікіну тільки те можна сказати: ми — сила, а ви — трупи. Говорючи солдатською мовою: бийтеся, душіться, мене це не стосується, доки не зачіпаєте інтересів Польщі. А якщо зачепите — буду бити! Ігнорую, зневажаю вас...» (11).

Розгром Колчака й Денікіна Червоною Армією і пов'язане з тим певне ослаблення останньої створило нову ситуацію у Східній Європі. Як і передбачав Пілсудський, Польща стала головною ланкою антирадянської політики Франції (Англія восени 1919 р. відмовилася від дальшого втручання у справи Росії). Пілсудський і далі відкидав під різними приводами мирні радянські пропозиції, зміцнюючи армію і безуспішно намагаючись створити антирадянську коаліцію прибалтійських держав. Не вдалося йому втягти в активні дії на своєму боці і Румунію. Франція також поставилася до планів Пілсудського стримано, хоч це й не заважало їй озброювати польську армію.

Лише з Петлюрою 21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір. В ньому зазначалося, що «Польська республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним

«отаманом Симоном Петлюрою за верховну владу Української Народної Республіки». Цей договір був підписаний в ситуації, коли війська Петлюри були вже розбиті і перебували на території Польщі, а отже, й сам він уже цілком залежав від неї. Це стало приводом для польського походу на Україну.

У квітні 1920 р. Пілсудського призначають Першим Маршалом Польщі (після здобуття на початку березня двох важливих для наступу на Київ комунікаційних вузлів — Мозиря й Калинковичів) і 25 квітня під його керівництвом похід розпочався. У ньому брали участь 3 польські армії (52 тис. солдатів), а також українські загони (близько 9—10 тис. солдатів). З воєнної точки зору метою походу був розгром Червоної Армії, а з політичної — утворення залежної від Польщі буржуазної Української держави.

Походів на Київ варто було б приділити більше уваги, хоча б з огляду на тенденційне його висвітлення в різних працях. На жаль, за браком місця ми не можемо присвятити цій темі окремого розділу. Однак залишається фактом, що Пілсудський не тільки не досяг жодної з названих тут цілей, а навіть навпаки, — спровокував наступ у відповідь Червоної Армії, яка по трупів буржуазної Польщі мала згідно з ідеєю її головнокомандуючого Л. Троцького (Бронштейна) експортувати світову соціалістичну революцію через зреволюціонізовану Німеччину в Західну Європу. (Коли Тухачевський наближався до Вісли, революційні докери Гданська відмовлялися розвантажувати надіслану з Франції зброю).

Військам Пілсудського не вдалося не те що розбити всю Червону Армію, а навіть знищити 12-ту й 14-ту армії, які обороняли Україну. Останні, знаючи про свою слабкість, не дали втягти себе у бої, а успішно відійшли за Дніпро. Переможна битва за Київ, нещодавно знову увічнена спеціальною табличкою на пам'ятнику Невідомому солдатові у Варшаві, виявилася фікцією. Як стверджують генерали Кутшеба та Рибак, перший польський патруль в'їхав до залишеного червоними військами Києва на трамваї 7 травня 1920 р. без будь-якої боротьби.

З політичної точки зору похід також закінчився невдачею. Польське військо, що загарбало Україну, сприймалося місцевим населенням як окупаційне. Український селянин, отримавши від радянської влади землю, яку тепер відбирали польські поміщики, що йшли за військом, навіть не замислювався, кому віддати свої симпатії. Тому мобілізація до армії Петлюри скінчилася невдачею. Як засвідчував останній перепис, зроблений у царській Росії, на Правобережній Україні в 1909 р. приблизно 50% приватної землі на Поділлі, Волині та в Київській губернії належало польським поміщикам. В цих губерніях проживало 10,7 млн. чол., у тому числі тільки 656 тис. поляків (6,1%). Тим самим підтверджується теза про польські садиби, оточені українськими, на півночі — білоруськими, а в деяких районах Литви — литовськими селами.

Як відомо, ударами кінної армії Будьонного під Житомиром було прорвано фронт, і 10 червня 1920 р. польські війська змушені були залишити Київ. Вони відступали майже 600 км аж до Вісли, проте не дозволили себе розбити, а, що найважливіше, виграли час для мобілізації населення на захист своєї незалежності, здобутої після 123 років неволі. Червона Армія, яка наближалася до центральної Польщі, сприймалася більшістю поляків як нова окупаційна армія «червоного царизму». Тільки помилки військового керівництва, які полягали в тому, що Південний фронт, до керівництва якого входив Сталін, не підтримав військ Тухачевського, дали можливість здійснити 15 серпня 1920 р. так зване «чудо над Віслою», тобто розбити частини, якими командував майбутній радянський маршал.

В результаті Польща отримала гірші кордони, ніж могла їх мати перед походом на Київ. Тому втрати, що становили 184 246 загиблих

польських солдатів, виявилися марними. А скільки загинуло поляків через цей похід після 17 вересня 1939 р. на зайнятих Червоною Армією територіях за Бугом, того вже ніхто не зможе полічити.

Історія походу на Київ, як і взагалі польсько-радянської війни 1919—1920 рр., по-різному трактується у Польщі і в колишньому СРСР, серед польської та української еміграції. Тому, закінчуючи побіжний розгляд цієї теми, яка, повторюсь, виходить за межі даної статті, хотів би лише зауважити, що існує послідовне замовчування деякими сучасними польськими істориками причин і характеру згаданої війни. Водночас до небувалих розмірів підноситься значення битви над Віслою: називають вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу, яка врятувала Європу від більшовицького поглинення. При цьому чомусь не згадують, що причиною її став похід на Київ. Як відомо, цей похід сприяв тому, що навіть «білі генерали» добровільно вступали до Червоної Армії, щоб визволяти від поляків російські землі, а зовсім не для того, аби нести революцію в Європу. Історики прагнуть також довести, що похід на Київ мав профілактичний характер, бо польська контррозвідка доносила про таємну концентрацію військ Червоної Армії на північному фронті для наступу на Польщу і Європу. Особливо підступно цю тему трактує історик-емігрант В. Побуг-Малиновський (Лондон) (25). Однак і він не пояснив, як можна було здійснювати таку концентрацію військ при наявності для Червоної Армії смертельної небезпеки, пов'язаної з походом Колчака, Денікіна, згодом — Врангеля, дією сотень загонів, що боролися проти радянської влади. І ще одне: чому для проведення цієї профілактичної акції було обрано південь Росії, адже тим самим для Червоної Армії відкривався прямий шлях на Варшаву й Берлін.

Закінчуючи розповідь про військові дії Пілсудського та про закінчення його кар'єри Керівника Держави, слід згадати також про приєднання до Польщі Віленщини. На кінець 1918 р. ця територія була вже зайнята Червоною Армією, яка 8 грудня оголосила Вільно столицею Радянської Литви, а в лютому 1919 р. — столицею соціалістичної Литви й Білорусії. 19 квітня місто було взяте польськими військами, а 14 липня 1920 р. — знову перейшло до рук Червоної Армії і передане урядові Литви. Щоб знову приєднати Віленщину до Польщі і не настроятися проти себе Антанту, яка визнала цю територію литовською, Пілсудський підготував «бунт» генерала Люціана Желіговського, командуючого польської литовсько-білоруської дивізії, до складу якої входило багато поляків, вихідців з тих земель. На світанку 9 жовтня 1920 р. «бунтівники» захопили Вільно й оголосили його столицею центральної Литви. Цей крок не тільки поховав будь-які надії на польсько-литовську федерацію, а й сприяв посиленню відчуження між Польщею та Литвою, виразом чого був «стан війни» та відсутність дипломатичних відносин між ними аж до 1938 р.

Варто також нагадати про роль Пілсудського при встановленні західного кордону Польщі, а точніше про відсутність у нього інтересу до цієї проблеми. Коли новоутворена Чехословацька республіка силою зайняла частину польської Сілезії з найбагатшим у тім регіоні вугільним басейном, Пілсудський (за одержану від Франції зброю для походу на Київ) відмовився відбирати захоплені чехами землі. І тільки Гітлер у 1938 р. погодився, щоб польські війська зайняли ці спірні території. Соромливо замовчуване нині співробітництво тогочасної Польщі з Гітлером стало ганебним фіналом II республіки.

Через відсутність належної підтримки з боку Пілсудського поляки почали програвати плебісцити в Сілезії та на Мазурах. І тільки три повстання в Сілезії, а також у Великопольщі, підготовлені з ініціативи поляків, що там проживали, врятували ті землі від нового захоплення їх німцями, які, хоча й були переможені, але мали підтримку Англії (як противага зростаючому впливу Франції в Європі).

У березні 1921 р. сейм оголосив конституцію, якою ліквідовувався пост Керівника Держави і запроваджувався інститут Президента республіки. Однак Президент втрачав ті права, що їх мав Керівник Держави. Його статус мав, головним чином, представницький характер. Тому, коли сейм і сенат, обрані в листопаді 1922 р., запропонували Пілсудському виставити свою кандидатуру на пост президента, він категорично відмовився це зробити і фактично відійшов від політичного життя, оселившись на віллі у Сулеювку, що під Варшавою. Деякий час він ще виконував обов'язки начальника Генерального штабу (до 3 липня 1923 р.), а потім залишив для себе тільки громадську посаду голови капітулу ордена «Віртуті Мілітарі» («Virtuti Military»). Це давало йому можливість мати контакти з окремими воєначальниками, що знадобилось у майбутньому.

ПІДСУДСЬКИЙ — «САМІТНИК ІЗ СУЛЕЮВКА». 1923—1926 рр.

Сейм свідомо обмежив компетенцію президента в березневій конституції 1921 р. Адже малося на увазі, що цю посаду займе Пілсудський. На цей час він як найбільший військовий авторитет уже виконав свою роль, захистивши Польщу від революції, що могла б відібрати владу з рук сейму.

Пілсудський не надавав великого значення грошам, і віллу в Сулеювку подарували йому підлеглі з ПОВ. Тут він написав книгу-відповідь на книгу Тухачевського «Похід за Віслу» під назвою «1920 рік» та ряд інших праць, а також різні критичні статті про ситуацію в державі, підтримував регулярні контакти зі своїми прихильниками.

Щоб зрозуміти, чому Пілсудський не зійшов з політичної сцени ще в 1922 р., а навіть зміцнив свої позиції до 1926 р., слід приділити трохи уваги політичній та економічній ситуації в тогочасній Польщі. Країна являла собою організм, який складався з трьох частин, де спільними були тільки мова та костюм. І то лише для 70 % населення (поляків), оскільки 14 % становили українці, 8 — євреї, 4 — білоруси і 4 % — німці. З точки зору економічної, політичної та культурної всі три складові частини (регіони) дуже різнилися між собою. Найбільш відсталими були східні території. Відсутність демократичних традицій і культури серед депутатів, а також інтриги, що свого часу вже призвели до занепаду шляхетську республіку (коли король практично був позбавлений влади і кожний депутат мав право зірвати роботу сейму, якщо він вважав, що прийняте рішення загрожує йому особисто) — ось ті причини, через які в незалежній Польщі жилося дедалі гірше. Зростала кількість безробітних і, що найважливіше, швидкими темпами посилювалася інфляція. Наростала хвиля страйків і демонстрацій. Боротьба з ними зумовила появу військових судів.

У листопаді 1923 р. в країні вибухнув загальний страйк. Найбільш гострий характер він мав у Кракові, де дійшло до сутичок робітників з поліцією та військом. Робітники мали гвинтівки, а деякі — навіть кулемети. Вони захопили частину міста. Подекуди чулися вигуки: «Хай живе Пілсудський!» (було ж бо відомо, що він перебував в опозиції до уряду і мав соціалістичне минуле). Подібна ситуація виникла і в інших містах Галичини та в Домбровському басейні. В сутичках загинули 40 робітників, солдатів і поліцейських, декілька сотень чоловік було поранено. На жаль, про ці факти знову ж таки не пам'ятають деякі сучасні історики, а мали ж ми тоді рай для демократії.

У сеймі кількість депутатських клубів доходила до 20. Уряди й міністри змінювалися дуже часто, інколи через кілька місяців, а депутати займалися переважно особистими справами. Зростало зубожіння народних мас. З'являлися умови для всіляких комбінаторів і пройди-світів. Під час різних кабінетних перетасовувань Пілсудського не раз

запрошували стати членом уряду, а двічі навіть пропонували пост прем'єра. Однак він завжди відмовлявся, очікуючи на свій час. Він послідовно критикував Сікорського та деяких інших офіцерів, які колись служили в австрійській армії і займали головні посади у війську.

У 1925 р. економічна ситуація в Польщі різко погіршилася. До цього призвели неврожай та зростаюче безробіття. Почали банкрутувати невеликі підприємства. До того ж спалахнула економічна війна з Німеччиною, яка відмовилася купувати польське вугілля. Ця ситуація була на руку пілсудчикам. Вони доводили, що причиною всіх негараздів є виключення Пілсудського з політичного життя. Ця аргументація діставала дедалі більшу підтримку серед різних груп населення. Її схвально зустрічали й на щорічних з'їздах легіонерів, які збирали по кілька тисяч осіб. На з'їзді в 1925 р. Валерій Славек сказав: «...Легіонери покликані оздоровити становище в Польщі. Це — вимога ідейності, самопожертви, переконливо показаних ними як на полях битв, так і в мирний час».

ПІЛСУДСЬКИЙ — ПОЛЬСЬКИЙ ДИКТАТОР «ПІД ЗАВІСОЮ». 1926—1935 рр.

У листопаді 1925 р. Пілсудський офіційно у Бельведері подав президентові Войцеховському письмову декларацію, де протестував проти призначення міністром військових справ Сікорського чи Шептицького. По суті, він цілив у саму парламентарну систему, бо тільки сейм міг вирішувати, кого призначити міністром. Це була прелюдія до травневого перевороту 1926 р. На той час, починаючи з осені 1925 р., кількість офіційних безробітних зросла із 185 тис. до 500 тис. чол., знизилася заробітки, частина робітників працювала неповний робочий день. Для розгону демонстрацій безробітних використовували поліцію та війська. В ході цих акцій збільшувалася кількість загиблих і поранених. Зміни уряду почастишали, що свідчило про неспроможність сейму та президента сформувати сильний кабінет. Як пригадає Вітос, керівник Селянської партії «Пяст», а також тогочасний прем'єр уряду, «суспільство аж кипіло від гніву до сейму і політиків» (11).

Пілсудський зрозумів, що настав його час, щоб знову здобути владу. Формально демократ і соціаліст він насправді був людиною з характером диктатора, сформованою в атмосфері неприйняття парламентарного устрою, до якого більшість політичних діячів і тодішнє розколоте суспільство ще не дозріли. Польський парламентаризм того часу, що терпів через відсутність твердої влади, викликав у нього глибоку апатію і дедалі зростаюче презирство. Постійна критика Пілсудським щоразу менш популярних у суспільстві правочентристських урядів і старі зв'язки з робітничим рухом сприяли формуванню думки про нього як про демократа, людину «ліву» і, з огляду на військову діяльність, звичайно ж, патріота. Додатковим козирем у руках Пілсудського було те, що в різних політичних партіях він мав прихильників — переважно своїх колишніх підлеглих із стрілецьких організацій, легіонерів. Протестуючи проти призначення на пост військового міністра політичних противників, а також виступаючи за відповідні формулювання підготовлюваного закону про організацію найвищої військової влади в країні, він передусім боровся за те, щоб мати не контрольований ніким вплив на військо.

Головним противником пілсудчиків у боротьбі за владу була націонал-демократія. Вона захищала традиційну політику зв'язків із Францією, вбачаючи головного ворога для Польщі в особі німецької держави. Пілсудський же був прихильником співробітництва з Англією і порозуміння з Німеччиною, а за головного ворога вважав СРСР. Уряд Англії був заінтересований у поверненні Пілсудського до влади і обіцяв йому політичну підтримку. Націонал-демократи мали підтримку кле-

рикальних сил, буржуазії, поміщиків, купецтва і навіть певних верств робітників. Дмовський у брошурі «Робітничче питання вчора і сьогодні» (1926 р.) писав: «...Частина робітників має високі заробітки..., але всі працюють мало, чи тому, що недосконала організація праці, чи то тому, що закони не дозволяють». Немає нічого дивного, що робітники, а передусім ППС і навіть на перших порах Комуністична партія Польщі підтримали травневий переворот Пілсудського. У грудні 1925 р. на IV конференції компартія заявила: «Ситуація в шляхетсько-буржуазній Польщі є катастрофічна, але ще не революційна. Невдоволені маси, нездатні до революції, не знаючи іншого виходу, можуть легко потрапити до рук першого-ліпшого авантюриста, чи то буде націонал-демократичний генерал, чи Пілсудський з вождями або частиною вождів ППС».

Переворот, що відбувся у травні 1926 р., підготували протягом кількох місяців військові. Користуючись тим, що міністром військових справ у попередньому уряді був генерал Желіговський, людина Пілсудського, в районі Рембертува під приводом військових навчань було зібрано кілька частин, якими командували пілсудчики (Рембертув та його полігон знаходяться поблизу Сулеювка). Пілсудський спочатку не думав, що справа дійде до бойових дій, сподіваючись захопити владу шляхом демонстрації військової сили своїх прихильників. Така демонстрація відбулася 12 травня 1926 року о сімнадцятій годині на мосту Понятовського у Варшаві, куди прибув Пілсудський на чолі вірних йому загонів. Дорогу їм перегородили урядові війська. Тут же, на мосту, відбулася зустріч Пілсудського з його давнім старшим товаришем по партії — президентом Войцеховським. На подив Пілсудського президент категорично зажадав, щоб він висунув свої претензії легальним шляхом. На це Пілсудський відповів, що легальний шлях для нього закрито, і намагався, але безуспішно, вплинути на солдатів, які стояли за президента. Пілсудський був змушений повернути назад і від'їхати до своїх прихильників на Прагу (3).

Про настрої, які запанували того дня, свідчить урядове повідомлення, оголошене за три години до цієї зустрічі: «...Поширювана протягом тривалого часу заколотниками і руйнівниками порядку й ладу підступна агітація серед війська призвела до сумних наслідків. Кілька військових підрозділів з різних повітів зібралися поблизу Рембертува. Вони збуджені фальшивими чутками і обурені фальшивими наказами. Їх штовхнули на порушення дисципліни і підмовили не підкорятися урядові республіки». Було оголошено також звернення президента, в якому говорилося, що умовою дотримання військової присяги є вірність законному урядові. У відповіді ППС, Польської селянської партії «Визволення» та клубу Праці говорилося, що «єдиним виходом із сучасного становища є негайна відставка кабінету Вітоса».

Одночасно було опубліковано звернення ППС. «Уряд Вінцента Вітоса, — зазначалося в ньому, — спирається на змову найчорнішої фашистсько-монархічної реакції. Він виступає проти найважливіших інтересів держави та її конституції, проти народних мас, які позбавлені хліба і праці, проти тих, кому належить земля і праця. Цей уряд спекуляції і власної вигоди є загибеллю Польщі» (11). У зверненні компартії стверджувалося: «Найближчі години можуть нам принести збройну боротьбу між урядом, за яким стоять фашисти і найбільші вороги робітничого народу, і солдатами, які піднялися проти гноблення і йдуть за Пілсудським» (11).

Боротьба за Варшаву тривала 3 дні і скінчилася відставкою Войцеховського і прем'єра Вітоса. Вони змушені були залишити Бельведер, до якого наближалися війська Пілсудського, і пішки податися до Вулянова. Тут згідно з конституцією їхню відставку прийняв маршал сейму Мачей Ратай, який тимчасово став виконувати обов'язки президента. Під час переговорів з Пілсудським він зажадав припинення вогню і

в ніч з 14 на 15 травня 1926 р. боротьба скінчилася. Під час бойових дій загинуло 379 чол., у тому числі 164 цивільні, зареєстровано 920 поранених, хоч насправді їх було більше. Значною мірою поразку урядових військ прискорили залізничники та незадоволене урядом командування. Залізничники ще пам'ятали, як повалений уряд розправився з їхнім страйком у 1923 р. Тому вони затримували ешелони з військами, які поспішали на допомогу урядові, і прискорювали проїзд ешелонів з прихильниками Пілсудського.

Договір з Ратаєм дав можливість Пілсудському «легалізувати» переворот. Ця легалізація була тільки видимістю, бо всі розуміли, в чиїх руках знаходиться справжня влада. 31 травня 1926 р. Національні збори (сейм і сенат) обрали Пілсудського президентом, але він відмовився зайняти цей пост, а причину відмови пояснив так: це означало б узаконення перевороту. Наступного дня за його пропозицією президентом обрали Ігнація Мосціцького (1867—1946 рр.), його колишнього швейцарського прихильника.

Для себе Пілсудський створив відкинуту попередніми урядами нову систему керівництва збройними силами, яка давала йому всю повноту влади над армією. Це стало можливим внаслідок утворення нової інституції — Генеральної інспекції Збройних Сил, підпорядкованої безпосередньо президентові. Таким чином Пілсудський, як Головний інспектор Збройних Сил, став незалежним від сейму, який він так ненавидів. Було значно підвищено платню офіцерам. Зовсім інакше розв'язувалися проблеми соціальних реформ, на які так розраховували «ліві» сили, вимагаючи відставки бездіяльного і скомпрометованого сейму. Після перевороту Пілсудський заявив: «Люди можуть критикувати мене як завгодно, однак я не перестану стверджувати, що здійснив єдиний у своєму роді історичний факт: я здійснив щось подібне до державного перевороту і зумів його негайно легалізувати; здійснив щось подібне до революції без жодних революційних наслідків».

Призначений на пропозицію Пілсудського новий прем'єр Казимир Бартель пояснював: «Уряд не погодиться на негайну відставку Сейму, чого вимагають «ліві» сили, бо вибори в цих умовах дали б нам радикально настроєну голоту» (6). Пілсудського в такій ситуації більше влаштовував покірний і позбавлений авторитету сейм, ніж новий, який би виявився радикальнішим.

Одним з перших політичних кроків Пілсудського після вдалого перевороту став відхід від «лівих» сил, які його підтримували. Це насамперед стосувалося ППС, з якою, однак, він ще рахувався. Натомість його ставлення до комуністів виявилось вже 14 травня 1926 р. Скликаний того дня компартією мітинг, на якому висувалася вимога звільнення політичних в'язнів і легалізації КПП, був атакований і розігнаний кінною поліцією з оголеними шаблями. Такі союзники йому були вже непотрібні. Пілсудський не запропонував жодної програми, крім декларацій про те, що він бореться з «внутрішнім хабарництвом і зловживанням державною владою на всіх ділянках для партійної і приватної користі».

Державний переворот, здійснений Пілсудським, увійшов в історію не як заколот, а як «травневий переворот», що стосувався різних галузей соціального й політичного життя. З цього погляду людей, які допомагали Пілсудському, почали називати «санация» або санаційним (оздоровчим) табором (від *sanatio* — оздоровлення). Вони мали оздоровити Другу Республіку, а пізніше вони ж її поховали. Ці люди, щоб мати більшу соціальну базу своєї влади, створили власну партію на чолі з В. Славеком, яку назвали «Безпартійний блок співробітництва з урядом». До неї вступили всі прихильники Пілсудського (зокрема й з інших партій для того, щоб зробити кар'єру), а також його підлеглі. Засновник польської націонал-демократії Дмовський створив за прикладом італійського фашизму нову націоналістичну партію «Табір Великої

Польщі». Компартія заявила, що «травневий переворот» мав «фашистський характер». Вона завжди боролася проти всіх післятравневих урядів як профашистських і антирадянських (що, зрештою, не врятувало її керівництва від фізичного знищення в тридцятих роках та провокаційного розгону партії, здійсненого Сталіним і Комуністичним Інтернаціоналом в 1938 р.).

Незважаючи на видиму легалізацію перевороту, офіцери — прихильники Пілсудського показали суспільству, хто в Польщі прийшов до влади. Хоч після перевороту було заарештовано тільки 4 генералів урядових військ, проте один з них — Загурський, у минулому офіцер австрійської контррозвідки, який багато знав про Пілсудського, був замордований при нез'ясованих до цього часу обставинах. Двох інших генералів, серед них і Роля-Жимерського, який командував військами, що йшли на допомогу урядові, пізніше було покарано за нібито якісь втручання. Новим елементом було й те, що офіцери безпосередньо втручалися у вирішення політичних проблем, таких, наприклад, як вигнання з сейму «незручних» депутатів чи призначення на високі пости, в тому числі й міністерські. Так, у сформованому в квітні 1929 р. новому уряді на чолі з К. Світальським шість із чотирнадцяти міністрів були офіцерами. Тому його називали ще «урядом полковників». Такі уряди з'являлися й пізніше.

Треба зазначити, що початковий період «санаційної» диктатури сприяв розвитку держави, яку в минулому можна було порівняти з возом, що його різні партії тягнули в різні боки. В державі почалася політична й господарська стабілізація, відбулася значна інтеграція різних її регіонів, були уніфіковані органи влади на місцях. До того ж поліпшилося економічне становище країни, що було пов'язане з торгівлею вугіллями і зерном, ціна якого зросла (експорт вугілля на продаж на світовому ринку став причиною страйку англійських шахтарів). Економічне пожвавлення в країні сприяло зменшенню кількості безробітних і стабілізації польського золотого.

Ситуація, однак, значно погіршилася наприкінці 1929 р. у зв'язку з початком світової кризи, яка потрясла основи капіталістичного ладу. В цій обставині сейм, відчувачи підтримку суспільства, набрався відваги, і в ньому сформувався блок опозиційних партій, куди входили центристи і «ліві», так званий «Центролів» («Centrolew»). Оскільки діяльність цього блоку в сеймі не мала успіху, 29 квітня 1930 р. в Кракові було організовано Конгрес оборони прав і свобод народу. Водночас розроблявся план масових акцій, метою яких було повалення не тільки «санаційного» уряду Польської держави, але й самої диктатури Пілсудського.

Щоб випередити дії опозиції, він 29 серпня особисто очолив уряд і достроково розпустив парламент. Таким чином, керівники опозиційних партій втратили депутатський імунітет, їх можна було арештовувати. Без жодних юридичних підстав узяли під варту таких відомих партійних керівників, як, наприклад, триразовий прем'єр В. Вітос та десятьох інших діячів. Усіх їх було ув'язнено в Брестській фортеці. В'язнів били, примушували чистити туалети. В країні почалися арешти й інших опозиційних діячів. Це робилося для того, щоб залякати суспільство перед близькими виборами, які дали більшість згадуваному вже «Безпартійному блоку співробітництва з урядом». Репресії вдарили не тільки по польських діячах опозиції, а й по білоруських та українських. Для посилення політичного терору в 1934 р. в Березі Картузькій було створено табір (польський аналог гітлерівських і сталінських концентраційних таборів), куди без суду кидали опозиційних діячів.

Коли Пілсудський захворів, його прихильники, зважаючи на прогресуючий характер хвороби, вирішили зміцнити захоплену владу шляхом зміни конституції, яка в підступний спосіб була схвалена й підписана 23 квітня 1935 р. (без необхідної більшості депутатів).

Конституція віддавала всю повноту влади в державі до рук незалежного від сейму президента. Сейм мав лише репрезентаційний характер.

У 1932 р. Пілсудський уклав договір про ненапад між Польщею та СРСР, а в 1934 р. такий же договір було підписано з Німеччиною.

Вмираючи 12 травня 1935 р. від раку, Пілсудський розумів, що доля Польщі є непевною. Про це, зокрема, свідчить майор Р. Міхаловський, який чергував біля нього. Він пише, що ще в 1931 р. Пілсудський говорив: «Що буде, коли мене не стане... Хто зможе дивитися дійсності просто в очі... Якщо поляки, всі поляки, — ви розумієте, що я говорю, — всі поляки не візьмуться до роботи в інтересах держави, а мене вже не буде, то через десять років Польщі не стане». Маршал кинув карти на стіл, закрити обличчя руками і немовби заридав...».

Похорон Пілсудського став урочистою, красивою маніфестацією. Було зроблено все, аби надати їм королівського блиску, хоча не обійшлося без суперечок з церковною ієрархією, в чій компетенції були королівські могили в соборі на Вавелі.

Пілсудський був великою індивідуальністю і залишив свій слід в історії Польщі. Ще за життя він став людиною-легендою, символом відродження Польщі. Він усвідомив, що для польського робітничого класу боротьба проти загартників за свою національну незалежність була після 123 років неволі більш зрозумілою, ніж боротьба за перемогу соціалістичної революції під керівництвом російських революціонерів. Цього не зрозуміли керівники соціал-демократії Польщі та Литви, а пізніше — й компартії. Сам Ф. Дзержинський, який тричі був засланий до Сибіру, зрозумів це тільки в 1925 р., коли писав лист до робітників-поляків скляної гуті в Долбиші на Волині: «Нашою помилкою (СД Польщі і Литви) було заперечення незалежності Польщі, за що нам завжди докоряв Ленін. Ми вважали, що між капіталізмом і соціалізмом не буде перехідного періоду, а отже, непотрібні й незалежні держави» (7).

Вже згадуваний нами професор А. Гарлицький так підсумовує діяльність Пілсудського, навівши перед цим одну з його сентенцій: «Бути переможеним і не покоритися — то перемога, перемогти і спочити на лаврах — то поразка». Власне кажучи, його плани не вдавалися, але все ж закінчувалися успіхом. Йому не вдалося революційний рух 1905—1906 рр. перетворити в антицарське національне повстання, однак він здобув кадри для майбутньої діяльності. Йому не вдалося увійти до Варшави в 1914 р. на чолі новоутвореного польського війська, але всі довідалися про його існування і про кадри майбутньої польської армії. Навесні 1917 р. він опинився на роздоріжжі, з якого вийшов, однак, з німбом страдальця і постом Керівника Польщі. Навесні 1920 р. йому не вдалося розбити Червону Армію і втілити в життя свою «східну» політику... У травні 1926 р. він захопив нічим не обмежену владу, що мала служити перебудові політичної системи Польщі. Системі парламентської демократії, у створенні якої він відіграв величезну роль, визнав шкідливою для Польщі. Здобувши в травні 1926 р. перемогу, не спочив на лаврах. Та попри все йому не вдалося створити — може, це було неможливим — системи, кращої за ту, яку він повалив. Пілсудського називали анахронічним диктатором, і в цьому визначенні є багато правди. Він уже не розумів вимог, що їх несли нові часи. Стаючи дедалі старішим, усе більш хворим, самотнім і зневіреним, він усвідомлював наближення нових загроз і почував себе перед ними безпорадним. Він керував державою, внутрішньо розшарпаною, економічно відсталою, такою, що мала слабку армію і непевні кордони. Не залишив — і це також усвідомлював — нащадків, спроможних на великі дії».

У заголовку цього розділу я назвав Пілсудського, як це робили й інші історики, «диктатором за завісою». Ця диктатура, справді, мала специфічний характер. Його прихильники часто підкреслювали, що він

не мав диктаторських замашок, посиляючись при цьому на його дії в 1918—1922 рр. та після травня 1926 р. Тут усе залежить від того, як розуміти слово «диктатор». Якщо розуміти цей термін у вузькому значенні (ліквідація громадянських прав, виборних органів, терор), то апологети маршала мають рацію — до такої диктатури він не прагнув ніколи, бо не вважав її результативною формою влади. Зрештою, мабуть, саме тому не знищують його пам'ятників, як Муссоліні і Сталіна, а навіть становлять нові.

Суть диктатури Пілсудського — це право однієї людини вирішувати все. Так було у випадках з походами на Вільно та Київ, «бунтом» Желіговського тощо. Він не вникав у дрібниці. Для цього були «його» люди у різних сферах. Не займався економікою, бо не знався на ній. Переміщував людей, як фігури на «шахівниці влади», а особисто до останньої хвили свого життя втручався лише у військові справи. На жаль, так само, як і Будьонний та Ворошилов, не розумів, що вже ґрунтовно змінився характер сучасних воєн. Тому в армії існувала величезна кількість кавалерійських ескадронів і дуже слабким було технічне оснащення військ, на яке, зрештою, у Польщі не було засобів. Він помер раніше і не бачив розвалу Польщі, у створенні якої брав участь. Це було б для нього найбільшою трагедією.

ПІСЛЯМОВА

Уважний читач, напевно, помітив, що цей біографічний нарис не тільки не є вичерпним, а й також не є однорідним. Це тому, що автор намагався звернути більше уваги на ті елементи, які обминалися або ж розглядалися дуже стисло — як перед війною, так і після неї, а також нині. Біографія Пілсудського завжди була дуже незручною для істориків з різними політичними переконаннями. Так, про його політичне минуле, а точніше про багаторічну діяльність у ППС не писали детально ні в капіталістичній Польщі, ні в «псевдосоціалістичній» ПНР, як і в нашій сучасній «псевдокапіталістичній» державі, коли слово «соціалістичний» чи «народний» усувають навіть з назв вулиць. Як можна описувати також ставлення Пілсудського до сейму (а я не цитував тут його заяв і образливих речей на адресу різних сеймів, які розганялися й висміювалися), коли сьогодні стільки говориться про роль сейму, а нова, «демократична» номенклатура вже під приводом прискорення виборів постаралася, щоправда безуспішно, змобілізувати проти нього громадську думку, вважаючи, що він її не «слухається».

Аналіз біографії Пілсудського наштовхує на багато роздумів. І не тільки польського читача. Наприклад, чи справді дії партій «пілсудчиків», тобто «Безпартійного блоку співробітництва з урядом» або створеного пізніше полковником Коцом «Тaborу національного єднання», з їх системою влади істотно відрізнялися від системи влади Польської об'єднаної робітничої партії, хоч в останньому випадку домінувала ідеологічна фразеологія. Це були партії, до яких горнулися цілі зағони кар'єристів, і тому слід по них пропав, але залишилися тривалі матеріальні пам'ятки про їхню діяльність, якими й досі в Польщі не можуть похвалитися демократи. Перед війною — це Гдиня і Центральний промисловий район; після війни — десятки міст, сотні поселень і промислових підприємств. У чому ж полягає різниця між демократією й анархією? Як зміцнити державу, не знищуючи демократії?

З огляду на географічне положення Польщі для поляків дуже важливо знайти відповідь на питання, чи слухним є детальне відтворення зовнішньої політики Пілсудського, тобто пошук друзів на далекому Заході і лавірування між двома сусідніми державами, що вже одного разу закінчилося трагедією для Польщі?

Користуючись нагодою, я хотів би просити читачів цієї статті, а особливо українців, як в Україні, так і за її межами, надіслати до

редакції матеріали на тему, як поводити себе війська Пілсудського під час походу на Київ у 1920 р. Влітку 1990 р. в Польщі урочисто відзначали 70-річчя відпору військам Тухачевського під Варшавою. Ще живі тисячі солдатів, що воювали у війську Пілсудського. Але чомусь жоден не зважився написати про причини, які зумовили прихід військ Тухачевського до Варшави. Ніхто не написав і про те, що є предметом вищевикладеної просьби, — про поведінку деяких загонів армії Пілсудського на окупованих територіях України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anusz A. Rola Józefa Piłsudskiego w życiu narodu i państwa.— Warszawa, 1985.
2. Большая Советская Энциклопедия.— М., 1955.— Т. 33.
3. Borowski J. Józef Piłsudski o państwie i armii.— Warszawa, 1985.
4. Серник Н. Józef Piłsudski twórca niepodległego państwa polskiego: Zarys życia i działalności.— Warszawa, 1935.
5. Чернов В. К русско-польским отношениям // Новый журнал.— 1952.— № 28 (Нью-Йорк).
6. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski.— Warszawa, 1988.
7. Dzierżyński F. Pisma wybrane.— Warszawa, 1955.
8. Dybczyński T. Józef Piłsudski jako publicysta i historyk.— Warszawa, 1934.
9. Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego.— Warszawa, 1983.
10. Garlicki A. Z Sulejówka do Belwederu.— Warszawa, 1989.
11. Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867—1935 / 3 wyd.— Warszawa, 1990.
12. Giertych J. O Piłsudskim.— Londyn, 1987.
13. Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski. 1867—1935.— Warszawa, 1935.
14. Jędrzejewicz W. Kronika życia Józefa Piłsudskiego.— Londyn, 1977.
15. Komarnicki T. Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich.— Londyn, 1952.
16. Kozłowski E. O przewrocie majowym. 1926.— Warszawa, 1984.
17. Kozłowski E. Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych.— Warszawa, 1985.
18. Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym.— Warszawa, 1955.
19. Lepecki M. Pamiętniki adiutanta Marszałka Piłsudskiego.— Warszawa, 1987.
20. Michalski Z. Siwy strzelca strój: Rzecz o J. Piłsudskim.— Łódź, 1988.
21. Micewski A. W cieniu marszałka Piłsudskiego: Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1969.
22. Nałęcz D. i T. Legendy i fakty.— Warszawa, 1986.
23. Ochmański J. Historia Litwy.— Warszawa, 1982.
24. Olech U. Wojna polsko-sowiecka 1919—1921: Materiały do bibliografii.— Warszawa, 1990.
25. Pobóg-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski.— Londyn, 1983.
26. Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej.— Warszawa, 1957.
27. Piłsudski J. Pisma zbiorowe.— Warszawa, 1937.
28. Sieroszewski W. Marszałek Józef Piłsudski.— Warszawa, 1935.
29. Sławoj-Skiadkowski F. Strzępy meldunków.— Warszawa, 1939.
30. Smoliński T. Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926—35.— Poznań, 1985.
31. [Сталин И.]. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевики): Краткий курс.— М., 1945.
32. Stolarzewicz L. Marszałek Piłsudski — budowniczy Polski.— Poznań, 1939.
33. Urbankowski B. Józef Piłsudski: Myśli, mowy i rozkazy.— Warszawa, 1984.
34. Walter-Janke Z. Józef Piłsudski w moich oczach // Rzeczywistość.— 1982.— nr. 25.
35. Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim go znałem.— Warszawa, 1935.
36. Wojtecki A. Zadania mocarstwowe Rzeczypospolitej Polskiej w świetle poglądów i czynów Józefa Piłsudskiego.— Warszawa, 1936.
37. Wojcik W. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej: Nadzieje i złudzenia.— Katowice, 1986.

Одержано 10.01.92

Рассказывается о жизненном пути Юзефа Пилсудского (1867—1935 гг.). Приводятся многочисленные факты его участия в борьбе за независимость Польши, а после ее достижения — в политической жизни II Республики, диктатором которой он стал в 1926 г. Опровергаются измышления и развенчиваются мифы и легенды, связанные с личностью этого деятеля, а также раскрывается механизм их создания.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

С. Я. Єлисаветський (Київ)

Герої руху Опору у Франції — вихідці з України

Розповідається про долю трьох радянських учасників антифашистської боротьби у Франції, наших земляків.

Герої нашого нарису вступили в бій з гітлерівською армією в 1941 р. і, опинившись у ворожому полоні, продовжували боротьбу з нацистськими поневолювачами далеко від Батьківщини — на землі Франції.

Як вони опинилися в цій країні? До кінця 1943 р. на територію Франції гітлерівці вивезли на каторжні роботи 60—70 тис. радянських громадян. Майже третину їх становили військовополонені солдати та офіцери Червоної армії. Основну масу в'язнів 25 робітничих таборів на півночі Франції також становила українська молодь¹. Нацисти розраховували на робочу силу, але вони прорахувалися. Непокірними виявилися радянські полонені. Знаходячись далеко від своєї Батьківщини й зазнаючи неймовірних злигоднів, вони не підкорилися ненависному ворогу.

Початок організованої боротьби радянських людей у Франції поклали в'язні табору Бомон-ан-Артуа (департамент Па-де-Кале), які в жовтні 1942 р. створили першу антифашистську підпільну організацію під назвою «Група радянських патріотів». У таборах почали виникати підпільні комітети й організації, диверсійні і партизанські групи. Полонені, яким пощастило вирватися на волю, вступали у французькі чи інтернаціональні підрозділи, а в ряді випадків створювали самостійні радянські партизанські загони і групи. Так, у районі Мобежа, поблизу бельгійського кордону, у складі французького загону боролися 17 радянських партизанів. Командир загону, французький лейтенант Анрі Вандевельд про них писав: «О, це були чудові хлопці! Якби ви бачили їх обличчя, коли вони одержували зброю! В усіх бойових операціях вони завжди були попереду. Вони боролися як леви. Потрясаючі хлопці. Російські проявили себе справжніми хоробрими людьми»².

Антифашистською боротьбою радянських громадян у Франції керував Центральний комітет радянських полонених (ЦК РП), створений у жовтні 1943 р. Його очолили Гастон Ларош та Георгій Шибанов. До складу комітету ввійшли політрук Марк Слободинський, капітан Іван Скрипай, старший лейтенант Василь Таскін та ін.³

Уже в перший місяць своєї діяльності ЦК РП установив зв'язки з 20 робітничими таборами, сприяв організації там підпільних табірних комітетів, налагодженню виходу газети «Радянський патріот».

Велику роботу по добору й редагуванню матеріалів виконував Василь Таскін. Загалом до липня 1944 р. вийшло сім номерів газети, два з яких були знищені в результаті нальоту гестапівців⁴.

Яскравим документом антифашистського Опору наших співвітчизників у Франції, свідченням їх справжнього інтернаціоналізму й солідарності з її народом була «Присяга радянського партизана». В ній, зокрема, говорилося: «Виконуючи свій обов'язок перед Радянською Бать-

¹ Военно-исторический журнал.— 1965.— № 6.— С. 37.

² Російський центр зберігання та використання документів новітньої історії, ф. 553, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 2, арк. 1—5, 12—15.

ківщиною, я також буду чесним і справедливим щодо французького народу, на землі якого я захищаю інтереси своєї Батьківщини»⁵.

Для координації дій партизанів в умовах відкриття другого фронту та розгортання повстанських дій народу Франції ЦК РП сформував штаби військово-політичного керівництва радянськими партизанами на півночі і сході Франції.

У збройних повстаннях на французькій землі воювали проти фашистських окупантів понад 5 тис. громадян СРСР, які входили в радянські партизанські загони і групи⁶. Як свідчать французькі джерела й матеріали вітчизняних архівів, партизани брали активну участь у Паризькому повстанні. Особливо вони відзначилися в бойових операціях у департаментах Нор, Па-де-Кале, Мез, Мерт і Мозель, Мозель, Кот-д'Ор.

Самовіддана боротьба радянських патріотів проти спільного ворога, їх участь у русі Опору високо оцінені пресою, багатьма керівниками антифашистського Опору. Так, головнокомандуючий французькими франтирерами і партизанами Шарль Тійон писав: «Навчені й звиклі воювати у співдружності та взаємодопомозі з усім народом..., радянські солдати, яким довелося брати участь у боях на нашій території, внесли особливо істотний вклад у визволення Франції»⁷.

Немало жертв і втрат зазнали радянські люди, беручи участь у русі Опору у Франції. На французькій землі налічується понад 100 місць, де поховані останки багатьох з них, загиблих у боротьбі проти загарбників. Сотні радянських партизанів удостоєні урядових нагород Франції.

Розповімо ж докладніше про долю трьох радянських учасників антифашистської боротьби у Франції, наших земляків.

Війна застала Василя Костянтиновича Таскіна у м. Вентспілсі (Латвія) на посаді заступника начальника контрольного прикордонного пункту, куди він був переведений з Одеської прикордонної зони. На початку липня 1941 р. у бою з гітлерівцями на схід від Риги старший лейтенант Таскін був тяжко поранений і попав у фашистський полон. Проїшовши через кілька пересильних таборів, він у листопаді 1942 р. опинився у Франції за колючим дротом табору поблизу шахтарського міста Брюе. В ніч на 1943 р. Василь Таскін з товаришем хотіли втекти з табору, але ця спроба їм не вдалася. Начальство табору винесло вирок — сім днів арешту і по 50 батогів кожному⁸.

У таборі В. К. Таскін розгорнув активну антифашистську роботу. Зокрема, він став організатором підпільного табірної комітету, розповсюджував листівки із зведеннями Радінформбюро, формував диверсійні групи на шахтах.

У червні 1943 р. з допомогою французьких патріотів Василю Костянтиновичу і його товаришу вдалося втекти з табору. Рухаючись лише уночі, вони досягли передмістя Ам'єна. Тут французькі патріоти дали їм притулок і зв'язали їх з учасниками Опору.

В жовтні 1943 р. Василь Таскін, як уже зазначалося вище, ввійшов до складу Центрального комітету радянських полонених і став відповідальним за організацією табірних комітетів та партизанських загонів на сході Франції.

У травні 1944 р. Василь Костянтинович прибув нелегально до Нансі й очолив військово-політичний штаб радянських партизанів у східних департаментах Франції. Штаб установив тісний зв'язок з місцевими керівниками франтирерів і партизанів, одержував від них різноманітну допомогу, координував з ними бойові операції. Штаб і французькі патріоти допомагали радянським полоненим в організації втеч з таборів. Це да-

⁵ Там же, арк. 31.

⁶ Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны, 1939—1945.— К., 1987.— С. 165—166.

⁷ Тийон Ш. Французские франтиреры и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов.— М., 1963.— С. 530.

⁸ Там же.

ло змогу штабу сформувати ряд нових партизанських загонів. Загалом під керівництвом військово-політичного штабу в Нансі діяло 18 радянських партизанських загонів. У липні—вересні 1944 р. ці загопи перетнули шлях відступу окремим фашистським частинам, які під тиском військ союзників відступали до кордону Німеччини. Василь Таскін особисто брав участь у визволенні м. Нансі та Вердена, де проявив себе хоробрим, вмілим командиром⁹.

У повоєнні роки доля В. К. Таскіна склалася відносно благополучно. Після повернення в Радянський Союз він пройшов «державну перевірку» при 21-й запасній стрілецькій дивізії у м. Коростені, а після демобілізації (1947 р.) повернувся в Одесу. В 1958 р. Василь Костянтинівич був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня. Через кілька років він виступив із спогадами про радянських бійців французького Опору у збірнику «О чем не говорилось в сводках» (М., 1962). У 1980 р. Василю Костянтинівичу було видано посвідчення учасника Великої Вітчизняної війни.

Кадровий офіцер Червоної армії Іван Миколайович Скрипай вступив у бій з гітлерівцями на третій день війни у Західній Білорусії, під Молодечно. В липні 1942 р. на Волховському фронті поблизу М'ясного Бора капітан Скрипай був тяжко поранений і попав у полон. Він пройшов через кілька фашистських таборів. У травні 1943 р. опинився у таборі німецького містечка Форбах біля французького кордону. В червні того ж року 23 військовополонені, в тому числі й Іван Скрипай, розділившись на трійки, втекли з табору. Сім днів вони знаходилися в дорозі. Так Іван Скрипай опинився у французькому департаменті Кот-д'Ор неподалік від с. Міно. Тут, на фермі нащадка емігранта Степана Лукасяка, він знайшов надійний притулок¹⁰.

Незабаром, дізнавшись від французьких підпільників про радянського полоненого, на ферму прибув Іван Троян, колишній емігрант, інтербригадivecь. За дорученням французького підпілля Троян перевіз І. Скрипая в Париж. У жовтні 1943 р. капітан Іван Миколайович ввійшов до складу Центрального комітету радянських полонених відповідальним за кадри та організацію партизанських загонів. У червні 1944 р. рішенням ЦК РП його було направлено у департамент Кот-д'Ор, де діяло кілька радянських партизанських підрозділів. У червні цього року їх було об'єднано у великий партизанський загін «Максим Горький». До загону ввійшло чимало радянських бійців Опору, які тільки-но вирвалися з фашистських таборів. Крім радянських людей, до нього вступили французи, іспанці (колишні республіканці), поляки, італійці — всього понад 150 чол.¹¹ Інтернаціональний партизанський загін «Максим Горький» сформував і очолив член ЦК РП капітан Іван Скрипай.

У серпні 1944 р. під час відступу ворога французькі й радянські партизани одержали наказ вийти на відкриті бої з фашистськими окупантами. За завданням штабу французьких внутрішніх сил загін «Максим Горький» блокував автомагістралі. У вересні 1944 р. партизани загону здійснили три великі бойові операції по визволенню від гітлерівців населених пунктів департаменту Кот-д'Ор.

9—10 вересня радянські партизани спільно з французькими патріотами атакували велику ворожу колону, яка намагалася вирватися з лісового оточення в напрямку Діжона. В цьому бою було знищено значну частину колони, взято в полон 500 фашистських солдатів і сім офіцерів на чолі з полковником. Партизани захопили велику кількість зброї та різних матеріалів¹². «Жодна регулярна частина не провела б такого жорстокого бою краще, ніж радянські партизани. Іван Скрипай і його

⁹ Против общего врага.— М., 1972.— С. 204—205, 268.

¹⁰ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении.— М., 1970.— С. 172.

¹¹ Там же.

¹² Против общего врага.— С. 374—376.

товариші досконало знали тактику лісового бою й блискуче використовували свій цінний досвід»¹³, — писав Г. Ларош про цю операцію. Потім загін «Максим Горький» брав участь у визволенні ряду інших населених пунктів департаментів Кот-д'Ор і Верхня Сона.

Російський емігрант Микола Покотилів, який багато зробив для організації антифашистської боротьби радянських полонених у Франції, у своїх спогадах писав: «Тепер, через понад чверть віку, не можна знову не згадати цієї людини (з великої літери), яка віддала стільки сил і здоров'я в боротьбі з гітлерівцями у далекій Франції. Без знання мови, країни, людей, голодний, холодний, хворий він зумів об'єднати навколо себе людей, які були беззавітно віддані і довіряли йому»¹⁴.

У грудні 1944 р. Центральний комітет радянських полонених припинив своє існування. Всю його документацію було здано Радянській військовій місії в Парижі. У січні 1945 р. І. М. Скрипай був направлений у Марсель для подання допомоги в зборі й відправці радянських громадян на Батьківщину. Цією роботою він займався до травня 1945 р., до від'їзду в СРСР. Коли кореспондент місцевої газети П. Ферран під час бесіди поставив Івану Скрипая питання: «Яку найкращу згадку за час перебування в Франції Ви везете з собою?», той коротко відповів: «Я бачив справжній народ Франції...»¹⁵.

Після повернення в Радянський Союз Іван Миколайович «пройшов державну перевірку» при 21-й запасній стрілецькій дивізії в м. Коростені й у грудні 1945 р. був демобілізований. З 1947 р. проживав і працював у Львові. У березні 1950 р. його несподівано заарештували. І. М. Скрипая звинуватили в зраді Батьківщині, зв'язках з іноземною розвідкою. Відправним документом для фабрикування такого страшного звинувачення одного з керівників радянських партизанів у Франції була довідка радянського консула в Парижі Гузовського (за відгуками радянських учасників французького Опору, зокрема В. К. Таскіна, Гузовський був амбіційною людиною, нелюдяною, морально нерозбірливою). У довідці стверджувалося, що Центральний комітет радянських полонених «був великою шпигунсько-диверсійною організацією і діяв не під керівництвом ЦК ФКП, а під керівництвом ворогів Радянського Союзу», що «І. М. Скрипай (кличка — «Микола») — зрадник Радянської Батьківщини»¹⁶.

Органи слідства і прокуратури на підставі брехливих свідчень Гузовського показали І. М. Скрипая зрадником, терористом і вбивцею радянських громадян. Прохання Івана Миколайовича про виклик його соратників по партизанській боротьбі у Франції В. Таскіна, Г. Шибанова, Платоненка та інших партизанів було відхилено. Слідчі навмисне перекрутили протоколи допиту. У листі до ЦК ВКП(б) Скрипай пише про те, що заступник начальника 2-го відділу Львівського обласного управління МДБ капітан Погрібний і старший слідчий майор Борисов тероризували його під час допитів, застосовували грубу «фізичну силу», «неприпустимі методи слідства». В результаті такого «впливу» воля й сила духу підслідного були зламані і він підписав сфабриковані слідчими «протоколи» нібито даних ним свідчень¹⁷.

Не можна без відчуття глибокого болю читати рядки з листа про потоптану справедливість, знуцання й катування, яким піддавалася людина у своїй країні, за свободу і честь якої вона боролася з перших днів війни і продовжувала боротися, втікаючи з полону, далеко від Батьківщини — на землі Франції. «Мене силою примусили, — пишеться

¹³ *Chahiers du communisme*.— 1960.— № 3.— Р. 399.

¹⁴ Науковий архів музею Великої Вітчизняної війни (далі — НА МВВВ), ф. 237, спр. 15, арк. 9, 12.

¹⁵ Там же, ф. 228, спр. 5, арк. 24.

¹⁶ Там же, ф. 237, спр. 15, арк. 89—90.

¹⁷ Там же, арк. 91, 92.

в листі Скрипая, — підписати «протоколи» допиту від 26 березня 1950 р., в яких писано про те, що нібито я визнаю, що у Франції в період німецької окупації ніякої антифашистської радянської організації не існувало, не було ніякої підпільної роботи і не було організованої під керівництвом ЦК РП партизанської боротьби радянських громадян, що нібито Слободинський, Таскін і я склали фіктивний звіт про діяльність ЦК РП з метою обманути партію і Радянський уряд і приховати цим сліди своєї «злочинної діяльності в тилу німецько-фашистських окупантів»¹⁸.

23 червня 1951 р. Івана Миколайовича засуджено по ст. ст. 54—1 «б» і 54—10 «г» КК УРСР на 10 років позбавлення волі з відбуванням строку у виправно-трудовах таборах. Це цілком відповідало злісному антигуманному ставленню Сталіна до колишніх радянських полонених. У 1956 р. справу по звинуваченню І. М. Скрипая було переглянуто. Визначенням військового трибуналу Туркестанського військового округу від 20 липня 1956 р. справу було припинено через відсутність складу злочину. Іван Миколайович був повністю реабілітований. Після реабілітації він жив і працював у Черкасах, часто спілкувався й вів переписку з побратимами по французькому Опору. Перед смертю І. М. Скрипая упорядкував великий, змістовний особистий архів, який сім'я передала в Український державний музей Великої Вітчизняної війни.

У визволенні Парижа в серпні 1944 р. брали участь кілька сотень громадян Союзу РСР. Вони очистили від окупантів вулицю Гренель, зайняли після короткої перестрілки приміщення радянського посольства і підняли над ним державний прапор СРСР. У боях за визволення столиці Франції брав участь загін радянських партизанів під керівництвом Степана Лаврентійовича Ганночки¹⁹.

С. Л. Ганночка — людина яскравої і драматичної долі. В Червоній армії він з 1927 р. Перед війною — капітан, командир кавалерійського ескадрону. Був комендантом Перемишля. Після залишення міста боровся з ворогом у складі 8-го стрілецького корпусу генерала Снегова. Під час боїв під Уманню (серпень 1941 р.) був порученцем генерала і за його наказом закопав у найближчому яру документи та прапори корпусу²⁰. Під час спроби прориву в Зеленій Брамі Степан Ганночка був поранений у голову, лишився ока й опинився у фашистському полоні, в Уманській ямі. Його було вивезено до Франції на будівництво укріплень у районі Шербур. Звідси капітан Ганночка утік до французьких макізарів, а потім очолив радянський партизанський загін у Нормандії. Улітку 1944 р. загін Степана Ганночки (18 бійців) перемістився у Паризький район. Разом з французькими патріотами загін очистив від гітлерівців північне передмістя Парижа — П'єрфіт²¹. Не можна не сказати про особливо тяжку долю полонених, які влилися в ряди партизанів. Їх на острові Олдерні у протоці Ла-Манш налічувалося п'ять з половиною тисяч. До 1944 р. полонених лишилося близько тисячі. Їх перевезли спочатку в Нормандію, а потім у концтабір Кріель під Парижем. Перед початком наступу союзних військ на столицю Франції нацистські окупанти розмістили полонених на баржах і потопили живими в Сені. Зуміли втекти лише 39 чол. Вони і поповнили партизанський загін Степана Ганночки. За участь у визволенні Парижа командир загону був нагороджений французьким бойовим орденом²².

З гіркотою і болем доводиться говорити, що після повернення на Батьківщину Степан Лаврентійович відчув на собі немало образ і приниження, у званні капітана не був відновлений.

¹⁸ Там же.

¹⁹ От Карпат до Нормандии. Люди интернационального долга.— Х., 1966.— С. 153—156.

²⁰ Долматовский Е. Зеленая Брама.— М., 1985.— С. 279—281.

²¹ Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны.— С. 165.

²² Правда.— 1991.— 9 мая.

У травні 1986 р. експедиція, до складу якої входили вчені і слідопи-ти, вела пошук у Зеленій Брамі, користуючись планом і рисунком, по пам'яті зробленими Ганночкою²³. Експедиції вдалося відкопати сейф з документами, які зараз відновлюються й вивчаються. Але Степан Лав-рентійович про це вже не дізнався. Він помер у Львові, так і не одер-жавши посвідчення учасника війни.

* * *

Існує давно назріле питання. Проте досі його не розв'язано. Воно поля-гає в тому, що радянські люди, які брали активну участь в європейсько-му антифашистському Опору, повернувшись на батьківщину, опинилися значною мірою безправними. В своїй більшості вони не були удостоєні ні правового положення учасників війни, ні визнання, ні нагород. Не ли-ше в сталінський період дамокловим мечем висіла над ними печать полону, хоча відомо, що багато з них опинилися в полоні, будучи тяж-ко пораненими і контуженими. Про те, як вели себе ці люди у фашист-ській неволі, свідчать наведені нами матеріали про трьох героїв руху Опору у Франції. А таких героїв було багато. Багатьох з радянських бійців європейського антифашистського Опору вже немає на світі. Ми-нуло 50-річчя Великої Вітчизняної війни. Та невже ж люди, подібні ка-пітану Скрипаю чи капітану Ганноцці, не заслужили права на посвідчення повноправного учасника Великої Вітчизняної війни...?

Одержано 10.01.92.

Рассказывается о судьбе трех советских участников антифашистской борьбы во Франции, наших земляков.

²³ Долматовский Е. Было.— М., 1988.— С. 263—264.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В. А. Гриневич (Київ)

Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні

Стаття, переклад якої пропонується читачеві, є вступом до виданого в Канаді відомими західними українцями Любомиром Луцюком і Богданом Корданом збірника документів «Англо-американські перспективи щодо українського питання. 1938—1951 рр.»¹. Він, по суті, є першою спробою зібрати разом документи, які б висвітлювали ставлення англо-американських держав до перспективи розв'язання «українського питання» напередодні, під час та одразу після другої світової війни, тобто в період, коли політична і військова активність поборників за незалежність України була дуже високою. Саме цій проблемі відводиться головна увага і в авторській передмові, де викладено концепцію всієї праці. Дослідники прагнуть спростувати досить вузьке і однобоке тлумачення західною історіографією причин поразки українського національного руху, які зводилися нею до низького рівня національної самосвідомості українців (до речі, ця думка досить поширена на Заході). З усього складного комплексу проблем, що постали у той час перед борцями за незалежність України, вони виділяють насамперед міжнародно-політичний аспект як один з найважливіших. Висновки, які роблять вчені зі свого аналізу, виглядають дещо парадоксально. Значною перешкодою на шляху розв'язання «українського питання», на їхню думку, стала позиція «стовпів західної демократії» — англо-американських держав, які «ніколи не бажали і не відчували потреби у самостійній Україні»².

Проблема впливу сталінщини на розв'язання українського національного питання не входила до завдань, які ставили перед собою автори. Тим часом цю тему ілюструє цілий ряд документів, вміщених у збірнику. Це — і свідчення західних дипломатів про акти посилення національного тиску в Радянській Україні з боку Москви напередодні другої світової війни, і повідомлення про здійснення ідеологічного пресингу на українців, гру на їхніх національних почуттях під час визволення УРСР в 1943 р., і документи, які стосуються питань встановлення післявоєнних кордонів України, що вирішувалися Сталіним та його західними союзниками. Це також і цікаві оцінки значення вступу Української РСР в ООН та ін.

В цілому ж ретельно дібрані в архівах Великобританії, США і Канади документи, переважна більшість яких друкується вперше, дають змогу подивитися на події вітчизняної історії очима західних дипломатів, політиків, учених, військових. Подається багато маловідомих фактів, цифр, оригінальних міркувань і думок. Все це, безумовно, стане в пригоді дослідникам історії України, розширить наші уявлення про не таке вже й далеке минуле. Слід підкреслити також гостру політичну актуальність цієї праці в часи, коли Україна, нарешті, поступово йде до свого суверенітету.

¹ Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938—1951: A Documentary Collection. Lubomyr Y. Luciuk, Bohdan S. Kordan (ed.).—Kingston, Ontario—Vestal, New York, 1987.—242 p.

² Ibid.—P. XXI.

Документ, який привертає у збірнику «Англо-американські перспективи щодо українського питання. 1938—1951 рр.» чи не найбільшу увагу, це — запис бесіди між Сталіним та Іденом, яка відбулася в ніч із 17 на 18 грудня 1941 р. під час візиту британського міністра закордонних справ до Москви.

Военно-політична ситуація того періоду визначалася як успішним наступом радянських військ під Москвою, так і активною взаємодією між країнами Заходу та СРСР на шляху до утворення антигітлерівської коаліції. 12 липня 1941 р. між СРСР та Великобританією було укладено угоду про спільні дії у війні проти Німеччини, а у вересні Сталін погодився із загальними принципами й цілями Атлантичної Хартії, що була підписана США та Великобританією 14 серпня. Восени відбулася Московська конференція трьох держав. Зимовий візит А. Ідена до Радянського Союзу також був пов'язаний з утворенням антигітлерівської коаліції. 16 грудня, тобто напередодні розмови, яка наводиться нижче, Сталін передав британському міністру проект двох договорів, причому до другого додався таємний протокол щодо європейських кордонів. За цим документом прибалтійські держави, Західна Україна, Західна Білорусія, Бессарабія та інші території, приєднані до СРСР після 1939 р. за домовленістю з Гітлером, мали увійти до складу Радянського Союзу. Британський міністр зазнав досить сильного тиску з боку Сталіна саме з питання про визнання цих кордонів.

Початок війни з гітлерівською Німеччиною звів нанівець всю ту «величезну роботу», яку провів Сталін напередодні. А вона мала для нього таке величезне значення, що питання про кордони в розмові з Іденом він назвав в числі тих, через які розпочалася війна з Німеччиною, і взагалі головним для нього у цій війні. Слід нагадати, що на час розмови не тільки названі, а й інші, вдвічі більші радянські території справді знаходилися під гітлерівською окупацією. Ці твердження Сталіна не були лише політичною грою. Питання розширення кордонів СРСР, як і розширення впливу на інші країни й народи чи то шляхом здійснення ідеї світової революції чи великодержавницької ідеї, завжди було і залишалося альфою й омегою сталінської політики. Своє кредо в цьому плані він виклав на урочистому обіді у Ворошилова в 1937 р. Проголошуючи тост на честь російських царів, Сталін, зокрема, сказав: «Вони грабували та поневолювали народ, вони проводили війни, захоплювали території на користь поміщиків. Але вони зробили одну добру справу — збили велику державу до Камчатки»³.

Слід зазначити також, що зовсім не «порожніми» були висловлювання Сталіна в бесіді з Іденом про громадську думку в СРСР щодо кордонів. Шовіністичні великодержавницькі настрої ніколи не вщухали в Країні Рад, заснованій на уламках Російської імперії. Це, до речі, досить яскраво проявилось напередодні війни. Багатьма радянськими людьми пакт Ріббентрона-Молотова був сприйнятий позитивно, саме як «повернення Росії до її старих кордонів»⁴.

Під час війни великодержавницькі й шовіністичні настрої, які безпосередньо підтримував Сталін, ще більше посилювалися. Питання нових кордонів мали для радянського диктатора не тільки особисті, внутрішні, а й ідеологічно-пропагандистські мотиви.

Великобританія підходила до визнання радянських західних кордонів, які істотно змінювали карту Європи, неоднозначно. Та, як виявилось згодом, заради союзу з таким могутнім військовим партнером, як Сталін, Черчилль був згоден піти на значні компроміси. Однак його не підтримав президент США Рузвельт. Він вважав це порушенням принципів Атлантичної Хартії. У травні 1942 р. Москва і Лондон підписали союзницький договір, але жодної згадки про радянські кордони

³ Вашингтон А. Смерть Комінтерна // Родина.— 1991.— № 617.— С. 84.

⁴ Werth A. Russia at War.— London, 1954.— P. 590.

у ньому не було. Спроба Сталіна нав'язати в грудні 1941 р. своєму новому союзникові таємну угоду на зразок протоколів до пакту 1939 р. чи принаймні досягти визнання своїх західних кордонів не вдалося. Попередній союзник — Гітлер — був більш поступливим у питаннях поділу світу, і не дивно, що у розмові з англійським міністром відчувається майже неприховане роздратування Сталіна позицією західної демократії.

Незважаючи на першу невдачу, майже протягом усієї війни Сталін не облишав спроб розв'язати проблему західних кордонів, у тому числі, як він про це сказав у бесіді з Іденом, і «конституційним шляхом». Саме з цим певною мірою були пов'язані події, що відбулися на початку 1944 р. У лютому X сесія Верховної Ради СРСР прийняла поправки до Конституції СРСР, згідно з якими значно «розширювалися права» союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин, створювалися республіканські наркомати закордонних справ та оборони (звісна річ, бутафорські). Пояснюючи мотиви таких незвичайних для сталінського тоталітарного режиму дій, відомий американський аналітик К. Болен у своєму меморандумі урядові США писав: «Принаймні однією із цілей (цих заходів. — В. Г.) є спроба зробити менш неприємним приєднання прибалтійських республік до складу СРСР, оскільки вони зараз мовби не абсорбуються Росією і на папері виглядають як незалежні держави зі своїми міністерствами закордонних справ і оборони. Полегшенню труднощів щодо визнання громадською думкою приєднання Східної Польщі сприятиме те, що українці і білоруси мають об'єднатися з Українською і Білоруською радянськими республіками, а не йти під безпосереднє панування Москви. Очевидно, у цьому контексті, — робив висновок Болен, — конституційні зміни в СРСР не тільки спрямовані на місцеве населення, а й на світову громадську думку»⁵.

На Кримській конференції у 1945 р. Сталіну все ж таки, як він і передбачав у розмові з Іденом, вдалося позитивно вирішити для себе питання Західної України та Західної Білорусії, а ось прибалтійська проблема залишилася без змін. Не допомогла навіть спроба радянських дипломатів запропонувати Литві одне з трьох крісел, що належали СРСР в ООН. Це мало на меті довести її, а отже, й інших прибалтійських країн суверенітет⁶. Де-юре Литва, Латвія й Естонія ніколи не були визнані Заходом за Радянським Союзом.

⁵ Foreign Relation of United States: Diplomatic Papers, 1944.— Washington, 1966.— V. IV.— P. 822.

⁶ Kolko G. The Politics of War: Allied Diplomacy and the World Crisis of 1945.— London, 1968—1969.— P. 277.

Любомир Луцюк (Канада), Богдан Кордан (США)

Англо-американські держави і українське національне питання

Те, що національно-визвольний рух на Україні не привів до створення у ХХ ст. Української незалежної держави, з часом пояснювалося недорозвинутим характером національної самосвідомості українців. Однак без врахування при цьому всього комплексу економічних, соціальних та історичних реалій, що постали перед українським населенням Східної Європи, такий підхід видається досить спрощеним. Зокрема, прагнення великих держав до стабільності міжнародного балансу сил, а нових державних утворень — до неперегляду визначених кордонів і

стійких міжнародних відносин, що цінувалося ними вище за будь-які політичні зміни, — все це так само постало на заваді української державності, що в жодному разі не можна ігнорувати. Адже, критично досліджуючи розвиток будь-якого з національно-визвольних рухів, можна переконатися, що дуже рідко в сучасній політичній історії завдання цих рухів досягалися без зовнішнього визнання і підтримки чи, принаймні, за умови невтручання ззовні.

Неспроможність Української Центральної Ради одержати юридичне і політичне визнання під час бурхливих 1917—1921 рр., наприклад, стало вирішальним фактором краху Української республіки¹. Період 1938—1951 рр. — час безперервних політичних змін — ще раз продемонстрував нездатність українського національного руху заручитися такою міжнародною підтримкою, яка дала б йому змогу утворити незалежну державу. Слід зазначити, що англо-американське небажання визнати законність боротьби за самостійну Україну й політично-територіальні амбіції Радянської Росії та нацистської Німеччини завдали більшої шкоди прагненням українських поборників за незалежність, ніж усі інші фактори. Чому так сталося, де той ступінь, за яким англо-американська стриманість відіграла свою негативну роль, ще належить дослідити.

У нестійкому політичному кліматі, що домінував у Європі протягом кінця 20-х — початку 30-х років, питання про стримання чи, навпаки, сприяння змінам в історичному та геополітичному балансі поступово вийшли на перше місце. Український націоналізм як сила, що прихильно ставилася до перекроювання політичної карти Європи, розглядався в цілому країнами, що прагнули до збереження європейського статус-кво, як дестабілізуючий фактор. Щоб применшити політичну ефективність українського сепаратизму, політики чи то в лондонському Уайтхоллі, чи у варшавському міністерстві закордонних справ часто висували аргументи, які мали протидіяти претензіям українців на самовизначення. До них належали і проблематичність самої законності українських претензій, і сумніви щодо існування української нації, і просто геополітичні міркування. Наприклад, вони натякали, що далі територіальні поділи в Східній Європі могли б призвести до нестабільності в цьому регіоні. Відтоді деякі з «творців» цієї політики і самі повірили, що ніколи і не було Української національної держави, і заперечували необхідність потреби в створенні її нині. Вимоги українців про створення своєї власної держави дедалі настійливіше кваліфікувалися як «австро-німецький витвір». Виходячи з цього, доводили, що прагнення українців незаконне, а відтак його можна ігнорувати. Ця точка зору поступово утверджувалася й остаточно утвердилася тоді, коли стало зрозуміло, що німецькі амбіції на Сході знову загрожують миру в Європі.

Безперечно, деякі з видатних прихильників української державності могли розраховувати на підтримку з боку Німеччини, і вони її справді здобули, хоча й далеко не ту за розмірами і за якістю, на яку вони сподівалися. У пошуках зовнішнього визнання і допомоги, судячи по тому, як це вони робили у 1918 р., українські лідери де в чому відрізнялися від чеських чи польських поборників за державність. Насамперед тим, що вони не обмежували себе у політичному виборі, шукаючи дипломатичного визнання з усіх можливих боків як під час, так і після першої світової війни. Українські делегати, наприклад, намагалися здобути гарантії політичного і юридичного права українського народу на національне самовизначення на післявоєнних мирних пере-

¹ Література з цього питання: J. S. Reshetar. *The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism* (Princeton, N. Y., 1952); T. Hunchak (ed.). *The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution* (Cambridge, Mass., 1977); and J. Borys. *The Sovietization of Ukraine, 1917—1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination* (Edmonton, 1980).

говорах у Версалі. Однак їм, як таким, що все ще асоціювалися з державами, які зазнали поразки, було відмовлено. Щодо західних українців, то вони здобули тільки мінімальні конституційні гарантії національної меншості у складі відродженої Польської держави.

20-ті роки та період НЕПу були часом сподівань для тих українців, які опинилися під радянським врядуванням. Програма українізації, початком якої стало національне відродження 1917—1921 рр., здійснювалася під час недовгого існування національного комунізму. Вона частково реалізувала сподівання українців, однак в цілому внаслідок консолідації сталінізму в Радянській Україні вони лишилися нездійсненими. Українська суспільно-політична еліта була придушена, як і українська мова, культура та різні національні установи. Мабуть, своєї кульмінації сталінізм досяг під час Великого Голоду 1932—1933 рр., коли українська нація зазнала демографічних втрат у декілька мільйонів чоловік².

Політика денационалізації проводилася також, хоч і у менших розмірах, й у польській Східній Галичині, чи в Західній Україні. Українській меншості було відмовлено у соціальних, юридичних і політичних правах, поки польський уряд проводив «умиротворення» українського населення на початку 30-х років, нагадуючи йому таким чином про те нерівне становище, в якому українці опинилися у новій Польській державі. За таких умов у певній частині українського населення почало зростати національне відчуження, а серед найбільш войовничих елементів українського націоналістичного керівництва утверджувалася думка, що не може бути ніякого співробітництва з державами, які гноблять українців.

Хоч дипломатичні і розвідувальні джерела західних країн забезпечували свої уряди достатньою інформацією для того, щоб зрозуміти розмір страждань, яких зазнало населення Радянської України, ними дуже мало було зроблено щодо політичних декларацій та протестів і будь-яких практичних спроб для поліпшення ситуації. Коли, наприклад, сер Вальдон Смізерс і лорд Чарнвуд влітку 1934 р. порушили питання про голод на Україні в британському парламенті, відповідь Форин Офісу була досить стриманою³.

Британські урядовці також не дуже цікавилися ставленням польських властей до непольських національностей, які проживали в межах польських кордонів, особливо до українців. Небажання опротестовувати антиукраїнські акції, хоча б з боку Британії, пояснювалося насамперед побоюванням щодо відродження німецьких політичних і територіальних амбіцій, а також власними інтересами Британії в збереженні балансу сил у світі, в якому вона мала на той час сприятливі позиції. Оскільки Польща відіграла тоді вирішальну роль у Східній Європі, було зрозуміло, що Британія нізащо не ризикуватиме відносинами з

² Див.: J. E. Mace. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933* (Cambridge, Mass., 1983); R. Conquest. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York, 1986); and R. Serbyn and B. Krawchenko (eds.). *Famine in Ukraine, 1932—1933* (Edmonton, 1986).

³ The relevant British Foreign Office (FO) file is FO 371/18321, dated 2 July 1934. Розглядаючи питання, порушене сером Вальдоном, Л. Кольер сказав: «Суть справи полягає в тому, що ми маємо справді певну інформацію про умови голоду на Півдні Росії (SIC), подібну до тієї, що з'являється у пресі, і що ми не маємо зобов'язань не робити публічних заяв з цього приводу, але ми справді не хочемо робити ці заяви, тому що Радянський уряд міг би образитися, і це негативно позначалося б на наших стосунках з ним. Тому ми не можемо дати це пояснення публічно».

Зокрема, докладна доповідь про те, як умови голоду діяли на Україні, був підготовлений для Форин Офісу А. Керисом (FO 371/16329 12 August, 1932). У доповіді (FO 371/17253, 30 Sept. 1933). В. Стренд зазначав, що кореспондент «Нью-Йорк таймс» Р. Дюранті вважає цілком ймовірною цифру не менш як 10 млн. чол., які могли вмерти безпосередньо чи внаслідок відсутності продовольства в Радянському Союзі протягом наступного року.

цим важливим союзником через українське питання. Британія також віддавала перевагу міцному і єдиному Радянському Союзові, що виступав потенційно стримуючим фактором німецьких амбіцій.

Усвідомлюючи важливість деяких з цих складних факторів, керівництво українських націоналістів все ж таки відтоді, як стало зрозумілим, що визнання Британії змогло б значно просунути справу української незалежності на міжнародній арені, шукало в неї підтримки. У червні 1935 р. лідер Організації Українських Націоналістів (ОУН)⁴ полковник Євген Коновалець направив листа до Форин Офісу, де перелічив корисні моменти, які могло б дати європейській демократії створення суверенної Української держави у Східній Європі. Він закінчив його так: «Протягом останніх років любов і шанування до англійської культури і до толерантної зовнішньої політики Британської імперії дедалі більше й більше проникали у свідомість українського народу і поширювалися там. Українці вдячні за симпатії, які виявлялися нам англійською нацією протягом останніх років. Ми сподіваємося, що в майбутньому стане можливим пов'язати інтереси Великобританії з інтересами України таким чином, щоб обидві країни дістали з цього вигоду»⁵.

Подібні аргументи, співзвучні ліберально-демократичним поглядам, що висловлювалися в британських зовнішньополітичних заявах, висувалися й іншими представниками українських націоналістів. Однак їхні спроби встановити взаємовідносини з британськими політичними колами зазнали поразки. Внаслідок цього український національний рух виявився обмеженим у виборі тих, хто міг би подати йому політичну підтримку. Лише ревізіоністські держави, здавалося, могли б охоче сприяти такого роду політичним і територіальним змінам, які б посилили ймовірну можливість справи української незалежності.

Небажання Британії погодитися із законністю ідеї української державності пояснювалося принаймні ще кількома її упередженнями щодо природи і намірів національного руху. Це, наприклад, стосувалося насильницьких дій, які українські націоналісти використовували проти польських державних установ та їх представників. Важливою також була британська точка зору на те, що український ірредентизм міг бути якимось використаний Німеччиною. Щодо дипломатів останньої, то вони спорадично порушували українське питання на європейських нарадах у доповідях, в яких відчувалося їхнє задоволення тим ступенем впливу, який вони мали над різними течіями в українському національному русі. Відтоді як стало зрозумілим, що український націоналізм зможе бути потенційною політичною силою, британські урядовці вирішили, що слід придивитися до нього уважніше. Саме напередодні другої світової війни вони поінформували своїх американських колег щодо цієї точки зору. Останні, по суті, з нею погодилися. Канадські власті взяли під свій контроль українську меншість у Канаді, щоб запобігти будь-яким ускладненням у галузі національної безпеки, до яких могли б призвести політичні уподобання українських громад.

Англо-американським державам довелося також разом потурбуватися в той час про те, чи існує зв'язок між українським націоналістичним підпіллям в Європі і українською еміграцією у таких далеких країнах, як Куба, Канада, Аргентина, Сполучені Штати і Еквадор? Розуміючи, що серед української еміграції дуже поширені симпатії до ідеї створення незалежної Української держави, уряди англо-американських держав почали проводити політику, яка мала метою вста-

⁴ Див.: J. A. Armstrong. *Ukrainian Nationalism*, 2nd rev. ed. (New York, 1963). У 1940 р. ОУН розколотась на дві конкуруючі фракції, широко відомі як бандерівці (ОУН-б) і мельниківці (ОУН-м) за прізвищами їхніх лідерів — Степана Бандери та Андрія Мельника.

⁵ Переклад листа полковника Коновальця знаходиться в: FO 371/19455, 15 June 1935.

новлення контролю за відповідними українськими громадами. З наближенням початку європейської війни вони особливо дбали про стримання будь-яких проявів зовнішньополітичних симпатій українців у своїх країнах, які врешті-решт могли призвести до посилення військового напруження. Однак ці заходи, спрямовані на забезпечення внутрішньої безпеки, часто мали згубні наслідки для українських громад⁶.

Наприкінці 30-х років українським націоналістам нічого не лишалось, як лише поглиблювати існуючі контакти з ревізіоністськими державами. Ці зв'язки встановлювалися головним чином з військовими і розвідувальними службами Центральних держав. Це свідчило про те, що багато українців вірять у те, що незалежна Україна зможе з'явитися тільки після того, як війна змінить існуючий політичний порядок у Східній Європі. Деякі українці, в тому числі й керівники націоналістичного руху, які хоч і заперечували нацистську ідеологію як імперіалістичну і антихристиянську, однак тяжіли до корпоративних і консервативних програм європейських правих. Певною мірою ця орієнтація відбила усвідомлення того факту, що поразка спроби утворити Українську державу в часи Центральної Ради була також і поразкою соціал-демократії на Україні в цілому. Програма ОУН робила значний наголос на необхідності дотримання дисципліни, слухняності керівництву руху, ідеї підпорядкування соціальних конфліктів принципам національної єдності. І все це — заради досягнення української державності⁷.

В Німеччині український рух підтримувався тими, хто розумів, що українське питання можна було б використати не тільки проти Польщі та інших східноєвропейських держав, а й проти Радянського Союзу і Великобританії. Однак незважаючи на симпатії певних офіційних сил, погляди нацистів у цьому питанні лишалися незмінними. Вони продовжували ставитися до українців як до «расово нижчих» людей і виношували плани депонуляції української території та заселення її німецькими колоністами. Так, незважаючи на певні симпатії до української незалежності партійного ідеолога Альфреда Розенберга, нацистська правляча верхівка від Гітлера до його рейхскомісара на Україні Еріха Коха із запеклою ворожістю ставилася до українського націоналізму і відкидала навіть саму ідею незалежності України. Для більшості нацистів співробітництво з українським національним рухом вважалося об'єктивною ідеологічною необхідністю. Ця позиція посилювалася після вдалого для німців початку війни проти Радянського Союзу⁸. Таке ставлення до українців і політика, що його зумовлювала, зазнали пізніше певних змін, але настільки, наскільки їх диктували умови воєнного часу. Нацисти прийшли на Україну для того, щоб експлуатувати й керувати, а не для того, щоб визволяти.

Поділ Польської держави між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом у вересні 1939 р. тимчасово змінив англо-американські погляди на українське питання. СРСР розглядався тепер західними

⁶ Документи з цього питання див. у цьому збірнику, а також: В. S. Kordan and L. Y. Luciuk. *A Delicate and Difficult question: Documents in the History of Ukrainians in Canada, 1899—1962* (Kingston, Ont., 1986).

⁷ Українські націоналісти виявляли неабиякий інтерес до вивчення будь-якої націоналістичної діяльності. Їхній провідний ідеологічний журнал «Розбудова нації» вмістив статті з таких питань національно-революційних рухів, як діяльність антиросійського підпілля Пілсудського, «Землі і волі», ірландської «Шин фейн» і подібних груп у Кореї, Фінляндії, Литві, Афганістані та Сполучених Штатах. Про відносини між українськими націоналістами і фашизмом див.: А. J. Motyl. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929* (Boulder, Co., 1980).

⁸ Див.: I. Kamenetsky. *Hitler's Occupation of Ukraine, 1941—1944: A Case Study of Totalitarian Imperialism* (Milwaukee, 1956); *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies* (New York, 1961); and G. Reitlinger's *The House Built of Sand: The Conflict of German Policy in Russia, 1939—1945* (New York, 1960).

аналітиками як опортуністична й імперіалістична держава, тісно пов'язана з головним ворогом Великобританії — Німеччиною. В Британському Форин Офісі розглядалися перспективи переговорів про відновлення дружніх стосунків між поляками і українцями. Інші британські стратеги навіть обмірковували ймовірність підбурення українців до повстання у Східній Галичині з метою «повалити нацистів» та їхніх радянських союзників. Це не означало, що у Форин Офісі забули про польську чутливість у питанні про довоєнні східні кордони Польщі, але було цілком зрозумілим, що такі міркування були б відкинуті, якби цього потребували британські інтереси.

Поки британські урядовці розглядали проблеми вибору напряму дій, радянські сили безпеки почали систематично винищувати у Східній Галичині джерела потемційного опору союзним властям. Певні категорії населення, у тому числі етнічних поляків, євреїв, білорусів і українців, було депортовано до Казахстану, Якутії та на Колиму⁹. Протягом деякого часу згодом інформація, яку Великобританія могла одержувати про обстановку в Західній Україні, була досить суперечливою, неповною, а почасти і фальшивою.

Британські плани щодо українського повстанського руху в Західній Україні були перекреслені після окупації цих земель Німеччиною у липні 1941 р. Війна примусила Радянський Союз пристати до числа союзників Великобританії. У міжнародній ситуації, що склалася, саме в британських інтересах було зберегти територіальну і політичну єдність СРСР як вкрай необхідного союзника у війні проти Німеччини. Британські аналітики мали досить часу, щоб дійти висновку: втрата українських територій Радянським Союзом може мати ймовірним наслідком економічний розлад і політичний крах СРСР.

Таким чином, ніяких дій, які могли б продемонструвати британську підтримку будь-яким українським націоналістичним групам, вже не могло бути санкціоновано. Американські і канадські власті поділяли ці погляди, однак були обачнішими у своїх висловлюваннях. Це було значною мірою викликане серйозними побоюваннями з приводу можливості провокування антисоюзницьких настроїв серед численних українських громад, які працювали в базових галузях індустрії Північної Америки. Над українськими емігрантами було посилено нагляд, а між службами безпеки Великобританії, Сполучених Штатів і Канади налагоджено регулярний обмін докладною інформацією щодо них. Водночас йшлося про необхідність взяти під свій контроль і події на Україні, хоча вже під час війни і одразу після її завершення стало зрозуміло, що це нелегко буде зробити.

Після німецького вторгнення в Радянський Союз українські націоналісти проголосили відновлення незалежної і суверенної Української

⁹ Докладні підрахунки кількості депортованого радянського населення зі Східної Галичини було здійснено британською розвідкою в доповіді, датованій груднем 1943 р. З приблизно 2 млн. чол., зареєстрованих для депортації, було виселено майже 1 млн. 52% депортованих (очевидно, 32% — В. Г.) становили поляки, 30 — євреї, 20 — білоруси, 18% — українці. З них 115 тис. уціліли, потрапивши до лав польської армії Андерса, чи як цивільні, що були зараховані до неї; 272 тис. приєдналися до неї пізніше. Копію цієї доповіді під заголовком «Радянська депортація мешканців Східної Польщі в 1939—1941 році» можна знайти в архівах міністерства закордонних справ Канади (File: 266—40—С). Доповідь містить у собі листа, в якому, зокрема, повідомляється: «Мета цієї доповіді не є сприяння будь-яким дальшим сваркам в стані Об'єднаних Націй... Незважаючи на це, здається доцільним, щоб кілька чоловік, спеціально дібраних для цих цілей, були б конфіденційно поінформовані про долю польських громадян під радянським врядуванням і таким чином уникнути будь-яких непорозумінь, що могли б виникнути, а також спростувати певні фальшиві твердження, які з'явилися в спеціальних джерелах.

Американська розвідка також підготувала доповідь, яка документально підтверджувала ці втрати населення. Див.: *Wartime Population Changes in Areas Incorporated into the Soviet Union in 1939—1940* produced by the Research and Analysis Branch of the Office of Strategic Services, OSS RAND A Report N 2325, US National Archives, Microfilm Publication, M. 1221, Intelligence Reports: 1941—1961.

держави¹⁰. Нацистське керівництво негайно відреагувало на це репресіями проти ОУН. Справді, велику кількість керівних членів організації було страчено або ув'язнено в концентраційних таборах третього рейху¹¹. Оунівська мережа в підпіллі перегрупувалася й продовжила свою організаційну та політичну роботу. Тим кадрам націоналістів, яких було відправлено на верстати до своєї віри і консолідувати громадську думку з національного питання і які уникли попередніх арештів, вдалося досягти певних успіхів у різних частинах Східної і Південної України¹².

Репресивна політика нацистів на Україні підштовхнула керівництво підпільного руху до організації збройного опору проти німецької окупації, що досі спонтанно розвивався серед цивільного населення. Восени 1942 р. формально виникло ядро Української Повстанської Армії, а на кінець 1944 р. іноземні розвідувальні служби вже оцінювали її чисельність у 100 тис. комбатантів¹³. Повідомлялося, що вплив УПА і цивільної мережі ОУН, яка її підтримувала, особливо в Західній Україні, був настільки великим, що німецькі війська зберегли ефективний контроль тільки у найбільших міських центрах. На кінець 1944 р., коли німці відступили, а радянські збройні сили знову реокупували всю Україну, українська партизанська війна проти нацистів була тимчасово припинена, а український опір переспрямовано проти радянської адміністрації. Повстанський рух тривав й у 50-ті роки, хоча вже до 1948 р. масштаб опору значно зменшився, оскільки радянські сили безпеки разом з польськими і чехословацькими частинами знищили бази підтримки УПА шляхом депортації українців з охоплених повстанням територій. Рештки організованого збройного опору радянському ладу у Східній Європі припинили своє існування.

Протягом десятиріччя цієї збройної боротьби (1941—1951 рр.) відбулися зміни у світогляді українського підпілля. Хоча його головною метою, як і раніше, залишалося створення незалежної Української держави, програма руху значно розширилася, ввібравши в себе не тільки критику партократії, і особливо більшовизму, а й значно поширені антиімперіалістичні, антикапіталістичні та антиколоніальні настрої. Така трансформація в ідеології українських націоналістів пояснювалася багатьма факторами: необхідністю розвивати критичний аналіз політики нацистської Німеччини і Радянського Союзу як двох воюючих імперіалістичних сил, політичною ізоляцією повстання, а також необхідністю врахування соціальних і економічних інтересів тих українців, які мали досвід життя майже цілого покоління під Радянською владою¹⁴.

¹⁰ За ініціативою фракції ОУН (б) 30 червня 1941 р. у Львові було проголошене відродження незалежної Української держави. Її очолив Ярослав Стецько. Фракція ОУН (м) 5 жовтня 1941 р. заснувала в Києві Українську Національну Раду, яку очолив проф. М. Величківський.

¹¹ Про втрати ОУН під час нацистської окупації див.: J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd rev. ed. (New York, 1963), p. 104—117.

¹² Про успіх оунівських експедиційних сил у Донбасі див.: В. Кравченко, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London, 1985), p. 168.

¹³ Організований український опір об'єднувався навколо різних сіл та регіональних підрозділів самооборони, найбільш ефективним з яких, мабуть, була група на чолі з Бульбою-Боровцем, яка діяла на Волині. Пізніше вона об'єдналася з ОУН (б) в УПА. Дані про розміри УПА різняться, хоча цифра 40 тис. є загальноприйнятою. Названа цифра, очевидно, включає і цивільну мережу ОУН, яка тісно співдіяла з УПА. Про УПА див.: Y. Tys-Krohmaluk, *UPA Warfare in Ukraine: Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II* (New York, 1972); *The Lityps UPA series* (Toronto, 1976—1987) подає документальні матеріали і спогади про УПА.

¹⁴ Говорячи про майбутній соціальний і економічний устрій незалежної держави, ідеолог націоналістів П. Полтава писав: «Ідея незалежної України є також ідеєю майбутнього соціального устрою в Українській державі, яка буде вільною від будь-якої експлуатації людини людиною. Цей соціальний устрій буде базуватися на

Заклик ОУН до опору Радянській владі, локалізація фронту і високий ступінь дезертирства в Червоній Армії стали факторами, які сприяли вступу до УПА представників інших національних меншостей, що проживали в СРСР. Після спеціальної конференції їхніх представників, яка збиралася в листопаді 1943 р. і закликала до об'єднаного й скоординованого фронту боротьби проти німецької і радянської військових та цивільних адміністрацій, в УПА були організовані неукраїнські частини. Саме в той період виник новий політичний орган — Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Хоч у ній і домінували члени ОУН, до Ради входили також представники ряду інших політичних течій на Україні. У створенні УГВР дістала вияв ідея історичної тривалості боротьби українського народу за самовизначення...

Безпосередньо в післявоєнний період політична ізоляція українського повстанського руху призвела до переоцінки націоналістичним підпіллям ролі Великої Британії й Америки. Політична ситуація, в яку потрапила українська нація, дійшла того ступеня, коли її можна було розглядати як наслідок політики Вашингтона й Лондона не меншою мірою, ніж Берліна та Москви¹⁵. Моральне і політичне банкрутство західних держав стало для українців ще очевиднішим після насильницької репатріації союзниками переміщених осіб до зони радянського підпорядкування після Ялтинської угоди¹⁶.

І хоча світова війна, в яку поступово втягувалися й СРСР, і Сполучені Штати, здавалася неминучою, перспектива англо-американської інтервенції в Радянський Союз виглядала дуже сумнівною. Дехто на Заході навіть вважав, що внаслідок економічних і політичних причин структура Радянського Союзу мала залишатися незмінною саме для того, щоб було легше розбити його у війні, на яку чекали. Коментуючи українську позицію щодо цього сценарію, ідеолог націоналістів П. Полтава писав: «Мабуть, це так, що англо-американський блок не має агресивних намірів щодо Радянського Союзу чи, точніше, до України. Однак якщо він підтримує сили, які вороже ставляться до

державній і кооперативній власності на землю з індивідуальними чи колективними формами володіння нею, виходячи з волевиявлення населення.

Концепція соціально-економічного устрою майбутньої Української держави знаходиться у відповідності з реальною ситуацією на Україні в сучасний період. Нині немає приватної власності в промисловості, торгівлі і банківській справі, немає приватного землеволодіння на Україні. Сучасна економічна експлуатація українського народу зумовлена її колоніальним статусом як політичним, так і економічним зсередини більшовицького СРСР. Українські трудящі маси поневолені класом більшовицьких панів, які одержують як політичні, так і економічні привілеї. Тільки ці два фактори — колоніальний статус України у складі СРСР та соціальне поневолення українських трудящих мас більшовицькими панями — є головними причинами сучасної економічної зубожілості українського народу. Коли український народ досягне своєї повної політичної незалежності і встановить справедливий і демократичний внутрішній політичний і економічний устрій, ці причини відпадуть. Тоді і тільки тоді стане можливим запровадити принцип загальнонародного надбання повністю на службу українському народові, селянам, робітникам й інтелігенції». Див.: P. J. Potichnyj and E. Shtendera (eds.). *Political Thought of the Ukrainian Underground, 1943—1951* (Edmonton, 1986), p. 177. Про офіційну позицію ОУН щодо соціально-економічної політики див. документ збірника № 9 «Programmatic and Political Resolutions of the Organization of Ukrainian Nationalists. Third Congress-1943» in Y. Boshyk (ed.) *Ukraine During World War and Its Aftermath* (Edmonton, 1986), p. 186—188.

¹⁵ Зразком відчуження повстання від Заходу може бути доповідь про висловлювання «Залізняка» — начальника штабу УПА — «Закерзоння», який проголосив, що якщо спалахне війна між англо-американським блоком і Радянським Союзом і якщо буде гарантована амністія, він особисто очолив би численні радянські дивізії в їх поході на Вашингтон. Англо-американський блок, вважав він, залишив українську націю напризволяще і був головним чином відповідальним за ситуацію, в якій опинилися українці. Interviews with «Kozak» (pseudonym). The Canadian Institute of Ukrainian Studies. Oral History Project. Eastern Region, October, 1983.

¹⁶ Див.: N. Tolstoy. *Victims of Jalta* (Toronto, 1977), his *Stalin's Secret War* (New York, 1982); and M. R. Elliott. *Pawns of Jalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation* (Urbana, Ill., 1982).

визволення України і намагаються зберегти в тому чи іншому вигляді російське колоніальне правління над неросійськими територіями і народами, тоді його політика щодо народів СРСР, і насамперед до 40-мільйонного українського народу, автоматично набуває антивизвольного характеру. Якщо український народ та інші народи СРСР не можуть сподіватися, що під час наступної війни англо-американський блок буде симпатизувати їхній боротьбі за незалежність, якщо вони можуть сподіватися тільки на те, що англо-американський блок буде сприяти їх новому поневоленню, новим породженням російських великодержавних імперіалістів, тоді вони не можуть не припускати, що позиція західного блоку в війні, що наближається, має бути антивизвольною за характером. В цьому випадку український народ і всі інші підкорені народи СРСР не будуть вітати цю війну як війну визвольну і не будуть ставитися до противників СРСР як до своїх щирих друзів.

В такому разі український народ і ми вважаємо, що всі інші підкорені народи СРСР будуть ставитися до цієї війни імперіалістичного світу як до війни, в якій національні і соціальні прагнення народів, підкорених Радянським Союзом, досягнуть такого ступеня, що вони самі зможуть стати причиною війни»¹⁷.

Незважаючи на те, що західні держави проводили політику стримання Радянського Союзу й ігнорували еволюційний характер діяльності українських націоналістів, вони все ж таки критично підійшли до оцінки українського повстанського руху як до антирадянської військової сили. Вони також обмежили використання численних українських політичних біженців для збирання розвідувальних даних в СРСР і розглядали українські емігрантські групи як дестабілізуючий фактор на випадок війни у Східній Європі. Врешті-решт західні політики зрозуміли, що з Радянським Союзом краще було б досягти компромісу. Українське питання, навіть у його військово-стратегічному плані, було знято з порядку денного і надалі розглядалося тільки з точки зору того, які переваги могло б дати встановлення на Україні ще одного дипломатичного каналу збирання інформації*.

В тривожній атмосфері балансування на грані війни, яка була характерна для післявоєнних відносин між англо-американськими державами і Радянським Союзом, будь-яка постановка українського питання була вкрай небезпечною, а тому відхилялася західними політиками.

Диктат «високої політики» став фундаментом англо-американського небажання визнати і підтримати українські вимоги щодо національного самовизначення. В наступний період подібні міркування привели до такої ж нерішучості в оцінці боротьби різних народів у Східній Європі та в країнах, що розвиваються. Утримання міжнародного статус-кво та відмежування від будь-яких політичних рухів, які кидали б цьому статус-кво виклик, було і залишилося наріжним каменем західного геополітичного мислення. В цьому контексті стає зрозумілим, що англо-американські держави ніколи не бажали й не відчували потреби у самостійній Україні.

Одержано 20.01.92.

¹⁷ Див.: P. Poltava. «Preparatory Steps Toward the Third World War and the Tasks of the Ukrainian People» in P. J. Potichnyj and E. Shtendera (eds.). *Political Thought of the Ukrainian Underground, 1943—1951* (Edmonton, 1986), p. 275—276.

* Йдеться про наміри щодо відкриття західними державами консульств у Києві після утворення в 1944 р. Наркомату закордонних справ УРСР.— Г. В.

Стенограма переговорів між Й. Сталіним та А. Іденом про територіальні зміни у Східній Європі *

Іден. Ви, мабуть, бачили результати роботи над угодами, яку ми провели сьогодні вранці.

Сталін. Так, робота дуже цікава, але мене більше цікавить питання майбутніх кордонів СРСР. Чи змогли б Ви отримати від вашого уряду які-небудь рішення?

Іден. Ні. Я й спроби не робив. Я з цього приводу не телеграфував, а оскільки прем'єр-міністр на морі, то немає відповідальної особи, яка могла б висловити думку уряду його Величності з цієї справи. Я зателеграфував прем'єр-міністру звіт про наші переговори вчора ввечері і сказав, що доведу Ваші пропозиції про майбутні кордони в Європі, буду обговорювати їх у Лондоні, а потім знову зв'яжуся з Вами дипломатичним шляхом.

Сталін. Як Ви пам'ятаєте, вчора ввечері ми говорили про можливість щось зробити відносно кордонів СРСР, окрім загального питання про кордони у Центральній та Східній Європі. Це дуже цікавить Радянський уряд, тому що при уряді Чемберлена попередні переговори провалилися саме через питання прибалтійських країн і Фінляндії, а ми хочемо знати позицію сучасного британського уряду у цій справі.

Іден. Звичайно, у той час я не був членом уряду Чемберлена, тому не можу сказати про хід справ у його уряді. Однак цілком розумію, що Ви бажаєте безпеки у себе на північно-східному кордоні, і я також не забуваю, що ми підписали Атлантичну Хартію. На жаль, не можу подати Вам якогось рішення з цього питання, оскільки воно має бути рішенням Британського уряду. Єдине, що я можу,— доповісти йому про Ваші погляди, а потім знову зв'язатися з Вами, як обіцяв, дипломатичним шляхом.

Сталін. Хіба справді необхідно мати з питання прибалтійських країн рішення уряду? Безсумнівно, воно самоочевидне. Ми воюємо, докладаємо всіх зусиль, втрачаючи сотні тисяч чоловік, за справу загальну з Великобританією, як нашою союзницею, і я вважаю, що таке питання, як становище прибалтійських країн, має бути самоочевидним і не потребує ніякого рішення.

Іден. Ви маєте на увазі майбутнє прибалтійських країн наприкінці війни?

Сталін. Так. Чи підтримуєте Ви входження цих трьох країн наприкінці війни до Радянського Союзу?

Іден. Сучасне становище таке, що ми не визнаємо незалежного існування жодної з цих країн. Вони не мають у нас дипломатичного статусу, але ми прийняли зобов'язання перед Сполученими Штатами Америки не зв'язувати себе ніякими рішеннями про європейські кордони до кінця війни, не порадившись з ними. Я готовий, однак, намагатися одержати від свого уряду рішення з цього питання, а також порадитись про це з американцями, як тільки повернуся до Лондона. Я думаю, дуже бажано, щоб усі три уряди прийшли до угоди з цього питання.

Сталін. В такому разі, побоююсь, будуть великі труднощі у досягненні угоди із запланованих договорів.

Іден. Ви порушуєте справді зовсім нове питання. Як Ви пам'ятаєте, прем'єр-міністр давно заявив публічно, що під час війни ми не можемо визнавати ніяких змін суверенітету, що були здійснені після її початку.

* У збірнику документів розмову помилково датовано 1942 роком. Насправді вона відбулася опівночі 17 грудня 1941 р.— В. Г.

Сталін. Вчора ввечері я порушив питання, що б ви визнали, принаймні, післявоєнні кордони СРСР. Ми можемо знову зайняти прибалтійські країни в недалекому майбутньому, і, як знати, що в такому разі Великобританія не відмовить нам у цих кордонах?

Іден. Прем'єр-міністр зробив заяву, що ми не визнаємо змін, що відбулися під час війни, коли Німеччина наступала, і ця заява була справді на користь СРСР. Заяву було зроблено публічно всьому світу, і цілком зрозуміло, що я зараз не можу вирішити цього питання, хоч, як вже я казав, готовий порухити його, коли повернуся до Лондона.

Сталін. Якщо Ви так кажете, то можете також сказати завтра, що ви не визнаєте, боцїмто Україна є складовою частиною СРСР.

Іден. Це зовсім неправильне розуміння ситуації. Ми не визнаємо саме тільки змін довоєнних кордонів. Єдина зміна на Україні — це її окупація Німеччиною, але ми справді визнаємо, що Україна — частина СРСР.

Сталін. Це сприймається точнісінько так, як позиція, що її займав уряд Чемберлена з питань прибалтійських держав, і в такому разі важко дійти угоди з цих договорів.

Іден. Можу тільки сказати, що мені шкода, якщо це так. Наша позиція цілком зрозуміла. Американці попросили нас не погоджуватися ні на які зміни кордонів Європи, але я готовий порушити питання перед моїм урядом і американцями, а потім Вам відповісти. Не погодившись з американцями, зараз відповіді я Вам дати не можу. Якщо Ви надаєте такого великого значення цьому моменту, то я спробую дїстати ствердну відповідь. Між теперішніми й попередніми переговорами існує відмінність, яку я хотів би пояснити. Під час попередніх переговорів прибалтійські держави були вільними і незалежними. З того часу вони перестали існувати як незалежні держави, і тому де-факто зараз ситуація зовсім інша.

Сталін. Де докази цього? У вас в Лондоні досі перебувають їхні представники.

Іден. Ми не визнаємо їх як представників. Ми не приймаємо від них нот і не визнаємо за ними дипломатичного статусу. Визнається, що СРСР має де-факто суверенітет над прибалтійськими державами.

Сталін. Це уявляється дуже дивним.

Іден. Згоден, що воно може здаватися дивним, але не думаю, що це дуже важливе політичне питання. Сучасне становище таке, що незалежних прибалтійських держав немає, вони становлять частину СРСР. Я готовий для Вас дїстати від британського уряду відповідь на Ваші запитання, якщо Ви бажаєте.

Сталін. Я здивований і вражений, що уряд містера Черчілля займає таку позицію. Вона фактично така ж, як і позиція уряду Чемберлена.

Іден. Я намагався пояснити Вам, у чому полягає відмінність. Прибалтійські держави нині перестали існувати як незалежні, вони становлять частину Радянського Союзу. Чи Ви хочете мені сказати, що вони визнані де-юре як частина СРСР?

Сталін. Ми знаходимось посеред грандіознішої з воєн, які тільки були в історії, і я гадаю, що ці тонкі формулювання про де-юре, де-факто і тому подібне досить недоречні. Згідно з нашою Конституцією ці три держави становлять частину СРСР. Це — результат плебісциту, у якому переважна більшість населення проголосувала за входження до складу СРСР. Якщо СРСР утримає ці три республіки в своїй Конституції, чи буде британський уряд мати заперечення?

Іден. Звичайно, ми не можемо заперечувати проти того, що Радянський уряд включає чи не включає до своєї Конституції.

Сталін. Якщо це так і якщо британський уряд не має заперечень, то має бути знайдено якийсь спосіб сказати про це.

Іден. Моє становище, і я хочу бути зовсім відвертим, двоїсте. По-перше, прем'єр-міністр публічно оголосив, що ми не можемо визнавати ніяких територіальних змін, що відбулися під час війни. Мабуть, ця особлива зміна є винятком, і, якщо Ви хочете, я пораджуся з британським урядом і про його відповідь повідомлю Вас. По-друге, згідно з Атлантичною Хартією ми зобов'язалися приймати до відома бажання місцевих мешканців. Мабуть, у даному випадку вони були прийняті до відома, але ми повинні перевірити це, перш ніж дійти рішення.

Сталін. Так, вони були прийняті до відома перед війною.

Іден. Але не перед початком нашої війни з Німеччиною.

Сталін. Тоді, я гадаю, ми змушені будемо відкласти підписання обох договорів.

Іден. Це, справді, вирішувати Вам. Я хотів би піти Вам назустріч, але не можу без узгодження з моїм урядом й із США. Я не думаю, що це поважна причина для того, щоб не підписувати ці угоди, які будуть цінними для обох наших країн, дадуть нам на майбутнє великі можливості укласти угоди з питання кордонів і, безперечно, в жодному разі не ставлять його під сумнів.

Сталін. Це не тільки питання прибалтійських держав, а й у цілому всього західного кордону Радянського Союзу.

Іден. Я хотів би, щоб Ви зрозуміли мою позицію з цього питання. Я справді пообіцяв президенту Рузвельту, і це ніяк не пов'язано з моїм нинішнім візитом, ще до того, як Радянський уряд вступив у війну, не погоджуватись на будь-які зміни щодо європейських кордонів без консультацій. Погодьтеся, якби я мав таку угоду з Вами, Ви очікували б від мене, щоб я дотримувався її. В запропонованих угодах немає нічого, щоб якимось чином перешкоджало мені порушити питання про ваші західні кордони перед США.

Сталін. Я думаю, що вся ця війна між нами і Німеччиною почалася через ці західні кордони СРСР, в тому числі частково й прибалтійських держав. Ось через що вся ця війна насправді точиться, і я хочу знати, чи підтримує нас наша союзниця Великобританія у поновленні володіння ними.

Іден. Ми у цій війні воюємо за кордони багатьох народів. Як Вам відомо, ми почали війну через агресію супроти Польщі, але ніколи не пов'язували себе якимись особливими кордонами і, як Ви пам'ятаєте, чітко заявили про це під час польсько-російських переговорів. Однак, якщо Ви бажаєте, щоб ми зараз погодилися на деякі певні кордони, я спробую це зробити, але сам не зможу зараз це вирішити, оскільки зв'язаний своєю обіцянкою Америці.

Сталін. А ми пов'язані положеннями нашої Конституції.

Іден. Безперечно. До цього моменту я не погоджувався на будь-які кордони у Європі. Я не чув про ці кордони, які Ви зараз пропонуєте, до приїзду вчора ввечері, і я не можу погодитися на них, поки не пораджуся як зі своїм урядом, так і з Америкою.

Сталін. Для мене таке ставлення британського уряду до наших кордонів справді несподіване, тому, я гадаю, слід відкласти запропоновані угоди.

Іден. В наших стосунках немає нічого нового. Якщо ми підпишемо ці угоди, ми будемо очікувати з Вами нарад з питань таких європейських кордонів, як, наприклад, французький, і питання Ельзасу та Лотарингії, і це — лише один з моментів, яких ми торкаємося в цій угоді.

Сталін. Завтра, мабуть, наші війська займуть три прибалтійські держави, а потім, очевидно, на мирній конференції Ви заперечите проти цього.

Іден. Якби Ви їх зайняли, то ніхто не був би цьому радий більше за мене.

Сталін. Я не розумію.

Іден. Ситуація така. З Вашого погляду і згідно з вашою Конституцією, ці три держави тепер є складовою частиною СРСР. З нашого погляду, на даний момент вони не є ані в складі, ані поза СРСР. Якщо Ви бажаєте, щоб ми досягли рішення про це, я можу порадитися з американським урядом.

Сталін. Великобританія і СРСР — нині союзники, а, як я розумію, союзник союзника має підтримувати. Якби хтось прийшов до мене і спитав щодо бажаності зачепити ірландську вільну державу, я б порадив йому піти геть. Якби Великобританія захотіла мати повітряні й військові бази в Бельгії і Голландії, я, певно, підтримав би її, оскільки це стосується безпеки Британії і пов'язано з питанням її оборони.

Іден. Це не питання лояльності. Ми прийняли на себе зобов'язання перед Америкою, як я казав, і прем'єр-міністр зробив публічну заяву, на яку я посилаюсь. Певен, що Ви не поважали б мене, якби я порушив нашу з президентом Рузвельтом домовленість. Я можу одержати рішення з цього питання раніше, ніж радянські війська займуть прибалтійські держави, навіть, якщо вони і надалі матимуть такі успіхи, як нині.

Сталін. Якщо Ви не можете підтримати нас у питанні наших західних кордонів, яке є для нас головним у війні, мабуть, було б краще відкласти ці угоди і повернутися до наших липневих угод.

Іден. Це вирішувати Вам. З точки зору англо-радянських відносин у нашій країні і в домініонах буде, безсумнівно, велике розчарування. Ніщо в цих угодах ніякою мірою не ослаблює вимог, які Ви висунули щодо кордонів.

Сталін. У нас також існує громадська думка, і якщо люди дізнаються, що Великобританія не може підтримати нас з питань наших кордонів у прибалтійських країнах, вони, безсумнівно, будуть шоковані.

Іден. В угодах, справді, немає нічого подібного, і в жодному разі це не є обов'язковою установкою.

Сталін. Якби наш народ дізнався, що після всіх завданих йому жертв Великобританія, наша союзниця, відмовляється підтримати вимоги СРСР про визнання прибалтійських держав частиною СРСР, то він, безумовно, вважав би ці договори клаптиком паперу.

Іден. Я не думаю, що буде справедливим подавати справу таким чином. До приїзду сюди я ніколи не чув про ці західні кордони і не можу погодитися на них, не сповістивши про це свій уряд, домініони й Америку. Але це ніяким чином не заважає нам бути лояльними союзниками і робити все, що зможемо, щоб допомогти вам перемогти німців.

Сталін. В цілому, Ви поінформовані з двох важливих питань: воєнне співробітництво та післявоєнна реконструкція, включаючи питання кордонів. Якщо загальне питання європейських кордонів нелегко вирішити, то принаймні питання радянських кордонів належить до іншої категорії.

Іден. Як Ви знаєте, я був завжди твердим прихильником розвитку добрих відносин між нашими двома країнами. Але в нашій країні існують обмеження повноважень міністра, і я не можу накладати на країну зобов'язання, не проконсультувавшись зі своїм урядом, домініонами і США.

Сталін. Я далекий від того, щоб ганити Вас за вашу позицію, і мені добре відомо Ваше бажання поліпшити відносини між нашими обома країнами. Я не хотів би ганити британський уряд, але здивований, що у цьому питанні наші союзники не можуть нас підтримати.

Іден. Візьмемо випадок Канади і питання кордону між Польщею та Росією. Канада надіслала нам сотні тисяч солдатів для допомоги у війні. І якщо б вона завтра почула, що я погодився на польсько-

радянський кордон без будь-яких консультацій з нею, вона мала б повне право на дуже сильне незадоволення. Жоден міністр, зробивши щось подібне, не утримався б при владі і 24 години.

Сталін. Справді, я не хочу вимагати від Вас неможливого і цілком розумію обмеженість Ваших повноважень, але звертаюся до британського уряду і дуже здивований. Я думав, що Атлантична Хартія спрямована проти тих, хто намагається здійснити панування над усім світом. Тепер же виходить, що Хартія спрямована проти СРСР.

Іден. Ні, це зовсім не так. Питання тільки в тому, що Ви висуваете деякі погляди щодо ваших кордонів, а я не можу дати Вам негайну відповідь і прошу у Вас часу, щоб одержати відповідь.

Сталін. Чому відновлення наших кордонів вступає в конфлікт з Атлантичною Хартією?

Іден. Я цього зовсім не говорив.

Сталін. Коли ви давали обіцянку Америці, ми тоді не були вашими союзниками, наші стосунки були зовсім інші. В той час британський і французький уряди планували подати допомогу Фінляндії проти Радянського Союзу. Тепер ви у стані війни з Фінляндією.

Іден. Ми оголосили їй війну, щоб задовольнити вас.

Сталін. Так, я розумію, але тепер ситуація змінилася.

Іден. Якби ви вимагали кордону, який існував у 1939 році, напередодні війни між нами і Німеччиною, труднощів не було б зовсім. Однак тепер ви вимагаєте кордону, який у різних місцях відрізняється від кордонів 1939 року. Я це прийняв до відома і доповів своєму урядові, але не бачу, чому за цих угод, які пропонуються до підписання, нам буде важче дати відповідь, що вами вимагається.

Сталін. Це має вигляд, буцімто я маю прийти з шапкою в руках і вклонитися.

Іден. Зовсім ні, це документи повної рівності, вони навіть не передбачають надання переваг якійсь із сторін за рахунок іншої.

Молотов. Йдеться про загальні цілі війни, про те, за що воюємо і ми, і ви. В одній з них — у питанні про наші західні кордони — ми не дістаємо підтримки від Великобританії.

Іден. Це не питання підтримки чи її відсутності. Вчора ввечері я почув уперше подробиці з питання про кордони, які, як ви вважаєте, ви повинні мати. Пану Молотову, як міністру закордонних справ, має бути зрозуміло, що це — технічне питання відносно угод, які нам потрібно досягти. Жоден англійський міністр закордонних справ за останні двісті років не зміг би зробити того, що ви вимагаєте від мене.

Молотов. Це питання компетенції британського уряду.

Іден. Якби ми з прем'єр-міністром були тут удвох, ми не змогли б прийняти потрібне вам рішення про наше задоволення вимог СРСР. Ми з домініонами разом воюємо як одна сім'я.

Сталін. Вчора ввечері, коли ми обговорювали питання карти всієї Європи, це була, очевидно, нова і складна справа, і я не наполягав на тому, щоб ви прийняли наші погляди, і погодився, що їх потрібно направити вашому кабінету. Але західний кордон СРСР — в іншій категорії, і, безумовно, має бути простою справою між союзниками.

Іден. Я, звичайно, згоден, що він — в іншій категорії, але все ж таки це — питання кордону в Європі, питання деякої складності, оскільки кордони тягнуться від Фінляндії і прибалтійських країн — на півночі до Румунії — на півдні. Можу тільки сказати, що доповім про це своєму кабінетові. Але хіба я міг, наприклад, погодитися на польсько-російський кордон попередньо, не сказавши ні слова полякам.

Сталін. Польський кордон залишається відкритим питанням, і я не наполягаю на тому, щоб вирішити його тепер. Більшою мірою мене цікавить становище у Фінляндії, прибалтійських державах і в Румунії. Щодо Польщі я маю надію, що ми всі втрьох зможемо дійти угоди між собою. Загалом, наш план — дотримуватися лінії Керзона з пев-

ними змінами. Однак нам дуже важливо знати, чи потрібно буде нам на мирній конференції боротися за наші західні кордони.

Іден. Сподіваюсь, що, звичайно, ні. Для Польщі ми, звичайно, будемо завжди раді зробити все, що зможемо, щоб досягти угоди. Ми хочемо досягти угоди про кордони перед мирною конференцією, але ще не дозріли до цього моменту, і мені не здається нерозважливим просити Вас дати мені проконсультуватися з потрібними людьми щодо цих дуже важливих пропозицій.

Сталін. Я добре розумію Ваше становище.

Іден. Шкода, що я виглядаю впертим. Це зовсім не мій вибір, але моя позиція диктується нашою Конституцією.

Сталін. Я це добре розумію...

Одержано 20.01.92.

До уваги вчителів!

Вийшов у світ пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи «Історія України» (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів, В. І. Сарбей). Вийшов — і одразу застарів. Міністерство народної освіти незалежної України докорінно переглянуло зміст та умови викладання історії. В основу покладено курс історії України. Курс історії СРСР ліквідовано. Історія Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу вивчатиметься в курсі всесвітньої історії.

Інститут історії України Академії наук України у вересні 1991 р. увійшов з пропозиціями в Міністерство народної освіти про докорінні зміни в структурі і змісті навчального посібника для 10—11 класів. Пропозиції прийнято, а посібник вже перероблено. Однак його вихід у світ очікується не раніше 1992/1993 навчального року. Щоб полегшити вчителю викладання історії України відповідно до нової програми, «Український історичний журнал» починає з № 5 друкування заново написаних розділів цього посібника. Першим друкується комплекс розділів, що висвітлюють визвольні змагання українського народу в 1917—1920 рр.:

- Розділ I. Утворення УНР. Центральна Рада;
- Розділ II. Українська держава Павла Скоропадського;
- Розділ III. Відродження УНР. Директорія;
- Розділ IV. Утвердження УСРР. Боротьба радянських і петлюрівських військ з денікінцями;
- Розділ V. Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна.

ПРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Л. В. Гриневич (Київ)

М. І. Костомаров — полеміст

У фейлетонному словнику сучасників «Наші знайомі» Вол. Михневича, виданому в Петербурзі 1884 р., вміщено дружній шарж на М. І. Костомарова, на якому вченого зображено у вигляді каменяра, який розбиває киркою постаменти великих історичних діячів минулого. «Подібно до зодчого, — зазначалося в статті, вміщеній у словнику, — який досліджує міцність будови, п. Костомаров у своїх блискучих монографіях і дослідженнях критично пройшовся, так би мовити, по всьому зводу руської історії — допитливою рукою обмацав і проаналізував кожную в ньому сумнівну цеглину, кожний стовпчик, не убоюючись помацати навіть і міцність так званих «наріжних каменів...»¹

І дійсно, Микола Іванович Костомаров в основу досліджень якого були покладені ґрунтовне вивчення й критичний аналіз першоджерел, виявив чимало фальшивого у вітчизняній історіографії. Це стосувалося насамперед оцінки ролі багатьох визначних особистостей минулого — зокрема й «офіційних героїв великоруської державності» Донського та Сусаніна.

Глибоко проаналізувавши весь комплекс джерел про останніх, Костомаров дійшов висновку про надмірну героїзованість їх образів. Свої погляди щодо цього Микола Іванович виклав у критичних статтях про Івана Сусаніна та Дмитрія Донського, які були надруковані відповідно в 1862 та 1864 рр.

Названі публікації викликали бурю гніву з боку великоруських офіційних патріотів. Автора звинувачували в ненависті до всього російського, бажанні поглумитися над національними святинами російського народу і, звичайно, в українському сепаратизмі.

Така реакція не була новиною для історика. Подібного плану закиди Костомарову свого часу робили і «прогресивні українці» і представники єврейського народу. Варто пригадати також полеміку вченого із слов'янофілами або з польськими діячами, зокрема з польським публіцистом Фішем (псевдонім — Падалиця), який докладав багато зусиль, щоб захистити історію Польщі від «необ'єктивних оцінок Костомарова».

Микола Іванович, за згадками сучасників, досить спокійно реагував на такі звинувачення. Ось що писала, зокрема, з цього приводу в своїх спогадах близька знайома М. І. Костомарова Катерина Юнге: «...До нападок преси він ставився дуже добродушно, відстоюючи права кожного висловлювати свої думки. Іноді навіть прикро було, як спокійно сприймав він різні інсинуації. З приводу так часто лунавших звинувачень у зруйнуванні і розвінчанні народних героїв, він, сміючись, говорив: «в чому ж я тут винний, коли я цього не бачу, не нахожу в джерелах? Що є в джерелах, те я знаю; чого немає — того не знаю, я так і кажу: «цього я не знаю, або цього немає в джерелах»; що ж я тут можу зробити!»²

Звичайно, Костомаров не міг не реагувати на численні закиди. Проте відповідаючи своїм антагоністам, Микола Іванович не намагався себе реабілітувати і виказати своє лояльне ставлення до поляків чи

¹ Наши знакомые: Фельетонный словарь современников Вл. Михневича.— СПб., 1884.— С. 111.

² Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киевская старина.— 1890.— № 1.— С. 33.

українців, євреїв або росіян. Він боровся насамперед за правду історії.

Позиція М. І. Костомарова в питанні про роль та завдання історика в суспільстві особливо яскраво виявилася під час полеміки щодо «московських фетишів» — Д. Донського та І. Сусаніна. В цьому плані, на нашу думку, викликають інтерес статті-листи, що їх написав Микола Іванович з приводу полеміки, яка розгорнулася після опублікування його статті «Куликовська битва», до російського історика, давнього опонента Костомарова — М. П. Погодіна³. Обидва листи ми вміщуємо нижче.

Головна думка, що її проводить Костомаров, визначена досить чітко: «Історик є також і громадянин своєї вітчизни; його праці можуть принести тільки тоді громадянству користь, коли вони будуть мати за мету не потурання національній гордості та упередженості, а сувору, невблаганну істину, якою б вона не здавалася гіркою для патріотичних почуттів, що нерідко поєднуються із застарілими упередженнями національного чванства»⁴.

В журналі вміщено також цікавий нарис Миколи Івановича Костомарова «Кілька слів про пам'ятник Хмельницькому», який за підписом «Н. К.» був опублікований 1869 р. в газеті «Новое время» (№ 194). Тоді у пресі обговорювався проект пам'ятника Б. Хмельницькому російського скульптора й графіка М. Й. Микешина. В ньому Костомаров також побачив відступ від правди історії. Відомо, що Микола Іванович досить своєрідно оцінював особистість Богдана Хмельницького та його роль в історичній долі українського народу. Проте вчений був впевнений в тому, що «пам'ятник будь-якій історичній особі повинен відображати його всесвітньо-історичне значення, а не тимчасові подробиці, що хоча й супроводжували діяльність цієї особи, проте не становили тих її відмінних якостей, які самій діючій особі надали історичної величі». Цікаво, що історик навів скульптору такі слова гетьмана: «Я виб'ю весь руський нарід з неволі ляхської; нехай король буде королем, але нехай він буде вільним, нехай карає ваших дуків, князей, шляхту, нехай шляхта не лягає короля. Хочу, щоб так було: князь согрішить, відруби йому голову, козак согрішить і йому те ж саме: оце буде правда!»⁵ Отже, позиція Костомарова досить виразно читається між рядками: головне — свобода українського народу.

* * *

В процесі відтворення української державності, відродження духовних цінностей нашого народу неабияку роль мають відіграти й історики. Якою має бути їх позиція щодо історичної істини? Що є професійний обов'язок історика і наскільки він пов'язаний з особистою порядністю, чесністю? Відповіді на ці запитання — в працях Миколи Івановича Костомарова, в його житті, що має служити за взірць сучасним історикам.

³ М. П. Погодін (1800—1875) — російський історик, археолог і журналіст. Академік (1841). Основні праці: О происхождении Руси.— М., 1825; Исследования, замечания, лекции о русской истории. М. 1846—1857.— Т. 1—6; Древняя русская история до монгольского ига.— М., 1871.— Т. 1—3.

⁴ Костомаров Н. И. М. П. Погодину, 1864 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— Харків, 1928.— С. 188—189.

⁵ Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому, 1869 // Там же.— С. 229—230.

Н. И. Костомаров

М. П. Погодину *

**Ответ на замечание его на мою статью
«Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»,
1864**

С чего это Вы, многоуважаемый Михаил Петрович, вздумали писать, будто я не люблю Москвы? Уверю Вас, что я люблю вашу Москву и признаю за нею звание *собирательницы земель русских и основательницы государства*. Я не могу не признать этого, потому что это — совершившийся факт. Но если что мне действительно антипатично, так это тот патриотизм, который может, не краснея, говорить о себе:

Тьмы низких истин мне дороже
Нас возвышающий обман.

Вы же сами после этих стихов сознаетесь, что историк не может так говорить. Не только историк, но всякий честный человек должен гнушаться такими понятиями. Для чего же Вы привели эти пошлые стишонки?

Если смотреть на сумму вековых событий с их последствиями, в связи предыдущего с последующим, в цельности явлений, уже законченных, то возникает образ, где мелочи стираются и остаются **общие**, крупные черты. События, которые прямо приводили к последним строкам истории, окрашиваются таким блеском, который располагает ими любоваться. Но такое созерцание законно только тогда, когда оно явилось вследствие научного анализа: в анализе вся суть знания и путь к правильному уразумению. Но, как только Вы приступите к анализу, тотчас натолкнетесь на множество черных сторон, ошибок, слабостей — на все то, что неизбежно составляло достояние человеческого несовершенства, и если бы приступили к анализу с патриотизмом, то последний будет сильно мешать Вам.

Патриотизм в науке истории — большой недостаток. Вы, напротив, кажется, так за него держитесь, что готовы, в самом деле, пожертвовать для него строгостью истины. Вы признаете в истории существование таких *дорогих лиц*, о которых *следует говорить если не с благоговением, то с большою осторожностью*; Вы требуете с уважением относиться к народным верованиям: о последних Вы говорите, что их не следует колебать без сильных причин и доказательств. Не понимаю, что Вы разумеете под словом «причины», ибо в исторической науке всякому подобному шагу одна причина: стремление к истине. Что же касается до доказательств, то без них не следует ничего ни колебать, ни укреплять. Это правда. Но откровенно Вам сознаюсь, что у меня нет таких дорогих сердцу лиц, с которыми я должен обращаться с большей осторожностью, чем с другими. Я думаю, что вовсе не обязан в суждениях о Димитрии Донском наблюдать более осторожность, чем в суждениях о Ягейло или Мамае, а одинаково пользоваться для первого, так и для второго тем, что дают мне источники и собственная способность понимать смысл источников. Дело историка не курить фимиам пред народными кумирами, а разбивать их. Народные предания — предмет первой важности; но я смотрю на них, как на факты, подлежащие анализу и суждению, а не как на святыню, до которой прикоснуться нельзя.

Как бы то ни было, Вас огорчило то, что из моего рассказа о Куликовской битве Димитрий Донской показался там трусом. Я не на-

* Голос, 1864, № 32, 1 февраля; подп.: Н. Костомаров. Статья «Куликовская битва» ввійшла до 3 т. «Монографій» М. Костомарова.

звал его таким именем, а сказал только, что он не отличался пылкой отвагой. Вам бы хотелось, чтобы он был богатырь, герой, исполнил всевозможнейших доблестей. Что же? И мне того же хотелось бы. Да нечего делать, когда он не таков был! Вы преусердно собрали свидетельства о его участии в войнах; но из всего этого о личной его храбрости ничего вывести нельзя. Что, например, из того, что он посылал 1377 г. войско на помощь своему тестю? Почему же Вы, многоуважаемый Михаил Петрович, не привели нам того, что делалось в Москве в августе 1382 года, когда на Москву напал Тохтамыш? Вот что говорится в летописи: «Князь же великий видя многое множество безбожных Татар, и неста противу им, но на Кострому побежа с княгиней и с детьми» (Новг. Лет. 93). Вы мне ставили в преступление слово «бежал», сказанное о Дмитрии, и вот в летописи: «побежа». А вы так строго придерживаетесь летописей! В Никоновской летописи ясно намерение оправдать Дмитрия; там говорится: «Уразумех бо в князех и боярах своих, и во всех воинствах своих разньство и распрю, еще же и оскудение воинства; оскуде бо вся русская земля от Мамаева побоища за Доном и вси русти людие в велице страсе и трепете быша за оскудение людей» (IV. 132). Что же сделал великий князь в таких затруднительных обстоятельствах? Силу распустил (Ibid.). Как же это? Оскудение воинства, а было что распускать? Почему же с этой силой он не бился? Мало ее было? Нет. Далее та же летопись рассказывает, что когда великий князь Дмитрий находился в Костроме с немногими (не во мнозе), в Москве защищался литовский князь Остей *со множеством народа*. Зачем же Ваш храбрый Дмитрий не разделял опасностей с этим *множеством* народа? Зачем не погиб на развалинах Москвы? А так ли бы поступил он, если б отличался пылкой отвагой? Карамзин беспристрастнее Вас: он не затруднился приписать бегство Дмитрия потере бодрости духа (V. 78).

Вот это-то событие, где так ясно высказывается характер Дмитрия, в особенности подало мне повод понимать черты Куликовской битвы таким способом, как Вам не нравится.

Вы меня обвиняете за выражения: *запрятался, улегся, чуть не без чувств*. Но в тексте летописи, Вами же приведенном, стоит: *скрыв себе*. Разве это не то же, что *запрятался*? Дмитрий найден был под недавно срубленным деревом и лежал так, что был покрыт его ветвями. Под срубленное дерево нельзя упасть: можно только залезть туда, улечься там. Слову «без чувств» соответствует слово *одвалючий* в летописи; но оно делается тождественным ему по смыслу, когда мы примем во внимание обстоятельства, при которых нашли Дмитрия. «Под новосеченным деревом, под ветвями лежаше аки мертв» (Ник. Лет. IV, 118). С трудом привели его в себя, а между тем «смертные раны на телеси его не обретеса, только доспех на нем был избит». Как же это объяснить: человек не раненый, преследуемый неприятелем, направил шаги свои к лесу, очутился под ветвями срубленного дерева, и когда его нашли — он был в беспамятстве? Конечно, этот человек сильно дорожил жизнью и не пренебрегал мерами для избежания опасности. Поверьте, Михаил Петрович, Вы бы сами иначе и не сказали, если б этот человек не был Дмитрий Донской, и правда, сказанная о нем, не оскорбляла бы тех предрассудков, которыми нас всех напичкали с детства.

В доказательство храбрости Дмитрия Вы приводите его собственные слова об охоте биться с татарами! Да мало ли что можно говорить? Этак и Фальстаф будет храбрецом! Точно так же нельзя опираться на риторiku летописей, когда в тех же летописях есть факты, противоречащие риторике. Черная вещь не станет белой оттого, что тот, кто передает ее во всей черноте, уверяет, что она бела.

Перерживание на поле битвы я объяснял желанием избежать большей опасности, неразлучной с положением великого князя, осо-

бенно под великокняжеским знаменем, которое издали виднелось и привлекало удары врагов. Я сказал: иной причины быть не могло. Вы говорите: нет, могло, объясняете это почти так же, как я. Вы говорите, что Димитрий не мог биться в великокняжеском одеянии, не подвергая себя даром лишней опасности. В этом вся и суть. И я признаю все эти поступки Димитрия плодом желанія «не подвергать себя лишней опасности». Вы задаете вопрос: где и кому больше опасности — воину, бьющемуся в первых рядах, или военачальнику? Конечно, военачальнику, отвечу я вам. Лучше меня ответят вам факты: Димитрий в платье простого воина остался жив и невредим, а Бренок в княжеской приволоке — убит; да вдобавок: вспомните, как много князей пало тогда! Видно, враги особенно хотели убивать князей! И оно естественно: со смертью князей, командовавших войсками, расстраивался порядок. Вы указываете на то, что Димитрий изъявил желание биться. Что же? Изъявил, а потом, когда пришло к делу, чувство самосохранения загнало его в лес, под срубленное дерево, как то же чувство через два года загнало его в Кострому... Мне кажется, что Димитрий для того и вызвался сражаться в одежде простого воина, чтобы незаметно уйти в лес и избавиться от опасности. Во всяком случае, вы несправедливо обвиняете меня, будто я сердит на Димитрия за то, что он возвысил Москву. Я не могу так ребячески обращаться с историей, чтобы *сердиться* на исторические лица. Кажется, что, по крайней мере, при описании таких отдаленных событий, как Куликовская битва, авторы должны быть изъяты от подозрений в неблагонамеренности своих взглядов... Иначе невозможно заниматься историей.

Не понимаю, к чему Вы привели тираду о молитве. Что Димитрий молился, я ему не ставлю этого в вину. Согласен с вами, что молиться перед начатием всякого дела очень похвально, и никогда в этом не сомневался.

Вы негодуете на меня за то, что я изобразил Сергия советующим почтить Мамаю дарами, и будто бы пропустил пророчество Сергия о победе, сказанное им пред трапезою. Действительно, в летописи прежде известия о трапезовании есть известие о пророчестве, но вслед за тем говорится, что по восстании от трапезы Сергий сказал: *почти дары и честию нечестивого Мамаю* (стр. 99). Как же это Св. Сергий сначала пророчит победу, а потом советует откупиться от врага? Дело это легко распутывается. Пророчество было сказано после (стр. 100), а здесь риторическое повторение того же в иных словах: летописец хочет сказать только, что Сергий предрек Димитрию победу, но не говорит, что это было пред трапезою, а вообще сообщает об этом, не указывая времени и обстоятельства этого пророчения, а ниже объясняет, как и когда Сергий произнес его. Сообразно этому я видел тут один факт, о котором дважды сказано, и упомянул о нем только однажды, полагая его происшедшим после трапезы, а не перед трапезою, на том основании, что св. Сергий только по окончании трапезы советовал Димитрию посылать дары Мамаю и только тогда узнал от него, что эта мера была уже испытана.

Что наше православное духовенство уклонялось от благословения восстаний, хотя бы и против татар, вам служат доказательством многократные поездки наших митрополитов в Орду и вообще добрые отношения с кипчакским двором митрополитов Петра и Алексия. Притом же, согласно с кротостию, оно щадило кровь христианскую и с большою осторожностью решалось благословлять ее пролитие в самом крайнем случае, именно когда угрожала опасность вере и, следовательно, делу спасения паствы. Вы приводите примеры знаменитых духовных смутного времени. Но тогда было не восстание против признанной власти, а защита отечества против иноземного вторжения, и притом была очевидная опасность православию, ибо духовные наши видели ясно, что интрига поляков ведется с намерением ввести католичество в Мос-

ковском государстве. Вассиан подвигал войска против Ахмата в те времена, когда уже Москва значительно возвысилась, а Орда упала, и все-таки оправдывая Иоанна тем, что он употребил все мирские средства покорности. Сам Вассиан, по своему характеру, представляет исключение, ибо он сам вызывался предводительствовать войском против татар, чего не говорит ни один архиерей. Сергей, совершенно согласно духу православия, только тогда благословил великого князя Дмитрия, когда узнал, что покорность его не была принята; следовательно, допускал восстание русской земли в самом крайнем случае. Что касается до беседы Дмитрия с Киприяном, то я прежде вас заметил, что это известие, может быть, и выдуманно, а придавал ему важное значение потому, что это образчик духовной философии, сходный со многими проявлениями деятельности духовенства в православной церкви.

Не понимаю, что вас соблазняет расчет, который я приписываю Олегу? Вы говорите: расчет плохой. И я тоже повторю и прибавлю: плох, конечно, ибо не состоялся! Спорить нам тут не из чего.

Вы пишете:

«У г. Костомарова есть благоприятные выражения для всех, кроме только Москвы. Вот как он отзывался о Литве:

«...Московский великий князь распространял Московское государство и уже посягал на то, что успело прежде захватить себе государство «Литовское».

По поводу этих слов Вы восклицаете:

«Посягал! Посягают на чужое, а отнять свое, русское, что захвачено, по собственному выражению, хотя бы и государством Литовским, на это есть право. Не посягаем ли мы теперь на Западную Русь и Малороссию?»

В XIV веке Москва и Литва были в подобном между собой положении по отношению к прочим русским землям. Удельновечевой строй не удовлетворял уже исторической жизни. Возникло разом два центра собирания русских земель: Москва и Литва; и та, и другая хотели присоединить их к своей державе; и та, и другая должны были встречать сопротивление в элементах старой жизни. Хотя Москва и была русская земля, но земля Суздальская, Рязанская, Тверская, Новгородская, Псковская, Смоленская, Северская, будучи русскими, не принадлежали Москве: поэтому покушение на их подчинение в XIV веке никак не может назваться отнятием своего. Сравнение ваше с правами России на Западную Русь и Малороссию неудачно. Западная Русь и Малороссия в XIX веке фактически принадлежат к Российской империи, составляют части ее и признаются за нею иноземными государствами, а в XIV веке Северщина, Рязанщина, Смоленщина, Тверь, Суздальская Земля, Великий Новгород и Псков не были еще покорены Москвою и не составляли с нею одного государства, а были самостоятельными целыми, в связи с Москвою и между собою на основании единства веры, племенной национальности, княжеского рода и взаимности отношений. Поэтому слово «посягал», сказанное о великом князе московском, исторически уместно.

Вы заметили, что я затруднялся определить селение Котел, через которое Дмитрий шел из Москвы, и говорите, что Котлов много. Знаю, их много на Руси: оттого я и затруднялся.

Вот Вам мой ответ на Ваши возражения.

М. П. Погодину *

В ответе Вашем на мой ответ я различаю две стороны: одну чисто ученую, другую, так сказать, учено-полицейскую, относящуюся к обла-

* Голос, 1864, № 62; подп.: Н. Костомаров.

сти учено-літературного благочиння. Я буду відповідати сперва на чисто учені питання.

В кінці Вашої статті Ви упрекаєте мене, ніби я залишаю без уваги сучасні новини і намагаюся зібрати всякого хвороста з усіх пізніших казок. Сучасними новинами Ви називаєте те, що збереглося в літописях Ростовської і Синодальної. На яких підставах Ви одне визнаєте раннім, інше — пізнім? Описання Куликовського бою в наших літописях є окремі новини (можливо, хоч і казки), складені в формі самобитних новин, і вже внаслідок занесені в літописні збірники. Такі казки я знаю в трьох редакціях, в різних формах і зміщеннях. Перша, знайдена в багатьох літописних збірниках і надрукована в IV т. «Повного Зібрання Літописей» під заголовком: «О бою князя на Дону і про того князя великого який бився з Ордою». Вона ж і в Воскресенській літописі. Друга — вірш, надрукований Срезневським в збірці «Задонщина» і Ундольським в «Віснику імператорського товариства історії і старожитностей», № 14. Пародія «Слово про полк Ігорев» в літературному відношенні майже не входить в літописні збірники. Третя — включає в себе подробиці бою, введена в Никоновський літописний збірник. Вона знайдена в багатьох рукописних літературних збірниках під назвою «Хвали» в зміщенні до другої. В Тверській літописі вона приписується Софонію, Брянському боярину, надрукована в 4 томі Вашого «Руського Історического Збірника». Те, що Ви називаєте найстарішим описанням бою в Ростовській літописі, є змішана перша редакція з третьою. Немає підстав думати, щоб в такому вигляді описання бою було найстарішим, тим більше, що сама Ростовська літопис збереглася в списку дуже пізнім, кінці XVII століття, пізніше Никоновського. Синодальна подібна їй. Якщо Вам хочеться, щоб Дмитрій був героєм, богатырем, хоробрим, то послідовніше буде відкинути зовсім третю редакцію, а також і Ростовську літопис, і опертися на першу редакцію в тому вигляді, в якому вона збереглася в IV т. «Повного Зібрання Літописей». Між новинами про бій по першій і по третій редакції є помітна різниця.

В першій немає переодівання на полі бою і знаходження Дмитрія під деревом. Великий князь залишається в своєму вигляді, воює хоробрим, оточений дружиною, виїжджає вперед і воює з татарами. Їм дали кілька ударів по обладункам. Ран не отримав він. Коли йому порадили стояти в окремому місці, він відповів: як я можу говорити вам: потягнем, браття, все за раз, коли сам лице своє стану захищати і ховатися назад? Літописець каже, що він робив це наприклад: *да і інші те бачили, приймуть з сердцем дерзновение*. Це було як раз відповідно старим звичаям. Не раз хоробрий воїн показував особистий приклад відваги своїй дружині. Так, Святослав Ігоревич Київський, ще будучи неповнолітнім, в час війни з древлянами першим метнув коп'я в ворога, і його воїни сказали: князь уже почав; потягнем, друже, за князем! Так князь Андрій Юрьевич під Луцьком *в'їхав першим всіх в ворогів і дружина його за ним їла*. Так в час боротьби Ізяслава Мстиславовича з Юриєм Долгоруком їх двох ворогів полків; вперед всіх відкрили бій два князі: з однієї сторони той же Андрій Юрьевич *взяв коп'я і їхав вперед, і с'їхав першим всіх*, а з іншої сторони, Ізяслав Мстиславович *перед усіма полками в'їхав один в полки ратних*. Александр Невський в знаменитій своїй битві на Неві з шведами ратоборствовав особисто сам і самому королю поклав печатку на лице *острим своїм мечем*. Мстислав Удалой в битві з Суздальцями на Авдоевій Горі воював сам особисто і показував всім приклад особистої відваги... Такі приклади можна привести багато. Повністю зрозуміло, якщо допустити, що Дмитрій, ідучи за стародавніми звичаями, хо-

тел подать пример своему войску и сам выехал драться с врагами. Но ни Святослав, ни Александр Невский, ни Мстислав Удалой и никто другой из подобных им храбрецов не переряживались для этого. И какой пример мог подать Димитрий, когда, в виду всего войска, под великокняжеским знаменем, в княжеской приволоке будет стоять другое лицо, а сам великий князь будет биться в ряду простых воинов, никем незнаемый, никем незамеченный? Переодевание и желание показать пример никак не клеется между собою! Между тем, вы допускаете переодевание и хотите объяснить его желанием показать пример, именно так, как оно не может объясниться без крайней натяжки. Коль скоро Вы отвергнете факт переодевания — иное дело. У Вас тогда пойдет речь уже не о храбрости или трусости Димитрия, а о верности или неверности источников. Пока Вы допускаете факты, Вы не должны отвергать достоверность источника, передающего эти факты... Какого же это хвороста собрал я и набросил на Димитрия, позвольте спросить, многоуважаемый Михаил Петрович?

Но если вы станете отвергать переодевание, то придется отвергать и дело засады, и подвиги Владимира Андреевича и Димитрия Боброка. В первой редакции этого нет вовсе. Там рассказывается, что москвичи побежали, а татары бросились за ними в погоню, но в 9-м часу дня явились ангелы с архистратигом Михаилом и полки мучеников, между которыми были Георгий, Димитрий и братья Борис и Глеб. Они метали на врагов пламенные стрелы, и это-то необыкновенное явление поразило врагов и дало русским победу и торжество. О засаде ни слова; о ней говорится в том сказании, которое должно бы, по вашему, считаться хворостом. Вы скажете: можно из одного и того же сказания — одно отвергать, другое — принимать? Конечно, можно, и даже должно, но так, чтобы для этого было обоснование. Какое же основание будет принять факт засады и отвергать переодевание и лежание под деревом кроме того, что это компрометирует храбрость Димитрия? Со своей стороны, я признаю сказание это (по третьей редакции) вообще достоверным; если в некоторых частностях и встречаются анахронизмы, то в главных чертах оно носит отпечаток древности; тогда только, когда Куликовская битва была событием свежим, могли войти в ее описание подробности и незначительные собственные имена участвовавших в деле. Сказание это, помещенное в Никоновской летописи, имеет преимущество пред тою повестью, которая помещена в IV томе «Полного Собрания Летописей». В ней исторические факты, тогда как в повести больше риторики, чем дела. Правда, списки повести находятся немного древнее списков сказания, но что же из этого? Есть у нас сочинения XII века в списках XVII века и, однако, не подвергалась сомнению их подлинность по одному этому. По сказанию же, Димитрий — воля Ваша — не представляется храбрецом! Что касается вообще до громких похвал храбрости, расточаемых летописцами и повествователями князьям русским, и в том числе Димитрию, то ведь я их считаю типическими местами! У нас чуть не каждый князь и храбр, и боголюбив, и нищелюбив, и правосуден, и всевозможнейшими добродетелями приукрашен. На эти аттестации смотреть нечего.

Вы говорите: «спросите военных людей: чье положение лучше: Кутузова, Наполеона, Пелисье или передовых солдат и охотников? А что Димитрий остался цел, а Бренок убит — это принадлежит к числу военных случайностей, очень обыкновенных»... Я Вам отвечу, что нынешний способ войны не похож на старинный, когда, как Вам показывает столько примеров, предводители-князя считали обязанностью лично выезжать вперед и драться с неприятелем. Опять повторяю Вам, что в Куликовской битве убито много князей: из этого видно, что их положение было там небезопасно. А что бы сказали, если бы Пелисье, сняв с себя генеральский мундир, надел его на своего адъютанта, а сам оделся в платье простого солдата и очутился на поле битвы в лесу,

под ветвями срубленной березы, а его сторонники оправдывали бы его тем, что на него напали неприятели; следовательно, он поступил так потому, что хотелось ему подраться. Не знаю, что бы сказали бы Вы, а я сказал бы вот что: Пелисье хотел просто улизнуть от боя, но не успел добраться до лесу, на него напали неприятели, и это последнее обстоятельство принадлежит к числу военных случайностей. Так я думаю и о Дмитрии; и его переодевание делается очень понятно тогда, когда вспомним, что, по военным понятиям времени, он, как великий князь, должен был показать добровольный пример отваги и делать то, что заставляет его делать сказание первой редакции — драться с врагами на первом *суйме*, не слушать заботливых предостережений и подвергать свою жизнь явной опасности, одним словом, поступать он мог в качестве *сумасшедшего*.

Вы указываете на то, что Дмитрий решился идти против татар и пристал к совету храбрейших, которые советовали переходить через Дон. Из этого, по Вашему мнению, следует, что он должен быть храбр и отважен в бою. На это я вам скажу: иное дело решиться на опасность, иное дело встретиться с нею близко. Часто большой с твердостью духа решается на ампутацию и падает в обморок, когда прикоснется к нему хирургический нож. Часто, очень часто мы сами на что-нибудь бодро и смело решаемся, а потом пугаемся. Притом же Дмитрий был в таком положении, когда выбор был ему невозможен. Мамай шел на русскую землю, как говорится, с коротким — русские летописи влагают ему в уста такие слова: пойдём на русского князя и на всю силу русскую, якоже при Батыи было, крестьянство потеряем и церкви Божии поपालим, и кровь их прольем, и закон их погубим. По сказанию летописцев, этот поход предпринят был в отмщение за кровь татар, избитых на реке Ваке. Узнавши, что вся земля русская дружно встает против него, Мамай послал к Дмитрию требовать выхода в таком размере, в каком давался он при Узбеке и Джанибеке; Дмитрий (как всегда водилось в Московщине) старался выторговать выгоднейшие условия и предлагал выход в том виде, в каком положено было платить по прежнему договору с Мамаем. Послы, по воле Мамаю, не согласились и ушли. Дмитрий подумал, посоветовался и послал к Мамаю Захарию Тульчина и двух толмачей, а с ним *злата и сребра много*. Мамай не принял. Почему он не принял? Потому, говорит сказание, что надеялся на Ягейла и Олега Рязанского. Что же посылал ему великий князь московский? На какую дань соглашался он? По смыслу выходит, что на ту, какой требовал Мамай. Иначе как Дмитрию посылать Мамаю то, чего Мамай не принял уже раз через своих послов? Что же оставалось тогда делать Дмитрию? Ведь он соглашался покориться, да покорности его не принимали. Конечно, драться. Тут у него не было решимости: тут была неизбежность, крайняя необходимость. И потому-то нельзя приписывать его храбрости то, что он пошел на войну против Мамаю. Он не мог не идти, когда при том вся русская земля шла. А дошло дело до битвы, он потерялся.

Касаясь вопроса о нашествии Тохтамыша, Вы впадаете в противоречие себе самому. Вы говорите, что слово *побежа* в старинном языке имеет значение удалиться, а не обратиться в бегство, но через несколько строк упрекаете меня за то, что я взял это место из Новгородской летописи, будто бы враждебной Дмитрию. Таким образом, последним Вашим замечанием Вы уничтожаете силу первого толкования. В обоих случаях Вы неправы. Слово «бежать» на древнем языке значит то же, что и на нынешнем. Оно значит: удалиться скоро, поспешно, а скорее удаление, в виду грозящей опасности, называется бегством. В двух примерах, приводимых вами, значения бегства первый пример так ясен, что не требует объяснений. Побежа на неведому землю, значит то же, что в просторечии: забежал черт знает куда. Второй пример требует некоторого пояснения. Князь рыльский Олег говорит липец-

кому князю Святославу: ты, как рать была, со мною за царю не бежал. На что же это он намекает? А вот на что: «Царь Ногай разгневался и посла рать на Олга и повеле его изловить и княжение к себе взять. И приидоша Татарове ратью к городу Ворлогу генваря 13-го, а князь Олег бежа к своему царю Телебузе, а князь Святослав бежа в лесы воронежские, половина же рати татарские погнася за князми, а другая половина заяша пути вси и так поимаша всее княжение Олгова и Святослава». (Воскрес. П. С. Л. VII. 177). Не ясно ли здесь значение бегства, когда дело идет об удалении из своего княжения во время нашествия татар, да еще когда татары гнались за бегущим? Что касается до враждебности Новгородской летописи к Димитрию то, сделайте милость, покажите мне ее. Разве в том ее враждебность, что она вообще скуперее других летописей на риторичку, не рассыпается в похвалах Димитрию?

Насчет распушения Димитрием силы пред нашествием Тохтамыша Вы говорите: «Если нужно, положим, десять тысяч, а у Димитрия была в распоряжении одна, то что ему делать с нею более, как не распустить». Може быть, благоразумно, да не храбро. Так храбрецы не распускали. Следовательно, и Леониду при Фермопилах нужно было распустить своих триста молодцев? Хорошо, что Румянцев не воспользовался таким благоразумным советом при Кагуле! Далее: на мое замечание, что в Москве защищался князь Остей со множеством народа, Вы не нашлись, что отвечать, а отговариваетесь, будто отвечать мне не позволит Вам уважение к читателям. Желая придать моим словам не то значение, какое они имеют, Вы восклицаете: Димитрий не мог идти против Тохтамыша со множеством народа московского!

Не идти ему приходилось, а защищаться в Москве. При осаде и женщины, и дети годятся. Вы могли бы еще оправдать Димитрия, когда бы он ушел в Кострому с тем, чтоб там собрать войско. Но этого не было. Он не только не собирал войска, но распустил и то, какое у него было. Народ московский пришел в неистовство; москвичи задержали жену великого князя и едва выпустили по просьбе митрополита, наделавши ей оскорблений. Многие, подобно Димитрию, стали искать спасения в бегстве; но их убивали и грабили, оправдывая, вероятно, такие поступки, тем, что люди нужны были для защиты, и коли умирать, так всем надобно умирать вместе. Кто же было виною этих побегов и беспорядков? Димитрий. Понятно, что такой храбрый князь мог очутиться во время битвы под ветвями срубленной березы.

Замечу Вам о Ваших Котлах. Вы знаете Котлы на Серпуховской дороге, а ведь Димитрий шел на Коломну.

Теперь приступаю к другой половине Вашего ответа — учено-полицейской.

Вы не верите мне, что я люблю Вашу Москву, и думаете, что мне не нравится то, что она стала основательницей государства. Вы подозреваете, что я желал бы на ее месте видеть X, Y или Z... Быть может, и не бесполезно задавать себе, ради гимнастики ума, вопросы: что было бы, если б столицею, вместо Москвы, был Серпухов или Коломна? Но я в настоящее время не расположен к таким упражнениям, да здесь и не место. Не знаю, чем заслужил я от Вас такое недоверие. Коли я говорю Вам, что люблю Вашу Москву, так стало быть люблю.

Вы написали: потому что Вы говорите даже мне: я люблю Вашу Москву, и не называете ее своею, нашею.

Я выразился так, разумея город, где Вы живете, имеете оседлость, где протекла Ваша ученая и гражданская деятельность. В отношении меня и Вас — Москва Ваша, а не моя, потому что я там не живу, хотя и желал бы этого. Для всех русских (и в том числе для меня, как русского), разумеется, она наша, как и Калуга, Могилев, Ялта, Селенгинск. Кто же в этой аксиоме сомневался?

Вам не нравится что я назвал плохими стишонками стихи, напи-

санные Пушкиным. Что же делать, коли они таковы! Они плохи по верификации, еще плоше по мысли. Что это такое, низкие истины? Разве истина може быть низкою? Эпитет «низкий» пригоден только для лжи. Всякая истина благородна, высока, потолику, поколику она истина, как бы ни был маловажен предмет, к которому она относится. И разве может возвышать нас обман? Скажи Пушкин вместо обман — *вымысел* — иное дело; но вымысел не обман. Поэтический вымысел не выдается за действительность, а, если признается за нее, то по неведению. Обман — умышленная ложь, выдаваемая за истину. Обман никогда не может нас возвышать; напротив, он всегда гнусен, вреден, гадок. Жаль, что эти стихи принадлежат перу великого Пушкина! Но что же делать! *Et bonus aliquando dormitat Homerus!* Вы говорите, что Пушкин «хватил бы смертоносною эпиграммой в висок иного оратора за подобные общие места о грошовом беспристрастии, алтынной честности и пятикопеечном благородстве, о котором насвистано нам столько в последнее время». Поставьте копейку бедняка в параллель со стами тысячами богача — выйдет, что грошовое беспристрастие лучше двухсоттысячного корыстолюбия, алтынная честность — трехсоттысячного продажничества и пятикопеечное благородство — миллионной подлости. Эх, Михайло Петрович, хоть бы на гроши, да на алтыны и были такие добрые качества в людях — и за то благодарить Бога надобно! А вот скверно, когда их в сущности-то и нет, а кажется, как будто их Бог знает на какие суммы лежит нетронутым капиталом! Вы советуете молодым людям читать и перечитывать Карамзина. Охотно присоединяю свой совет к Вашему. Но в приведенных Вами словах Карамзина я вижу скорее оправдание для себя, чем обвинение. Он говорит: «Грубое пристрастие, следствие ума слабого или души слабой, несносно в историке». Я высоко ценю эти строки нашего историографа. Не считаю, чтобы и последующие слова его были противны моему взгляду. Он говорит: «Любовь к отечеству дает кисти историка жар, силу, прелесть. Где нет любви, нет и души». Но разве любовь к отечеству должна выражаться только в том, чтобы хвалить его да петь ему панегирики, да сентиментальничать с патриотизмом? Вы же сами говорите: «Скрывать или оправдывать нехорошее я не стану, но и осуждать хорошее, без строгой критики, считаю ученым преступлением». Хорошо, зачем же Вы сердитесь? Зачем вместо того, чтоб спорить со мною единственно для разъяснения истины, Вы сейчас заподозреваете меня, ищете каких-то прикровенных мыслей... Зачем же требуете Вы более осторожности для одних лиц, чем для других? Зачем советуете мне писать только о Ягейле или о Мамае, о Выговском да о Мазепе и запрещаете писать о Дмитрии Донском, Александре Невском, Минине, Сусанине? Если Вы не считаете меня достойным писать о лицах последнего ряда, то зачем же Вам все равно, когда я буду писать неверно о других? Любите Вы историческую истину — любите ее равно, о ком бы она не произносилась. «Где нет любви, там нет души!» — совершенная правда. Но пусть же любовь историка будет разумною любовью. Историк есть вместе и гражданин своего отечества; его труды могут принести только тогда гражданскую пользу, когда они будут иметь целью не потачку национальной гордости и предубеждениям, а строгую неумолимую истину, как бы она ни казалась горькою для патриотических чувствований, которые нередко соединяются с застарелыми предубеждениями национального чванства. *Covallo veechio tardj muta andatura*, — говорит пословица на языке, на котором Вы окончили Ваш ответ пословицею.

Февраля 19-го

Несколько слов о памятнике Хмельницкому *

Богдан Хмельницкий, один из самых крупных деятелей многовековой борьбы русского народа с Польшею, дождался, наконец, того, что Россия вспомнила его заслуги, его значение в своей истории и воздвигает ему памятник. Труд этот взял на себя г. Микешин, приобретший известность составлением исторических памятников. Модель его знакома всем, читавшим газету «Голос».

Вероятно, многим из русских, искренно чтущих память Хмельницкого, было бы неприятно увидеть такой памятник, потому что он грешит против изящного вкуса, художественного смысла и исторической правды. Под ногами коня, на которого посадил художник Богдана, лежит убитый или раздавленный ксендз с четками, ниже — изрубленный поляк и мертвый иудей с затянутою на шее верёвкою. Неужели это изящно? Неужели образованному вкусу могут нравиться фигуры раздавленных и задавленных? Что неизбежно в историческом описании, что позволительно в картине, то вовсе неуместно и даже неприлично на площади, на улице в виде статуиных изображений. Известно, что когда вешают преступника, то закрывают ему лицо, чтоб на зрителей не производила страшного и омерзительного впечатления такого рода смерть. На памятнике Хмельницкого задушенный иудей с открытым лицом; для верности природе художник должен воспроизвести на нем все признаки смерти, которые нарочно скрывают от человеческих глаз при совершении казни через повешение. Но что хотел выразить этим художник? То ли, что в эпоху Хмельницкого умерщвляли ксендзов и иудеев?

Но ведь памятник какому бы то ни было историческому лицу должен выражать его всемирно-историческое значение (буде такового не окажется налицо, то и памятника не следует ставить), а не временные подробности, хотя и сопровождавшие деятельность этого лица, но не составлявшие тех ее отличительных свойств, которые самому действовавшему лицу дали историческое величие. Фигуры раздавленного ксендза и задушенного иудея не представляют ничего такого, что бы исключительно принадлежало Богдану Хмельницкому и даже его эпохе. Везде и всегда, когда народная громада поднималась против угнетателей, совершались над последними убийства, и в Южной Руси не при одном Хмельницком умерщвляли ксендзов, шляхту и иудеев. То же делалось и прежде его при Косинском, Наливайке, Павлюке, Остряине, и после Богдана через сто лет то же делали Гонта, Зализняк, Шило и проч. Художник в памятнике Хмельницкому должен был выразить то, что именно отличало Хмельницкого, и что дало ему в истории место несравненно выше других деятелей на том же самом историческом поле, а не то, что происходило и не могло не происходить независимо от него по условиям века, края и сложившихся обстоятельств, и чего он сам, если бы хотел предотвратить, то не мог.

Не внушает ли это предположение, что художник не в силах был подняться выше осязательных частных явлений до понимания исторического значения личности, которой он созидает памятник? Или, быть может, художник думал этим сказать: вот смотри, русский народ, от каких врагов избавил тебя этот великий человек? Но эта цель достигается уже самим памятником Хмельницкому; всякий вспомнит об этом, как только взглянут на его фигуру, а подробности борьбы его с Польшею за русскую веру и русский народ узнает из истории. Тот же, кто не слышал никогда ни о Хмельницком, ни о его войнах, того без другого рода объяснений сами фигуры раздавленных и задавленных не научат. Притом же, такие фигуры не согласуются с характером Богдана Хмельницкого. Хмель-

* Новое время, 1869, № 194; підп.: Н. К.

ницький вовсе не был один из той громады, которая, потеряв терпение и завидев удобный случай отомстить своим тиранам, бросается на них с неудержимою яростию переполненной злобы, повинуюсь голосу страсти. Хмельницкий не был также один из рубак своего века, которым необходима была война, как рыбе глубина водная, как птице широта воздушная. Хмельницкий был человек политический, муж идеи (если б он не был таким, то не стоил бы и памятника). Осуществление этой идеи было целью его деятельности. Война для него была только средством, правда неизбежным, но всегда таким, которого он готов был избежать, если б только цель, к которой он стремился, была достигнута иными путями. Ужасы войны и народного восстания не тешили его; напротив, он старался, елико возможно, ослаблять их. Так он наказывал и даже казнил смертью тех предводителей загонов, которые отличались бесчеловечием и зверством в мести врагам русского народа. Об этом сохранились свидетельства поляков, и в том числе заклятого врага казаков Иеремии Вишневецкого. Во время войн с поляками Хмельницкий нарочно избегал покорения городов, чтоб не подвергать жителей кровопролитию и разорениям. Так было, между прочим, два раза со Львовым: в 1648 и в 1655 гг., а в последний раз он по поводу этого имел даже неудовольствие с предводителем московских войск, действовавших тогда вместе с казаками против поляков. Гетман объяснил ему, что он не может решиться предать бедствиям штурма столько людей и, притом, христианской веры. То же было под городом Гусятином на Подолии, где Хмельницкий ни за что не хотел брать города штурмом, чтоб не губить мирных жителей. По разгроме польских гетманов под Корсуном (в мае 1648) и по разгоне новонабранного польского войска под Пилявцами (сентябрь 1648) Хмельницкий мог бы опустошить всю Польшу и самую Варшаву обратить в груды развалин, но не сделал этого, а ожидал под Замостьем выбора нового короля, надеясь, что новоизбранный король мирным путем удовлетворит требованиям русского народа. Сами поляки говорили тогда про него: «Это Бог послал на него слепоту».

Ошибшись в расчете на короля, Богдан опять должен был взяться за оружие под Зборовом, опять показал умеренность и великодушие: имея почти в своих руках польского короля с сенаторами, полководцами и панами Речи Посполитой и будучи в состоянии отправить их в крымскую неволю, как он уже отправил год тому назад польских гетманов, Хмельницкий не сделал этого, а воспользовался своим успехом только для того, чтобы вынудить у поляков признание того, что они по отношению к Руси должны были признавать на основании древних прав. Такие черты благодушия, казалось, должны были внушить г. Микешину мысль о том, что фигуры раздавленных и задушенных у ног Хмельницкого не выражают характера той исторической личности и что за нею есть что-то другое, составляющее его славу и величие. Вдумайтесь, г. Микешин, хоть напр. в эти слова гетьмана, которому Вы ставите памятник: «Я выбью весь русский народ из неволи ляцкой; пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было: князь ли согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда!» Эти слова, говоренные им польским комиссарам, важнее для уразумения личности Хмельницкого, чем отвратительные фигуры раздавленных и задушенных, которыми г. Микешин хочет украсить изображение Хмельницкого и город Киев.

В'ячеслав Липинський

**Україна на переломі. 1657—1659.
Замітки до історії українського державного
будівництва в XVII-ім столітті ***

Подібно, як Прокіп Верещака, не покине вже Україну по смерті Адама Киселя і другий видатний помічник воеводи, частий посередник між ним і гетьманом, чернець Гоцького монастиря от. Петроній Ласко — людина розумна і освічена зі значного волинського шляхетського роду Ласків-Чернчицьких. Лишиться вже при Війську Запорозьким і брат писаря генерального Костянтин Виговський, якого перед тим ми так само в оточенні воеводи Киселя бачили. Переходить у тім самім часі до Війська Запорозького значний шляхтич Семен Богушевич, якому за кару в р. 1653 король польський маєток на Київщині — Кердани — конфіскує. Але позаяк Кердани, як і ціла Київщина, від влади королівської фактично вже в тім часі не залежать, то Богушевич своїм маєтком володіє під охороною Війська Запорозького так само, як своїм селом Устя Бершаді володіє знов Іван Бірецький, як у своїх Мазепинцях знов живе підчасий ** чернігівський Степан Мазепа-Колединський зі своєю дружиною Марією з Мокієвських і двома синами: Адамом, що в Війську Запорозьким займає уряд *** отамана білоцерківського, і маленьким Іваном, в якому ще тоді ніхто будучого гетьмана не підозріває. До своїх маєтків на Чернігівщині вернувся потомок московських емігрантів, шляхтич Речі Посполитої, ловчий новгород-сіверський Борис Грязний, відомий вже перед повстанням своєю активною участю в українських національно-релігійних справах. В своїй Шандарівці знов хазяює, як і перед повстанням, син завзятого ревнителя благочестя Артема, молодий Остап Федкевич, займаючи одночасно уряд «підписка» в канцелярії Війська Запорозького; — в Демидові по смерті батька Михайла приводять в порядок хазяйство молоді Василь і Кирило Іскрицькі, а старий Микола Дзік — перед повстанням поборця воеводства брацлавського — тепер, повернувши на Україну, бере в оренду великі добра кн. Корецького і хазяює в них сам тоді, коли старший син його Петро служить у Війську Запорозькому як полковник хвастівський, а молодший Михайло Мелетій — пізніший ігумен братського монастиря і ректор Могилянської академії — тепер у цій академії готується до своєї духовної й наукової кар'єри...

Отак наново розпочати хазяйство в маєтках, що від початку повстання пустою стояли, повертаюча на Україну шляхта має змогу між іншим і тому, що вже розпочалось наново хазяйство і економічне життя в маєтках, які до реєстрового козацтва або до покозаченої шляхти належать. Московський гонець Федір Зиков, їдучи в Польщу через Україну, нотує в своїх записках, що в Чигирині гетьмана він не застав «а былъ онъ въ своей маєтности — на хуторі отъ Чигирини пять верстъ». По прикладу гетьмана часто заглядає до свого родового Товстолісу на Київщині полковник миргородський Григорій Лесницький; до своєї Неширівки — полковник київський Антон Жданович; до своїх Зарудинець — суддя генеральний Самійло Богданович-Зарудний. Братанич гетьмана Павло Янович Хмельницький — пізніший полковник київський — дістає надання гетьманське не тільки на «двір у Києві», а й на села: Берків, Богаївку, Борщагівку, в якіх він, розуміється, зараз же заводить хазяйство. Так само дістав від гетьмана маєтки (Великий Брусилів і ін.) тодішній полковник чернігівський, пізніше — паволоцький, Іван Абрамович, під призвищем Поповича біль-

* Закінчення. Поч. див.: № 2, 4.— 1992 р.

** Службова особа гетьманської адміністрації.

*** Тобто — «займає посаду».

ше знаний. В своїй Іляшівці на Брацлавщині хазяює сотник тимонівський полку брацлавського Михайло Махаринський. Так само у своїх Мельниківцях хазяює інший сотник того ж брацлавського полку Степан Байбуза; в Петранах — Ярема Петрановський — пізніше полковник чигиринський і найвидатніший військовий помічник гетьмана Дорошенка; в Дубровинці — суддя полковий кальницький Філон Немира; врешті, в численних своїх маєтках — в містечку Клебані і в селах: Холодівці, Захаріяшівці, Крищинцях і Мервинцях — так само хазяює заможний полковник брацлавський Михайло Зеленський (деякі польські історичні джерела звать його Зеленецький) і т. д., і т. д..

Ця давно вже від самого початку повстання покозачена шляхта тепер високі уряди у Війську Запорозьким займає, своїми маєтками спокійно по-новому вже в праву козацькому, а не по старому праву Речі Посполитої володіє, і вона, власне, служить головним посередником між Військом Запорозьким і своїми, повертаючими тепер на Україну, ще не покозаченими братами, родичами, сусідами, знайомими. З такою її посередницькою роллю рахується навіть уряд московський, який, наприклад, вищезгаданому Михайлові Махаринському — значному шляхтичу по походженню — видає під час його побуту в Москві в р. 1654 (по заключенню Переяславської умови) універсал до шляхти «підгірської (галицької), брацлавської, волинської, подільської, до Арсенія Желиборського — єпископа львівського — і Антона Винницького — єпископа перемишльського» з закликом, щоби вони всі до війни з Польщею в оборону віри православної готовились і... своїх послів до царя прислали... Розуміється, використання такого роду універсалів робилось тільки з відома і за наказом гетьмана. Він же за свого панування в Москві втручались до внутрішніх справ українських не дозволяв, тим більше, коли під покришкою спільної віри православної проводилось розбивання української нації і шукання серед неї таких сторонників, які б, свою владу гетьманську обійшовши, безпосередньо до влади царської звертались.

Другим таким посередником між новим українським державним ладом Війська Запорозького і повертаючою шляхтою служить — як було вже вище згадано — духовенство православне. Воно рекрутується з різномірних верств української нації: зі шляхти, з міщанства, з селянства, і при тодішній повазі, якою користується ще не зденаціоналізована Москвою і Петербургом українська церква православна, воно грає роль культурного цементу, воно наново в'яже розпорошені, різними чужими впливами покалічені й культурно собі далекі частини української нації. Може, завдяки впливові свого брата Феодана, архимандрита овруцького монастиря, пристав зразу до козацького повстання один з найкращих, найчесніших і найбільш завзятих його провідників Іван Креховецький — зразу писар полковий корсунський, потім — наказний полковник ніжинський, полковник корсунський і, врешті, суддя генеральний, а перед повстанням поборця жидачівський, поручник польської панцирної хоругви і властитель села Креховець у землі Галицькій. Належав він, здавалось, до зовсім уже спольщеної і, як багато інших, для рідної нації страченої шляхти, тим паче, що був оженений з Анною Цемержинською, а по її смерті — з Ядвігою з Ксенжополя Менжинською, отже, і родинні зв'язки лучили його з чужою і ворожою його рідній «Руси» національною стихією. Відомий проповідник і полеміст православний Григорій Мужилівський має так само в рядах повстанців рідного брата Силуяна — писаря головної військової канцелярії, згодом суддю полкового ніжинського, одного з більш видатних тогочасних дипломатів. З полковником Григором Гуляницьким — шляхтичем волинським — споріднений. Артемій Гуляницький — пресвітер луцької Афанасовської церкви. З полковником Прокопом Бережецьким споріднений протопоп київський Федір Бережецький. Софрон Жеребило-Лабунський — ігумен монастиря кирилів-

ського київського — має широкі родинні зв'язки в київських міщанських і козацьких колах. Олександр Тустановський — пресвітер церкви св. Миколи в Києві — подібно як і вищезгаданий Феофан Креховецький — виходець із землі Галицької.

Митрополит Косів усе заступається перед гетьманом за шляхту «руську», бо це ж не тільки одновірці, але й родичі й знайомі: бо ж він сам з-посеред тієї шляхти вийшов, подібно як багато інших високих достойників церкви, його сучасників: як Діонісій Балабан — єпископ перемишльський, як вищезгадані єпископи Желиборський і Виницький, як Афанасій князь з Козельська-Пузина і Йосиф Чаплич-Шпанавський — єпископи луцькі, і їх наступник на тій єпископії кн. Гедеон Четвертинський; як Гораїн — архімандрит мелецький, брата-нич кн. Степана Четвертинського, як Йосиф Нелюбович-Тукальський — тоді архімандрит лещинський, як Олександр Мокосій-Дениско — ієромонах печерський, потім — архімандрит Жидичинський і т. ін.

«Дворяни» вищого духовенства, теж переважно шляхта вроді вищезгаданого Павла Верещаки або Опанаса Предримирського — давнішого «слуги» митрополита Петра Могили, а тапер — сотника печерського, служать так само лучником, що в'яже кола духовні з іншими верствами української нації. Який дух панує в тих колах, у тому «містечку печерському», де сотникує вищезгаданий Опанас Предримирський, свідчить факт, що один з найбільш голосних і непримиримих провідників повстання, в думках уславлений полковник брацлавський Данило Нечай дістав для свого полку «од київських черниць хоругов богату, шовкову, щирим «золотом гаптовану». А тодішні ігумені й черниці в цих монастирях жіночих — це ж дуже часто представниці найбільш аристократичних родин православних, як, наприклад, княгиня Курцевичева, незадовго перед повстанням померша ігуменя «монастиря паняньського Печерського»; як Атаназія зі старинного шляхетського роду Солтанів, вдова по Самійлі Юдицьким, в часи гетьманства Богдана Хмельницького — «ігуменя монастиря стариць київських печерських, храму Вознесенія Господня»; як Марія Магдалина — вдова по Степані Мазепі, мати Івана — пізнішого гетьмана, «ігуменя монастирів паняньських: печерського, київського і глухівського» і т. д., і т. д.

Гетьманові цей поворот у козацьку Україну непокозаченої шляхти йде, розуміється, на руку. Він побільшує собою верству, яка силу держави й опору влади гетьманської представляє. Не дарма ще в 1650 р. Хмельницький вимагав, щоб «та шляхта, котра хоче при своїх маєтках лишитися, зараз туди і то сама особисто на мешкання їхала і з нами тут мешкала, бо інакше доходів мати не буде».

Отже, повертаючи шляхту, гетьман радо приймає і універсали, як бачили ми вище, на охорону її осіб та її маєтків видає. Іноді навіть, коли того правні відносини вимагають, своїми наданнями їх маєткові права підтверджує і відновлює. Але політично-правне становище шляхти в козацькій Україні він зможе відповідно до своїх планів определити допіру тоді, коли влада його гетьманська зміцніє і незалежною як від польської Речі Посполитої, так і від внутрішньої української анархії стане.

Бо не входило в плани гетьманські видавати ту шляхту на винищення степовим уходникам і зревольтованій українській «черні». Не лежало так само в його намірах з неї опору Речі Посполитої в козацькій Україні робити. І коли, власне, одне і друге ми бачимо в політиці козацькій у першій автономістичній добі повстання, то ми знаємо вже, які були для цього сильніші від волі гетьманської внутрішні й зовнішні причини. Тільки перемога над внутрішньою анархією і визволення з-під державної влади Речі Посполитої дали змогу гетьманові свої державні плани провести і в тім числі права та обов'язки верстви шляхетської в державі Українській установити. Але це стало можли-

вим тільки тоді, коли в кількालітнім процесі революції витворились і зорганізувались десятки тисяч дрібних козацьких землевласників, коли зміцнилось і «зареєструвалось» осіле «городове» Військо Запорозьке.

«За хоче хто зі шляхти з нами хліб їсти—хай Війську Запорозькому послушний буде і на Короля не брикає»,—казав гетьман в початку 1649 р., коли ще самому місце того «короля» зайняти й «самодержцем» в Україні стати йому була не сила. «Ви бідолахи, що тепер шляхтою називаетесь,—будете боярами»,—розвиває він ту саму думку в самих початках повстання. Перетворення розбриканої, шляхетським демократизмом Речі Посполитої та її магнатською олігархією розбещеної, зледачілої й паразитарної шляхти на Україні однаково як православної, так і католицької в верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади гетьмана Війська Запорозького вповні залежну,—ось була ідея творця козацької Української держави.

Ідея ця могла зародитися у Богдана Хмельницького під впливом абсолютистичних намірів короля Владислава IV, який для здійснення цих намірів і приборкання шляхетського «народовластия» в Речі Посполитій міг, власне, на поміч козацьку, зокрема на особисто йому знаного самого Хмельницького, рахувати. Можна в ній бачити ще абсолютистичну традицію короля Стефана Баторія, якого ім'я все з великою похвалою серед козаччини української згадувалось. Велику роль відіграв тут вплив і приклад сусідньої Московської держави, де верства «служилого дворянства», поставлена в умови залежності від самодержавної влади царської, чимраз дужчу й могутнішу державну організацію творила. Та й у самій південній Україні готовим взірцем для сформування такої лицарсько-хліборобської, але zarazом службової верстви могла служити шляхетська земельна власність ленна, з певними сталими державно-службовими обов'язками зв'язана. Врешті серед видатніших і більше далекозорих державних мужів тодішньої Речі Посполитої, між якими було багато знайомих гетьмана—обмеження «шляхетської свободи» вважалося задля врятування держави необхідним.

«Свербить, здається, комусь голова, і шапки князівської йому треба, а власне, бритви, котра б шляхту потихеньку голила та в бояри її постригала»,—так скаржився один із свободолюбивих шляхтичів на князя Януша Радзивілла. На думку іншого такого ж шляхтича—Беневського, сторонники покликання на польський престол Ракочого (до них належав між іншим той самий кн. Радзивілл і в початках повстання сам Хмельницький), «обмерзивши собі рівність, хочуть до власті абсолютистичної хилитись». Більш «мерзкою» чим для Богдана Хмельницького, Чаплинським з Суботова вигнаного, оця «рівність шляхетська» нікому бути не могла і ніхто більше від гетьмана, що повстання проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої підняв, до такої влади абсолютистичної, яка б, як бритва, привілеї шляхетські «поголила», не хилився.

Тай й яка б інша влада була в силі ту верству шляхетську, що привикла трясти королем і цілою Річчю Посполитою, в службу «боярську» верству перетворити? При якій іншій формі правління ті, що привикли старою польською державою правити, захотіли б новій Українській державі служити? Яка форма правління могла помирити і, врешті, усунути ті всі страшенні соціальні, культурні й релігійні противенства, що за сотні літ недержавного існування в лоні самої української нації накопичились?...

«Рашиш нас В. Кн. милость питати,—писали в січні 1649 р. до кн. Корецького зі Звагля, перед тим звичайні тамошні мешканці, а тепер «полковник Війська Запорозького» Іван Донець і «сотник» Михайло Тиша, досі кушнір звягельський,—які ми козаки: реєстрові, або ні?

Того ми й самі не знаємо, бо нас Й. М. пан гетьман не реєстрував. Тільки то знаємо, що Й. М. гетьман кожного з нас за однаковим має і не відділяє нас від давніх реєстрових». Одного з показаних шляхтичів — Петра Забіла — перед повстанням королівського урядовця в Борзні, а в повстанню зразу сотника, а потім полковника борзенського — так характеризували пізніше січовики запорозькі: «Старий Забіло постарів, а на Запоріжжі ніколи не бував, сини ж його — й поготів».

Яка, отже, влада мусила стояти на чолі того нового шестидесятитисячного Війська Запорозького, що до своїх шести тисяч давніх реєстрових прилучило на основах рівності не тільки запорозьких січовиків, а й міщан з далеких від Запоріжжя північно-західних городів українських, і селян, і шляхту, що на Запоріжжі всі зроду-віку не бували. Яка влада могла вдержати в одних рамках отого Війська Запорозького і шляхту, що на запорожців звикла дивитись, як на степових своєвільників і бунтарів, а на селян, як на своїх підданих — і запорожців та селян, що на шляхту дивились, як на ненависних гнобителів і ласих на землю «ляхів», — і хазяйновите, працювате міщанство, на поняттях магдебурзького, європейського права виховане, — і «чернь» низову, що у відношенні до міської культури і тоді гаслом «китайку драги та в онучах топтати» кермувалась. При якій формі правління могла удержатись держава, яка формувалась на території, де од віків панувала європейська цивілізація, де римське право, на основі приватної земельної власності побудоване, увійшло до обов'язуючого на тій території Литовського статуту і де б мало тепер правити побідне низове козацтво, що виховалось у примітивних громадах добичників, ловців і рибалок, з їх виборною на короткий час старшиною, примітивним судівництвом і браком поняття про приватну земельну власність. В який спосіб треба було правити Україною, щоб засимілювати й унешкодливити в ній ці різні культурні, мовні й релігійні впливи, які з Заходу через Польщу і зі Сходу через Москву та Татарію йшли і, тут зустрічаючись, готові були стати кожної хвилини до оружної поміж собою розправи.

Ось кілька Війська Запорозького полковників. Станіслав Мрозовицький, показаний від початку повстання шляхтич з воеводства руського, перед тим вихований в університетах Кракова і Падуї, паж «покойовий»¹ королівський — увесь, розуміється, пройнятий формами західної цивілізації. Старий, вихований на Січі запорожець Федір Вишняк, що, наприклад, під час прийому польських послів у Переяславі, образившись, кидається на одного з них — ксьондза Лентовського — з булавою і кричить: «Ходи-но, попе, на двір! Научу я тебе полковників запорозьких шанувати»... Письменник, мандрівник по Європі, вільнодумний аріянин, пан, багатіший від воеводи Киселя — Юрій Немирич. Бувший підданий Киселя з лівобічного містечка Носівки, потім — полковник чернігівський Степан Подобайло, що панів ненавидить і на всякі «секти лютерські», як на антихристову віру дивиться. Абсолютно неграмотний Бурлай, прославлений своїми походами на Чорне море і сміливими підпалами Синопа. Іван Виговський — досвідчений у всіх тонкостях тодішнього права юрист, що провів свої молоді літа серед актових книг Луцького староства. Джулай, Ганджа і Шан-гірей, для котрих Тогай-бей був не тільки братом по духу, але й найріднішим братом по крові. Примітивний і глибоко обмежений Пушкар — боярин любецький, вихований на рубежах московських п. впливом понять, по яких київський широко православний шляхтич і також полковник Іван Нечай усе був «ляхом», підозрілим в сповіданні віри католицької, «нехристиянської». Яка влада мусила над усіма цими полковниками стояти, щоб вони не кинулись з шаблями одні на других і не розвалили державу, що їм ж власне правилась і держалась?

«У Хмельницького развились широкие планы о независимости Малороссии и деспотические мечты»,— пише І. М. Каманін — заслужений український історик московської школи, пояснюючи цим фактом як причини «подозрений московского правительства в искренности и верности ему гетмана и казаков», так і причини «тяжелой душевной драмы, которая ускорила смерть Хмельницкого».

Плани про державну незалежність України мусили йти у великого гетьмана поруч не тільки з «деспотичними мріями», а і з твердим і непохитним проведенням в життя принципу абсолютистичної гетьманської влади, бо тільки така влада була в стані державу Українську збудувати. І коли б вони мали прискорити смерть гетьмана, то він би мусив умерти на порозі свого панування, зразу під час київського тріумфу, бо тоді ці плани вже ясно й виразно були у нього сформувались.

Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархічної влади було у гетьмана зараз на початку повстання. «Зичили бихмо собі самодержця господаря такого в своїй землі, яко ваша царская вельможность православний християнський царь»,— пише гетьман до царя в червні 1648 р. А «єдиновладним самодержцем руським» називає він себе сам через сім місяців пізніше перед приїхавшими до нього польськими послами. В намірі збудувати незалежне від Польщі «Князівство Руське» і «монархію Руську» обвинувачує його вся сучасна Річ Посполита. З тими намірами гетьмана «стати самому королем» бореться всередині України анархічна частина старшини з-посеред січового козацтва і тієї покозаченої шляхти, що своїм антимонархічним і республіканським норовів позбулася ще не змогла.

«Диплом на князівство Руське», виданий гетьману султаном турецьким, був під Берестечком польськими військами разом з іншими державними документами здобутий. «Славою монархів християнських» титулує Богдана Хмельницького в своїй урочистій відручній грамоті з 1650 р. султан Мухаммед IV, приймаючи цією грамотою гетьмана під свою протекцію і кафтан дорогоцінний йому, як і іншим голдуючим Порті володарям християнським, посилаючи. Титул «князя Русі» одержує він по тріумфальнім в'їзді до Києва від царгородського патріарха Паїсія, а другий царгородський патріарх Макарій в р. 1654 привозить йому чашу зі святим миром, яке він сам освятив і яке, треба думати, для коронації призначалося, бо інакше патріархові не було чого його самому святити і з собою везти. Коли ж замість сподіваної коронації мусила в найтяжчий для гетьмана рік прийти Переяславська умова, то для свого наслідника-сина буде він під кінець свого життя добиватися усіма силами благословенства на гетьманство, від патріарха московського Никона, щоб оцим благословенством, однаковим як для гетьмана, так і для царя, зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською. В тім самім часі король шведський запропонує гетьману титул «князя київського і чернігівського і гетьмана Військ Запорозьких» з тим, що коли Хмельницький захоче свій титул і свою владу «правом дідичним передати», то відносини між королем шведським з князем київським і гетьманом Запорозьким мають бути такі самі, як між королем польським з князем пруським і курфюрстом брандебурзьким. Але гетьман на «голдівничу залежність» від Швеції не погодиться, ніяких вагань в справі дідичності своєї верховної влади не допустить і незабаром через нового посла шведського Лілієнкрона одержить нову пропозицію союзу, скріпленого взаємно запряженою «асекурацією» і опертого на загарантовання повної державної незалежності «цілої України», визнання законним наслідником гетьманського сина Юрія і забезпечення за геть-

маном Білорусі по Смоленськ з дідичним титулом князя. Своїй дружині Ганні він дасть право її власні універсали в справах культурно-релігійних видавати, право, яким тільки дружини монархів могли користуватись. І забезпечить він себе чужоземною, переважно татарською, а в другій половині свого гетьманування німецькою гвардією, бо тільки тверда як залізо влада «деспотична», тільки влада абсолютистична, яка стоїть понад всіма і супроти якої всі різні стани однакові і рівні, зможе страшні історичні нерівності українські знівелювати, державу й націю українську збудувати.

Тільки така влада змогла пристосувати козацький устрій, що впріс у степу серед промислів рибальських, скотарських і ловецьких та серед наскоків на кочовища татарські й городи турецькі, до устрою хліборобської, культурної, городової України з її складним господарством і високою європейською цивілізацією. Устрій козацький впріс у землю — так можна коротко сформулювати той глибокий, рішачий для всього нашого дальшого життя переворот, який відбувся під єдиновладним пануванням великого українського гетьмана.

Гетьман Війська Запорозького це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді козацькій і скидають або просто вбивають, коли той похід не вдався. Тепер — це «Землі нашої володар і начальник», якого поблагословив патріарх, якого визнала вся культурна «Русь» православна, з яким зносяться, як з рівним, сусідні монархи. Полковники, сотники й отамани — це вже не вибрані на короткий час старшини степових січових громад, які щороку пере-діляють поміж собою уходи, визначаючи де кожний полк, сотня, курінь мають рибу ловити й табуни випасати. Вони тепер — начальники розмежованих окремих округів і порядкують не оточуючими Січ нерозораними дніпровими луками, а правлять великими й багатими городами, густо заселеними хліборобськими краями. Їх владі підлягає не тільки нове, осіле в тих полках, хліборобське козацтво, а всі мешканці, всі стани української людності: Військо Запорозьке, духовенство, шляхта, міщанство, селянство.

Шістнадцять таких полків бачимо на Україні зараз по Зборівській умові. На правім боці Дніпра: Київський, Брацлавський, Кальницький, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський (15 сотень на правім березі і 3 на лівім) і полк центральний, а разом із тим столичний — Чигиринський з 11-ю сотнями на правім і 8-ю на лівім березі. І по лівім боці Дніпра полки — Переяславський, Кропивненський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський і Ніжинський. Пізніше зі зростом людності і ускладнюванням адміністрації число полків, особливо на незруйнованім лівім боці дніпровім, зростає. Повстають полки: Торговицький, Фастівський, Лисянський, Павлоцький, Овруцький, Чорнобильський, Вінницький, Подільський, Звягольський на правім і Лубенський, Борзнянський, Ірклівський, Гадяцький, Зіньківський, Стародубовський, Новгород-Сіверський, Глухівський і інші на лівім березі Дніпра. Повстають, розуміється, нові полки і в міру поширення території козацької Української держави. Полки Могильовський, Чауський, Гомельський бачимо по прилученню до України південної Білорусі; полки Пінський, Туровський, Мозирський і козацькі полки на Волині зустрінемо по прийняттю цими північно-західними землями влади й «протекції» українського гетьмана.

Всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січі крикливою юрбою «молодців», що готується до походу «на волюсть» чи на море або ділить поміж собою уходи, а призначаються і змінюються вони самодержавною владою гетьманською і виключно від гетьмана, а не від влади народньої залежать. Так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні органи,

що як генеральна старшина при гетьмані і яко старшина полкова й сотенна при кожному полковнику й сотнику урядують. «З черню — казали в січні 1648 р. взяті в польський полон козаки,— гетьман тепер ради не має. Чого перед тим не бувало, бо завжди чернь того домагалась, щоб з ними ж на раді бути, а тепер з самою тільки своєю старшиною раду має».

Не забуваймо при тім, що повстала та нова, залізною владою гетьманською спаяна державна організація українська на землі, в якій представники попередньої державної влади: гетьмани й воеводи Речі Посполитої, старости й урядовці королівські — стали були, вживаючи вислову козацького, «дітьми, в залізо поубираними», де під впливом ослаблення державного організму Речі Посполитої буйно розрослась анархія, де, як мовила приказка, «кожний шляхтич на своїй загороді рівний воеводі», де демократичний і республіканський устрій шляхетський з його воюючими поміж собою при допомозі шляхти магнатськими партіями, з його вічними сеймами й сеймиками, зі зведеною до нуля королівською владою глибоко вріс не тільки в усю шляхетську верству, а пройшов і у ворожу до неї степову козащину. Перетворення свободолюбивих анархістів — шляхтичів і козаків — сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластія «черні низової» — в слуг і оборонців твердого державного ладу — ось було велике діло «Богом Україні даного» гетьмана.

Держава українська була збудована тою гетьманською «самодержавною владою», котру «прежніі гетьмани привлащити собі дерзали над слушність і право і котрою були значне надвередили давнії порядки, права і вольности войсковие» — як скаржились своїм звичаєм у 50 літ пізніше, знов по смерті Хмельницького, відроджені низові січовики, що, з під його дужої руки звільнені, цю гетьманську «владу самодержавну» повалили, а разом із нею діло державне великого гетьмана зруйнували та й занастили...

Акт Переяславської умови як символ відділення України від Польщі і її державного унезалежнення став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорозького була вже гетьманом на Україні наладжена. Україна відпала від Польщі, як зріле яблуко, що, оставшись при яблуні, мусило б зогнити й пропасти. І в дозрілій уже до самостійного державного життя попереяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми. Ці нові форми українського життя почали були складатись задовго до вибуху великого козацького повстання. Ідеологічно зарисовувались вони в усіх перипетіях довгої попередньої українсько-польської боротьби, а процес їх реалізації і проведення в життя йшов у парі зі страшними, повними збочень і хитань змаганнями, що в першій автономістичній добі під кермуванням і проводом гетьмана Хмельницького на Україні відбувались. Тепер уже хитань і вагань у внутрішній політиці гетьманській немає. Правнодержавне становище і взаємовідносини всіх класів окреслені вже ясно й виразно...

Прийняття протекції «восточного царя» і розрив із західною Річчю Посполитою йшли в парі з узахідненням і європеїзацією козащини. Переяславська Умова прийшла тоді, коли Україна вже перейняла і у своїх власних державних формах закріпила як поняття, так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, вироблені в попередніх віках під впливом західної європейської цивілізації. Але одночасно умова в Переяславі була союзом України з Московою, зверненням проти Польщі. Вона, захищаючи Україну перед натиском польським, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Забезпечити тодішню європейську цивілізацію української «Малої Русі» від знищення,

яке мусіло їй грозити з боку тодішньої азіатської цивілізації «Русі Великої» московської, а разом із тим скріпити союзом з Руссю московською відпорність Русі української супроти спольщення, яке вела за собою європеїзація Русі української,—ось було завдання будівничих Української держави—велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування нації української було неможливе.

Опорою гетьмана для виконання того завдання служило, як уже сказано, осіле, хліборобське Військо Запорозьке. Це воно своєю силою створило українську державу в постійній боротьбі на два фронти. На одному, відбиваючи від Польщі не тільки українську землю, а й спольщені, а разом з тим найбільш культурні й найбільш європейські частини української нації і запрягаючи їх у службу Українській державі. На другому, побиваючи внутрішню анархію, яка головним чином з опозиції полукошових, нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу внутрі самої України повставала. Переяславська умова принесла для території козацької України деякий спокій на першому, польському фронті. Ті культурно європейські, козацько-шляхетські, міщанські й духовні верхи (під переможним впливом польської, а через Польщу західної, культури була тоді вся грамотна частина української нації), які по Переяславській умові опинились і остались на території ними ж збудованої козацької держави, були вже від антиукраїнських політично-руйнуючих польських впливів одрізані й забезпечені. Але зате союз зі східною, азіатською, ворожою європейській цивілізації Московією скріплював внутрі України співзвучні Москві такі ж азіатські і антиєвропейські українські елементи. Забезпечити від зруйнування Московією того, що в тяжкій боротьбі здобула Україна від Польщі—стає тепер найважливішою справою гетьмана. Боротьба з Польщею, яка творила вісь усієї зовнішньої і внутрішньої політики гетьманської в добі автономістичній, допереяславській, тепер відходить на другий план, пересувається за кордон козацької держави, стає боротьбою з неспокійним і докучливим сусідом, а не з внутрішнім руйнуючим ворогом. Натомість на план перший виступає стремління закріпити внутрі України здобутки повстання і захистити європейську форму цих здобутків як від внутрішніх руйників, так і від Москви, на піддержку якої ці внутрішні руйники українські, споріднені з Московією своєю зненавистю до європейської цивілізації, починають покладати тепер усі свої надії.

В цій новій, скомплікованій союзом з Московією, внутрішній українській боротьбі між Сходом і Заходом звертають на себе увагу головним чином два моменти. Перший—змагання до скріплення інституту приватної земельної власності, який являється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного й культурного ладу Західної Європи. Другий—скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але zarazом характеру службового, що кардинально відрізняє за часів Богдана Хмельницького лицарство—козацтво українське—від такого ж лицарства—шляхти польської.

Інституту повної, необмеженої, діличної земельної власності козацької, якого домагається для себе в Переяславській умові Військо Запорозьке, не знає сусідня, тепер союзна, Московська держава; не знає його теж і Січовий Низ. В правно-державних поняттях Московщини, де сформований по татарських взірцях, централізований і міцний державний апарат прекрасно підійшов до примітивного комунізму московської сільської общини, вся земля належить цареві й тільки

йому. Тільки цар може землю своїм підданим у користування «жалувати» і так само може її кожної хвилини від них відбирати. Ніхто не сміє в Московщині на це суверенне право царське посягати, і тому Військо Запорозьке, знаючи ті московські порядки, заздалегідь і на всякий випадок домагається, щоб «имѣній козацких и земель у нихъ отнимать не велѣтъ, также бы и дѣти вдовъ, послѣ козаковъ остальных, поволности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ». Оці «вдови» вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля «жалується» за службу цареві і може відбиратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, «кров'ю предків заслужена», належить лицарському козацькому родові, і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається.

Такого інституту приватної земельної власності не знає й український Січовий Низ. Але він його не знає з інших зовсім, чим у Московщині, причин. Бо Низ запорозький — це ж не скована залізною владою царською «царська земля», а найвільніша й найбільш свободолюбна республіка степових ухадників, що ненавидять усякий державний примус і всяку неволю так само, як ненавидять чуже їм і їхньому нерозораному степові вороже, осіле хліборобське життя. І тільки ця одна примітивна зненависть до європейської цивілізації плуга, на праві приватної земельної власності побудованої, зненависть, тепер міцною рукою гетьмана Хмельницького здавлена, в'яже неспокійних січовиків (поки що тільки нитками симпатії) з чужою їм, зрештою, по всіх інших проявах суспільного життя, страшною для всякої «вольниці казачкой», суворою самодержавною Москвою.

Ще більш протилежні поняття панують у Москві і в Україні щодо соціального характеру тих, хто землею користується й володіє. В тодішній Московщині вони — «служилое сословие», якому «жалується» земля за царську службу, за державний чин... І коли одна й та сама земля задержується довше в однім роді, то не тому, що цей рід має своє власне, од предків унаслідоване і неод'ємне право меча на цю землю, а тому, що він із покоління в покоління заслуговує собі на милість царську, постачає цареві й державі з покоління в покоління слуг і чиновників. В козацькій Україні, як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю випливають обов'язки лицарського роду супроти Землі, супроти держави. В Московщині з обов'язку дворянської служби цареві і державі впливає право дворянства до землі. З одного боку, берегти й обороняти родові, здобуті предками «права, вольності і привілеї», а з другого, — добровільно, без царського наказу, на підставі морального імперативу традиції виконувати обов'язки супроти землі, які привілеї родового землеволодіння накладає, — московський боярин і дворянин не вміє, бо йому бракує самого поняття про родову земельну традицію. Така родова земельна традиція — підстава державної культури Заходу — не могла витворитись у державі Московській, бо вона вся, від верху до низу, сформувалась по взірцях, взятих від великої кочової татарської Орди.

Європейський принцип аристократичний, принцип «noblesse oblige», опертий на традиції родових прав і родових обов'язків, для Московщини зовсім чужий. Крім того, «русского дворянства, — пише в своїй «Истории русской культуры» П. Милюков, — никогда не удалось приучить к европейскому чувству, военной чести, воспитавшему сословный дух европейского дворянства». Навіть Петровська європеїзація Московщини, що дала російському дворянству європейську одержу, не змогла перетворити самої суті того дворянства. В р. 1722 один з незчисленних «советник Степанов», коли його побили, так пише в своїй «жалобе»: «Я о моей персоне не говорю, только характер канцелярии

советника не допускает не токмо побои, но и брани терпеть». «Персона», рід, ім'я, походження, традиція не відіграють в поняттях московського дворянства тієї домінуючої ролі, яку надає їм аристократія західноєвропейська. Тут найголовніше оцей «характер канцелярії советника», чин і ранг, службове становище в державній ієрархії, що не з землі, не з роду земельного виросла, а по образу і подобою старої татарської державної адміністрації собою землю московську зверху сильною, сцентралізованою чиновницькою системою покрила.

Зовсім не те бачимо ми в поняттях, способі розуміння себе і своєї соціальної ролі у нашого Війська Запорозького. «Це ж племя славного народу руського з насіння Яфетового, котре державу Грецьку морем і суходолом воювало. Це з того, покоління війська, що за Олега — монарха руського — в своїх монокіях Царьгород добувало. Вони-то за Володимира Святого — монарха руського — в Грецію, Македонію, Іллірію наїзжали. Їх-то предки за Володимира хрещення прийняли, віру християнську від церкви Константинопольської взявши, і у вірі тій по сьогоднішній день родяться, хрестяться і умирають» — так характеризувало козаччину українську в р. 1621 у своїм меморіалі до уряду Речі Посполитої духовенство православне. Характеризувало, розуміється, на підставі власної козацької традиції, на підставі власного про себе думання козацького. І хоч може ця традиція дещо натягнута й у подробицях не зовсім вірна, але не те в данім разі важно. Важно те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція в західноєвропейському того слова розумінні цігла в основу понять і правних норм, духу й соціального укладу цілого Війська Запорозького. І ця незрозуміла для приривчаєного до «табели о рангах» московського дворянства станова, класова традиція як джерело самоповаги і патріотизму ще колотиме його очі навіть тоді, коли вона у помосковлених нащадків Війська Запорозького вже у великій мірі забулась і вивітрилась. Ще по скасуванні лівобічного гетьманства призначений правити «Малороссиєю» Румянцев нарікає на «малороссийских дворян», що вони «при всіх науках і в чужих сторонах обрашенія зістались козаками й заховали любов до своєї власної нації і солодкої отчини, як вони її називають», і що «ця невелика купка людей інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші на цілім світі і що нема від них нікого дужчого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого і що... все, що у них, то найкраще».

Власне, за часів і за панування гетьмана Богдана Хмельницького лицарський, аристократичний характер Війська Запорозького дістав змогу вповні розвинути і зміцнитись. Вростаючи в землю, обіймаючи її в своє приватне володіння, козацтво знаходить оправдання для того факту, власне, в своїй лицарській, військовій традиції, в своїх «кривавих заслугах», які воно для оборони й захисту своєї землі і своєї віри, нації з діда-прадіда покладало. Боротьба «за Вітчизну, за віру стародавню православну» — це традиційний обов'язок Війська Запорозького, який воно безупинно і свідомо, не по чийому-небудь наказу, а на підставі морального лицарського імперативу виконувало. «Вільності, добра і привілеї», од великих князів руських і королів польських надані, — це його кривава заслуга, це його кров'ю оплачене право, яким воно ніколи й нікому поступитись не хоче, якого забезпечення домагається воно так рішуче, так безкомпромісово в новій Переяславській умові.

З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча («нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права») процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній «дух» Війська Запорозького, його найбільш інтимна, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась. Вона прийшла на Запоріжжя зразу ж із першими козакующими україн-

ськими князями і сміливими пограничними старостами, як славний «Байда» — князь Дмитро Вишневецький, як князі Богдан, Михайло й Кирик Ружинські, як Остап Дашкович, Предислав Лянцкоронський і т. д., і т. д.; напливала вона весь час туди з такими блукаючими європейськими лицарями, як Самійло Зборовський; ширилась на Запоріжжю такими представниками духовного, культурного світу, як вихований у Падуанському університеті князь Іезекііль Булига-Курцевич — архімандрит запорозького монастиря в самому серці козащини в Трахтемирові, як київський римо-католицький єпископ і основатель Фастова Йосиф Верещинський — великий патріот козацької України, приятель козаків і товариш їхніх походів на татар, що весь час про заснування на Запоріжжю лицарського ордену, на вірець ордену Мальтійського, мріяв і цю свою ідею словом і друком на Україні ширив. Вростала вона глибоко у весь устрій козацький при довгих рядах шляхетських, козакуючих гетьманів, як Чорнинський, Чановицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кремпський, Підвисоцький, Микошинський, Байбуза, Нечковський, Конашевич-Сагайдачний, Олефір Голуб, Пирський, Сулима, Кулага-Петражицький і інші, що всі зросли і виховались у поняттях шляхетських — поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались. Приходила вона, ця лицарська західноєвропейська культура безпосередньо з Західної Європи з австрійськими, шведськими, папськими й іншими посольствами, що Війську Запорозькому привозили хоругви й клейноди — братерські дари лицарства європейського для лицарства українського, ставлячи його тим самим в один рівень із собою, прилучаючи до великого братства оборонців честі лицарської, віри християнської й цивілізації західноєвропейської. І, врешті, заносили її на Україну різні Боплани й Маріони, будівничі українських твердинь і учителі військової техніки, німецькі та інші чужоземні військові загони на польській кордонній службі, що разом із тою технікою військовою і зовнішніми ознаками західноєвропейської військової (дрібненький приклад: тодішній запорозький військовий музичний інструмент — шоломийка — запозичена із Заходу французька дудка: *chalumeau*) прищеплювали дух тієї військової, оце «європейское чувство военной чести», до якого, по словах Милюкова, ніколи не вдалося приучити східного, московсько дворянства.

І не зовсім помиляються наші історики москвофільської школи, нарікаючи, «що старшина козацька нічим від шляхти польської не різнилась». Якщо мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту стану «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству. «Хоч ми і не всі шляхта, але — з діда-прадіда воєнні — себе за рівних лицарству і в. м. панам вважаємо», — так висловився сам гетьман Богдан Хмельницький в листі, яким він в кінці 1648 р. каштеляна ельбінзького, німця Вейера покинути службу в Польщі і перейти на службу козацьку намовляв.

І коли пізніше, по смерті Хмельницького, nobілітовані в Варшаві козаки, виходячи по nobілітації* із сейму, кпили собі, питаючи, чи тепер од тієї nobілітації «їх тіні не стали часом довші», то це не була ще смердяковщина і «наплювателство», а гордість козацького лицарства, яке себе шляхетству рівним почувало і яке nobілітації польській собі легковажило. Це ще була ота незрозуміла для бояр московських «гонорність», яка посла гетьмана Хмельницького в Москві Силуяна Мужилівського примушувала завзято протестувати проти замало почесного, на його думку, прийому і яка знайшла собі вираз в оцих його, сказаних здивованим боярам словах: «ми не низького стану

* Надання дворянського титулу.

люди: Ляхи тільки нами, запорозькими козаками, славу собі добували». Це ще була та традиція лицарська, яка перших «холопів царських» і прислужників Москви вроді Івана Брюховецького як «чоловічка нікчемного і непородного козака» характеризувала, що в словах козацьких «мені дворянства не треба, я по давньому козак»—Україну від перших деструктивних впливів московських боронила. І доки живий був серед синів козацьких отой західноєвропейський аристократичний лицарський дух, доти «охота до урядів, а особливо до жалування» не могла між ними «перемогти цих поглядів старих часів», які тому, власне, Катерина II наказала винищити та іскорінити так, «щоб на віки ім'я гетьманів счезло», щоб зникло «развратное мнѣніе малороссіянъ, по коему постановляютъ себя народомъ отъ великороссійскаго совсѣмъ отличнымъ»...

Хоча й лицарство козацьке по характеру своєму нічим від шляхти польської не різнилося, бо й одні й другі на одних і тих самих західноєвропейських взірцях виховались, проте гетьман Хмельницький і «ноги шляхетської» не бажає в козацькій Україні мати. Крім тих, що «захочуть з нами хліб їсти і Війську Запорозькому послухними бути», він усю решту «за Віслу» вигнати наміряється і навіть там їм розправою погрожує, як тільки вони знов стануть «брикати». Оцим обмеженням аристократичної політичної анархії і шляхетської самоволі верховною «владою самодержавною» — обмеженням, що було провідною ідеєю гетьмана Богдана та його козацьких і шляхетських найближчих помічників — різнилось радикально лицарство українське від такого ж лицарства польського. З цього боку Україна наша за часів великого гетьмана випередила була значно свою сусідку Польщу. Тим вона через відсталу Річ Посполиту шляхетську простягнула руку Західній Європі, де так само «розбрикане» лицарство феодальне починає абсолютистичній владі королівській коритися. Під сильною рукою гетьмана Богдана вільнолюбне українське козацтво круто звертає з дороги «вільної елекції», «золотої свободи» і «рівності шляхетської», по якій його польські сусіди в провалля анархії й руїни державної котяться.

Але гетьманське гасло «самодержавства» на цьому нашому небезпечному пограниччю між Сходом і Заходом — це ж гасло Москви, це пряма дорога до повної залежності від «самодержавного, восточного, православного царя». І гетьман це розуміє дуже добре. Тому він сам, Гетьман Війська Запорозького, хоче таким самодержцем стати; тому він так запопадливо благословення й миропомазання патріаршого запобігає; тому він титулу князівського для себе в Білорусі шукає; тому він сина в пануючій молдавській роді оженив, а бажаючи видати дочку заміж за небожа московської цариці, він із родом царським поріднитись і зрівнятись хоче; тому, врешті, він дідичну владу гетьманську встановлює, причім присягати московському цареві він синові-наслідникові забороняє, одночасно всіма силами благословенства патріарха московського для нього домагаючись...

І самодержавство гетьманське — це не самодержавство царське. І знов між цими одними й тими самими зверхніми формами лежить безодня глибокої різниці їх змісту: непримирима протилежність Сходу й Заходу, така сама, яка була між дворянством російським і козацтвом українським. Бо хоч гетьман і каже: «Ви, що тепер шляхтою називаєтесь, будете боярами», але не московських бояр він із лицарства українського поробити береться, бо така переміна була б навіть і йому не під силу.

Дворянство, на якому спирається самодержавство московського царя, позбавлене поняття власної лицарської, аристократичної, класової й земельної традиції, не думає й не може забезпечити свої права перед владою царською, бо воно ж появилось тільки завдяки цареві, залежить цілковито від царя і на поверхні царської країни тільки

владою того царя держиться. Лицарство козацьке, на якому спирається самодержавство українського гетьмана, не з його влади, а зі своїх власних «заслуг кривавих» виросло; не з гетьманської ласки, а власною шаблею воно права до своєї власної землі здобуло. Під впливом страшної зовнішньої небезпеки, що грозить йому з боку Речі Посполитої, і не менш страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому з боку власної анархічної «черні», українське лицарство прийняло обмеження своїх «прав і вільностей» і хоч із опозицією і з жертвами (напр., казнь за непослух гетьманові в 1652 р. шляхтича Адама Хмелецького — полковника паволоцького — і козаків Матвія Гладкого — полковника миргородського, Лук'яна Мозирі — полковника Білоцерківського і т. д.) передало верховну владу в руки Великого, Ясновельможного гетьмана. Але поробити з того лицарства «персонни», яких одиноким титулом до самопошани був би «характеръ канцелярії совѣтника», перетворити свідоме своїх прав горде лицарство козацьке на подобу рабського й безправного, од царського «жалування» залежного московського дворянства — такий переворот українському гетьманові не міг би удатись. І, власне, в цьому європейському сполученню абсолютизму верховної влади з традиційним лицарським аристократизмом і самоповагою правлячої земельної державної верстви, на які та верховна влада спиралася, лежали завдатки нашої великої будучини, коли б діло Богданове було вдержалось і окріпло.

Вже він сам — хоч правив Україною «єдиновладно», хоч був самодержавцем у повнім значінню того слова, хоч авторитет влади спочивав виключно в його руках — скликає, як ми бачили вище, в важних випадках козацькі сейми в Чигирині; забезпечує він, як побачимо далі, українським станам їх суди і самоуправи на місцях. І в цих сеймах, де бере участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство, в цих зачатках дорадчої репрезентації українських станів і в становій місцевій самоуправі спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Англії, Франції і Німеччині і який був би дав таку міць державну й Україні, тим більше, що сусіди наші — занадто вільна республіканська Польща і невільницька самодержавна Москва — були тоді не в силі такого ладу у себе сотворити...

До цих основних різниць між характером російського дворянства, українського козацтва і польської шляхти треба додати ще й ті глибокі різниці, що були між Сходом і Заходом у відношенні людей вільних до людей невільних, людей, що користуються повнотою горожанських прав даної держави і людей з обмеженими правами.

В Московщині в принципі всі піддані царські супроти особи царя рівні і взаємовідносини їхні регулюються царськими наказами. Дворянин має право до кріпаків постільки, поскільки воно йому дається царем, але раз він його від царя одержав, то розпоряджається він своїми кріпаками, як йому забагнеться, по тому самому принципу, по якому цар розпоряджається ним. Селянство не прив'язане до землі, бо земля вся царська, а до осіб, і єдиним порятунком являється для нього втеча до іншого дворянина, право переходу, яке в Московщині існує, хоч, зрештою, тоді вже обмежується. На Заході селянство прив'язане до землі, а позаяк земля належить там не до голови держави, а до лицарства, то й селянство від того лицарства залежить, і його становище міняється відповідно до того, як лицарство свої обов'язки супроти держави, супроти землі й супроти прив'язаних до неї своїх підданих розуміє. Це становище краще в країнах західних, де влада лицарська королівською владою обмежена, де абсолютизм зрівняє всі стани супроти особи монарха і де традиційна взаємна пошана і впливаючи з неї певна звичаєва конституційність у відношеннях монарха до лицарства родить таку ж традиційну взаємну пошану і таку ж кон-

ституційність у відношеннях лицарства до селянства. Гірше воно значно в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя у відношенню до позбавленого реальної сили монарха йде в парі з такою же самоволею у відношенню до позбавленого всяких прав селянства. Оця то «магнатсько-шляхетська свобода» й підняла була проти Польщі всю «чернь» українську. Вона стала причиною, що ця «чернь», «свободу панську» ненавидячи, до самодержавія царського хилилася, воліючи однаковий для всіх закон рабів, чим те повне беззаконня, яке польські шляхетсько-селянські відносини характеризувало.

І коли до всього вищесказаного ще наш український Січовий Низ з його психологією вільних нехліборобів-степовиків додамо, і коли згадаємо, яку колотнечу він своєю боротьбою з цивілізацією плуга, веденою під гаслами «оборони черні», в життя України вносив, то навіть із цього короткого нарису зможемо скласти уяву про той страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей, що мав перед собою на Україні творець козацької Української держави. Від часів занепаду нашої Київської князівки могутньої Русі тільки один Богдан Хмельницький зумів цей гордіїв вузол розрубати. Тільки він один і єдиний по сьогоднішній день зумів у часи свого панування ті смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову Української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдачих наслідників, знов внутрішнього українського регулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорозького в часах Руїни спалили і попів її по вітру на Схід і Захід розвіяли...

Шановні друзі!

На Україні за ініціативою наукових та педагогічних кіл створено Фонд «Наукова зміна» — громадську організацію, основним завданням якої є виявлення та підтримка здібних дітей та студентської молоді з метою підготовки їх до наступної творчої наукової діяльності.

Фонд оголошує про своє народження і запрошує до своїх лав всі наукові колективи, які думають про своє майбутнє, всіх заінтересованих в тому, щоб не пересихала ріка нового знання.

На етапі свого становлення Фонд потребує матеріальної та фінансової допомоги і тому звертається до наукових і педагогічних колективів, нових організаційних структур виробничого, комерційного і банківського спрямування за підтримкою у цьому благодійному починанні.

Гроші, внесені у Фонд «Наукова зміна», будуть вкладені в талант дітей та молоді України, в формування науково-технічної еліти України. Всі, хто виявить бажання співпрацювати з Фондом, можуть обумовити цілі і навіть конкретні проекти, на які мусять піти надіслані кошти.

Благодійні внески від підприємств всіх форм власності, організацій та приватних осіб приймаються на розрахунковий рахунок № 1609975 в Ленінському відділенні Промбудбанку м. Києва (МФО 322227).

Ваші пропозиції стосовно взаємовигідного співробітництва просимо надсилати за адресою: 252601, Київ 30, вул. Володимирська, 54, тел. 221 67 12, 224 88 82.

Рада Фонду «Наукова зміна»

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. В. Буцько

*ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СОВЕТСКИХ ВОИНОВ
С НАСЕЛЕНИЕМ ПОЛЬШИ. 1944—1945.*

Киев : Наук. думка, 1991. — 144 с.

До питань, які ще недостатньо вивчені як у польській, так і в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни, можна, зокрема, віднести взаємовідносини СРСР і Польщі у роки другої світової війни. В зв'язку з цим і привертає увагу рецензована праця, в якій автор торкається складних, героїчних і разом з тим трагічних подій Великої Вітчизняної війни.

В. О. Буцько на основі архівних джерел, опублікованих наукових праць, мемуарної літератури по-новому, з сучасних позицій показує взаємозв'язки радянських воїнів і населення Польщі. В книзі наводяться конкретні дані про використання військового потенціалу Червоної армії під час проведення операцій по визволенню польських земель від німецько-фашистських загарбників. Разом з тим необхідно зазначити, що польських джерел використано мало, а саме їх залучення дало б можливість автору об'єктивніше розкрити цікаві сторінки взаємовідносин двох держав.

Розкриваючи шлях до консолідації польського народу в боротьбі проти німецьких окупантів, у монографії аналізується зовнішньополітичне становище Польщі перед другою світовою війною та з її початком, дається оцінка радянсько-німецькому договору про ненапад від 23 серпня та 28 вересня 1939 р. про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною, йдеться про наслідки походу Червоної армії 17 вересня 1939 р. у Західну Україну й Західну Білорусію для населення цього регіону, підкреслюється жорстокість репресій проти місцевого населення.

Правдиве відображення на сторінках дослідження знайшли такі питання, як територіальне розчленування Польщі, розруха економіки, ліквідація польської культури, а також фізичне знищення поляків. Автор робить правильний висновок про корінні зміни в долі польського народу, що сталася після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. У книзі розкривається процес налагодження взаємовідносин між двома країнами, які досі не мають чіткого висвітлення в історичній літературі. Зокрема, в певній мірі узагальнено і розкрито проблему, пов'язану із злодіяннями в Катинському лісі. Автор розглядає і такі злободенні питання, як взаємовідносини польського еміграційного і радянського урядів, Армії крайової й Армії людової, народного антифашистського руху проти окупантів.

Як свідчать наведені в праці факти, комуністи виступали ініціаторами створення єдиного національного фронту, радянської допомоги антифашистському визвольному руху. З іншого боку, автор показує як з допомогою антикомуністичної пропаганди фашисти намагалися поглибити розкол польського суспільства, наводить різні точки зору на настрій у Польщі й за її межами у зв'язку з наближенням радянських військ до її кордонів.

Розкриваючи оцінку подій різними класами польського суспільства, О. В. Буцько акцентує свою увагу на консолідацію лівих сил і їх прагнення до співробітництва з радянською стороною та Червоною армією.

Автор наводить ряд конкретних документів, в яких підтверджувалося прагнення радянського уряду надати взаємовідносинам між СРСР і Польщею рівноправності, послідовності й стабільності.

На сторінках книги наводяться незаперечні факти на користь того, що польське населення в своїй основній масі позитивно оцінювало допомогу Радянського Союзу. Про це, зокрема, яскраво свідчать численні листи від жителів міст і сіл, в яких висловлюється подяка радянському народу і Червоній армії за їх допомогу.

Автор досить ґрунтовно проаналізувала різні форми роботи з людьми у складний воєнний період, показала значення роз'яснювальної роботи армійських політорганів серед місцевого населення, визвольну місію радянських військ.

Апологетична пропаганда та її історики окремих країн нерідко показували визвольний похід Червоної армії у кривому дзеркалі. Тому закономірно є вдала спроба автора розвінчати ці намагання. На основі вагомих фактів, пов'язаних з проведенням бойових операцій, зустрічами з населенням різних регіонів, чітко видно, що радянське командування прагнуло зберегти життя тисячам польських громадян, національній надбання тощо.

В монографії показано великий ентузіазм людей під час визволення Червоною армією міських і сільських населених пунктів. З піднесенням зустрічали поляки наступаючі разом з нею частини Війська Польського. Якщо ж в цілому населення вітало прихід Червоної армії, то справедливо відзначаються її складності у взаємовідносинах радянських воїнів і частини поляків. Цьому значною мірою сприяло реакційне політичне і збройне підпілля, що існувало в Польщі. В монографії говориться, що в 1944—1945 рр. у країні діяло понад 1200 збройних груп. Нелегальні організації та їх збройні формування часто бойкотували зусилля радянського командування в справі організації державної й господарської адміністрації (с. 53). Мали місце випадки прямого нападу на червоноармійців та органи влади.

Водночас у книзі наводяться непоодинокі випадки обструкції заходам по мобілізації населення у Військо Польське. Не випадково показано, що там, де підтримувалися акти реакції, вона стала на шлях терору. Аналізуючи ставлення населення до Червоної армії, автор приходять до висновку про його неоднозначність (с. 59).

Автор торкнулася в своїй праці й такої важливої проблеми, як гуманізм радянських воїнів, їх безкорислива допомога місцевому населенню. В книзі наводяться зворушливі приклади допомоги воїнам з боку сотень тисяч поляків. Ця допомога була реальною, вагомою, широкою і різносторонньою. На сторінках книги знаходимо і цифрові дані, які свідчать про реальність різних сторін взаємодопомоги.

Кожен, хто прочитає книгу, знайде для себе цікавий фактичний матеріал. Автор поставила і ряд проблемних питань, які не знайшли свого повного відображення через обмежений обсяг видання, але можуть стати відправними моментами для нових дослідників.

Переоцінюючи стереотипні оцінки тих чи інших подій, слід дещо більше акцентувати увагу на окремих подіях.

Книга О. В. Буцько за кількістю порушених у ній проблем вимагає більшого розміру. На наш погляд, дещо десонансом звучить розділ, присвячений партійно-політичній роботі серед радянських воїнів, яка в основному стосується внутрівійськових справ. Слід було б ефективніше використати сучасні польські джерела, зокрема періодику, даючи їй відповідну оцінку. Всебічне розкриття даної складної, ще мало дослідженої теми, без сумніву, вимагає доступу до закритих досі архівів.

Одержано 29.01.92.

П. О. САВЧУК (Рівне),
Б. П. САВЧУК (Рівне)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. М. Гуньовський (Львів)

Загальні збори Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові

Важливу роль у становленні та розвитку нашої національної наукової думки відіграло створене у Львові в 1873 р. Наукове товариство ім. Шевченка, яке функціонувало як Академія наук. Товариство було ліквідоване 14 січня 1940 р. і продовжувало свою роботу в еміграції, зберігало нашу історію, мову та культуру.

НТШ було відновлене у Львові 21 жовтня 1989 р. і вже встигло провести значну роботу: запроцювали 6 наукових секцій і 32 комісії, відновилися видавнича діяльність, створено книгарню, проведено Круглий стіл з найактуальніших питань історії України. Проводиться велика організаційна робота по залученню нових членів.

14 грудня 1991 р. в приміщенні актового залу Львівського політехнічного Інституту відбулися Загальні звітно-виборні збори НТШ, які відкрив його голова, член-кор. АН України Олег Романів. З привітанням до присутніх звернувся Академік Омелян Прицак, який також виголосив доповідь: «Стан і перспективи розвитку гуманітарних наук на Україні на сучасному етапі». Вчений, зокрема, проаналізував проблеми створення національної бібліографії. О. Прицак підкреслив необхідність видання щорічника здобутків українських гуманітарних наук, створення інформаційних українських центрів у світі та центрів вивчення нашої культури в зарубіжних країнах. Академік також звернув увагу на потребу розвитку в Україні візантиністики.

У звітній доповіді про діяльність товариства за 1991 р. Олег Романів відзначив, що Львівське відділення НТШ налічує 776 членів, провело значну видавничу та організаційну роботу. Видано 2 томи «Записок НТШ», монографію А. Жуковського та О. Субтельного «Нарис історії України», «Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873—1949)» В. Кубійовича, вийшло 2 номери «Вісника НТШ». Силами товариства відзначено ювілей Михайла Грушевського, проведено міжнародну конференцію, присвячену митрополитові А. Шептицькому. Видано збірник праць про видатного українського географа та громадського діяча Ст. Рудницького: Професор О. Романів охарактеризував роботу секцій та комісій, накреслив перспективи їх дальшої діяльності. Він повідомив, що підготовлено до друку «Хроніку НТШ», відзначив пошвавлення міжнародних зв'язків товариства. Підкреслив необхідність створення у перспективі наукових центрів НТШ у Східній Україні.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь 16 членів товариства — голови секцій та комісій, провідні вчені Львова. Голова комісії фольклору та етнографії д-р філолог. наук Р. Кирчів відзначив розширення тематики фольклорно-етнографічних досліджень, зокрема розповів про експедицію на Зелений Клин. Вчений підкреслив необхідність написання підручників з етнографії та фольклористики для шкіл і вузів.

Голова історичної секції д-р іст. наук Я. Дашкевич акцентував увагу на необхідності позбутися перекохань і фальсифікацій у дослідженнях з історії України.

Професор Львівського університету Ю. Туниця спинився на проблемах екології в Україні. Він відзначив, що львівські екологи вже розробляють спільні із зарубіжними вченими проекти екологічних та енергетичних проблем, проводять міжнародні природоохоронні заходи. При кафедрі екології університету створено Науково-дослідний інститут екологічних проблем.

Голова філологічної секції д-р наук М. Ільницький підкреслив актуальність видання праць репресованих учених. Член-кор. АН України, д-р іст. наук Я. Ісаєвич наголосив на необхідності співпраці НТШ з Академією наук.

Досягнення і проблеми в своїх галузях наук охарактеризували член-кор. АН України, д-р фіз.-мат. наук Я. Бурак, д-р економ. наук С. Злупко, д-р мед. наук Б. Білинський, д-р іст. наук Л. Крушельницька, археолог М. Бандрівський, д-р хімічних наук І. Головацький, д-р архітектури А. Рудницький, член-кор. АН України Г. Максимович.

На зборах відбулися вибори Президії та керівництва секцій і комісій НТШ, дійсних членів товариства. Конференція пройшла в конструктивному плані.

В. Р. Михайлик (Київ), Н. О. Терентьева (Київ)

Зустрічі в Інституті історії України АН України з зарубіжними вченими

28 листопада 1991 р. Інститут історії України АН України відвідали китайські вчені-русисти, викладачі історичного факультету Пекінського університету професори Бао Лянцзюнь та Цкао Чаохун.

У зустрічі з ними взяли участь заступник директора Інституту д-р іст. наук В. А. Смолій та заст. головного редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Ричка.

Гості цікавилися організацією науково-дослідницької роботи в Інституті історії України АН України, розповідали про працю суспільствознавців своєї країни. Зокрема, вони наголосили на тому, що донедавна в Китаї вивчення історії народів нашої країни обмежувалося студіями над історичним минулим лише однієї Росії. Нині китайські вчені виявляють велику зацікавленість у встановленні наукових контактів з дослідниками суверенної України. Вони повідомили про створення при Інституті іноземних мов у Пекіні кафедри української мови та культури, а також центру українознавства в одній з провінцій КНР. У цьому зв'язку було висловлене побажання активізувати наукові зв'язки між українськими та китайськими вченими.

Д-р іст. наук В. А. Смолій розповів про реорганізацію науково-дослідницької роботи у галузі історичної науки на Україні, про ті докорінні зміни, що сталися останнім часом в структурі Інституту історії України та основні напрями його діяльності. Він ознайомив гостей з деякими результатами наукових досліджень у галузі середньовічної історії України та з підготовленими співробітниками інституту пам'ятками історіографічної спадщини, виданими у республіці.

Китайські вчені оглянули інститутське зібрання книг й відвідали редакцію «Українського історичного журналу». Заст. головного редактора часопису канд. іст. наук В. М. Ричка розповів про роботу редакційного колективу, його творчі плани. Він зауважив, що на сторінках «Українського історичного журналу» останнім часом стали з'явля-

тися публікації зарубіжних дослідників, присвячені історії України й закликав китайських колег до співробітництва. Українські й китайські вчені дійшли одностайного висновку про необхідність розвитку, поглиблення й наповнення конкретним змістом наукових контактів між Інститутом історії України та осередками українознавства КНР.

* * *

Протягом січня 1992 р. у Києві побував учений Рохір Ньюбоуер (Гроненгенський університет). Він приїхав на запрошення Республіканської Асоціації Україністів, щоб узяти участь у роботі Міжнародної школи української мови.

За час свого перебування у столиці України гість зустрівся із своїми колегами. 28 січня він відвідав відділ історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України АН України. Зав. відділом канд. іст. наук С. В. В і д н я н с ь к и й розповів йому про дослідження з теми «Україна в міжнародних зв'язках із зарубіжними країнами», що ведеться в інституті. Серйозну увагу було приділено питанню про роль національних меншостей — вихідців з інших країн в історії України. Д-р іст. наук І. М. Кулинич детально висвітлив проблеми розвитку українсько-німецьких взаємозв'язків, проаналізував загальні процеси взаємодії та еволюції кожної нації в багатонаціональному регіоні, яким є Україна. Він спинився на обставинах, що сприяли заселенню причорноморських та приазовських районів України німецькими колоністами й меннонітами — вихідцями з Нідерландів і Фландрії, їх контактах з місцевим населенням.

У свою чергу, Р. Ньюбоуер розповів співробітникам відділу про основні напрямки досліджень, що ведуться в Інституті слов'янських мов при Гроненгенському університеті.

Учений говорив про те, що вікова історія України, її культура викликають значний інтерес. У Голландії невдовзі українська мова вивчатиметься на філологічному факультеті університету.

Гість з Голландії висловив упевненість в тому, що зацікавленість науковців обох країн у зміцненні наукових контактів приведе до встановлення прямих зв'язків між університетами й науково-дослідними інститутами двох держав.

* * *

25—29 грудня 1991 р. у Києві перебувала представник Національного центру досліджень Франції Бриджіт Годельє. Основна мета її перебування — зустрічі з провідними вченими Академії наук України, обговорення тем можливого співробітництва між українськими та французькими установами.

27 грудня вона відвідала Інститут історії України АН України. У цій зустрічі взяли участь директор інституту акад. АН України Ю. Ю. Кондуфор, учений секретар інституту канд. іст. наук В. Ф. Репринцев, директор Інституту української археографії чл.-кор. АН України П. С. Сохань.

Б. Годельє розповіла про діяльність Національного центру досліджень Франції. Вона підкреслила, що Центр має наукові контакти із 44 країнами світу і зацікавлений у встановленні зв'язків із суверенною Україною.

Ю. Ю. Кондуфор поінформував гостя про основні напрямки досліджень вчених інституту, підкресливши, що деякі з них стосуються проблем українсько-французьких контактів у різні історичні періоди. Серед них він виділив такі теми, як питання історії громадянської війни й політика Франції щодо України, вивчення проблем другої світової війни й участі українців в антифашистському русі Опору та ін. В

інституті готується монографія, присвячена українсько-французьким культурним зв'язкам у ХІХ ст.

В. Ф. Репринцев розповів Б. Годельє про науково-організаційну діяльність інституту. П. С. Сохань говорив про публікації з історії українсько-французьких контактів, підготовлені Археографічною комісією АН України, а нині — в Інституті археографії.

Учасники цієї зустрічі відзначали, що для розвитку співробітництва між науковими установами історичного профілю двох країн України необхідна спільна праця над темами, що мають інтерес для обох сторін.

Журавський Юрій Йосипович

Пішов із життя Юрій Йосипович Журавський (1937—1991 рр.), декан історичного факультету, зав. кафедрою історіографії, джерелознавства й археології Харківського держуніверситету. Понад 30 років його життя було пов'язане з університетом, де він пройшов шлях від студента до декана. За цей час Юрій Йосипович Журавський опублікував більше 100 наукових, науково-популярних і навчально-методичних праць. У 1971 р. він під керівництвом проф. В. І. Астахова захистив кандидатську дисертацію, а в 1991 р. Вчена рада Харківського університету присвоїла йому звання професора.

У 1976—1977 рр. і з 1987 по 1991 рр. він був деканом історичного факультету, а з 1984 р. — очолював кафедру історіографії, джерелознавства й археології. Велику увагу Ю. Й. Журавський приділяв підготовці викладацьких кадрів, пропаганді кращих вузівських традицій.

Життя Ю. Й. Журавського обірвалося раптово. Це було тяжким ударом для всіх, хто його знав, працював разом з ним, навчався у нього. Світла пам'ять про Ю. Й. Журавського назавжди лишиться в серцях його колег і товаришів.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

175-летие со дня рождения Н. И. Костомарова

Пинчук Ю. А. Н. И. Костомаров в Киеве (1844—1847 гг.) 3

Малоизвестные страницы истории

Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Украине (1941—1944 гг.) 15

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 28

Новый взгляд на проблему

Солдатенко В. Ф. Становление украинской государственности и проблема вооруженных сил (март 1917 г. — апрель 1918 г.) 38

* * *

Гайдук Л. Ф. Э. Бернштейн и его взгляды на социализм (история и современность) 51

СООБЩЕНИЯ

Руденко Н. Н. Агитоперация среди группировки немецких войск на острове Хортица (ноябрь — декабрь 1943 гг.) 62

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кульчицкий С. В. Центральная Рада. Образование УНР 71

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Штарский Марьян (*Польша, Варшава*). Юзеф Пилсудский. Факты и мифы (*Окончание*) 89

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Елисаветский С. Я. Герои движения Сопротивления во Франции — выходцы из Украины 103

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Гриневич В. А. Новая зарубежная работа по истории национального вопроса в Украине 109

Луцюк Любомир (*Канада*), Кордан Богдан (*США*). Англо-американские государства и украинский национальный вопрос 111

Стенограмма переговоров между И. Сталиным и А. Иденом о территориальных изменениях в Восточной Европе 120

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Гриневич Л. В. Н. И. Костомаров-полемист 126

Костомаров Н. И. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в 4 № «Дня»; М. П. Погодину; Несколько слов о памятнике Хмельницкому 128

Липинский Вячеслав. Украина на переломе. 1657—1659. Заметки к истории украинского государственного строительства в XVII-ом столетии (*Окончание*) 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Савчук П. А. (*Ровно*), Савчук Б. П. (*Ровно*). О. В. Буцко. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944—1945 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Гуневский И. М. Общее собрание Научного общества им. Т. Г. Шевченко во Львове 156

Михайлик В. Р., Терентьева Н. А. Встречи в Институте истории Украины АН Украины с зарубежными учеными 157

Журавский Юрий Иосифович 159

НОВІ КНИГИ

- Ананьич Б. В.** Банкирские дома в России, 1860—1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства. — Л.: Наука, 1991.— 198 с.
- Антонович В. Б.** Про козацькі часи на Україні.— К.: Дніпро, 1991.— 238 с.
- Архив русской революции: В 22 т. Т. 5—6.— М.: Терра: Политиздат, 1991.— 724 с.
- Борщак І.** Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручик Людовика XV-го.— К.: Журн. «Радуга», 1991.— 100 с.
- Валентинов Н.** Наследники Ленина: Репринт, воспроизв. изд., вып. амер. изд-вом Chalidze Publications. — М.: Терра, 1991. — 240 с.
- Валентинов Н. (Н. Вольский).** Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы ВСНХ во время НЭП: Воспоминания. — М.: Современник, 1991. — 367 с.
- Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909—1910.— М.: Мол. гвардия, 1991. — 463 с.
- Волькович Л. Е.** Второй «Пролетариат» в польском социалистическом движении (1888—1893). — Львов: Світ, 1991.— 367 с.
- Воролай О.** Звичаї нашого народу: Етногр. нарис. Т. I.— К.: Оберіг, 1991. — 455 с.
- Вспомогательные исторические дисциплины: Т. 23: XVIII Междунар. конгресс византистов. Москва, 8—15 авг. 1991 г.—Л.: Наука, 1991. — 318 с.
- Драгоманов М. П.** Про українських козаків, татар та турків: З дод. про життя М. Дрзгоманова.— К.: Дніпро, 1991. — 44 с.
- Дорошенко Д. І.** Нарис історії України.— Львів: Світ, 1991.— 573 с.
- Дрезняя история Верхнего Потисья. — Львов: Світ, 1991. — 206 с.
- Загірня М. М.** Гетьман Петро Сагайдачний: Іст. оповідання: З повісті Д. Мордовця, з дод. й одмінами, перероб. М. Загірня. — К.: Дніпро, 1991.— 95 с.
- Зимин А. А.** Витязь на распутье: Феод. война в России XV в.— М.: Мысль, 1991.— 288 с.
- История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX—нач. XX в.— М.: Политиздат, 1991.— 367 с.
- История родов русского дворянства: В 2 кн.: По изд. 1886 г.— М.: Современник, СП «Лексика», 1991. Кн. 1. 431 с. Кн. 2. 319 с.
- Книга памяти: Посвящ. жертвам Бабьего Яра.— К.: МИП «Оберіг», 1991.— 226 с.
- Копиленко О. Л.** «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К.: Либідь, 1991.— 183 с.
- Костомаров М. І.** Закон Божий: (Кн. буття укр. народу).— К.: Либідь, 1991.— 39 с.
- Кривицкий В.** «Я был агентом Сталина»: Зап. сов. разведчика.— М.: Терра, 1991. — 365 с.
- Кричевський Р.** Організація Українських Націоналістів в Україні — Організація Українських Націоналістів за кордоном і 34 ОУН: Причинки до історії укр. націоналіст. руху: Репринт, відтвор. вид. 1962 р., Нью-Йорк — Торонто. — Львів: Меморіал, 1991.— 116 с.
- Ленин, о котором спорят сегодня.— М.: Политиздат, 1991. — 256 с.
- Лисяк-Рудницький І.** Нариси з історії нової України.— Львів: Меморіал, 1991. — 101 с.
- Мельгунов С. П.** Красный террор в России, 1918—1923.— Симферополь: Таврия, 1991.— 255 с.
- Мельниченко В. Е.** Раковский против Сталина.— М.: Знание, 1991. — 64 с.
- Ольховский В. С.** Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М.: Наука, 1991. — 256 с.
- Пастух Р. І.** Вулицями старого Дрогобича.— Львів: Каменяр, 1991. — 165 с.
- Пастух Р., Сов'як П.** Історія Дрогобича в датах, подіях і фактах.— Львів: Меморіал, 1991.— 56 с.
- Перминов П.** Под сенью восьмиконечного креста: Мальтийский орден и его связи с Россией.— М.: Междунар. отношения, 1991.— 167 с.
- Петр Великий в его изречениях: Репринт, воспроизв. изд. 1910 г. — М.: Худож. лит. 1991.— 115 с.
- Проблеми історичної географії України: Зб. наук. пр. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
- Свод древнейших письменных известий о славянах: Т. 1. (I—IV в.).— М.: Наука, 1991. — 472 с.
- Симоненко А. В., Лобай Б. И.** Сарматы Сезеро-Западного Причерноморья в I в. н. э.: (Погребения знати у с. Пороги). — К.: Наук.думка, 1991. — 111 с.
- Федченко П. М.** Михайло Драгоманов: Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1991. — 362 с.
- Черная книга: О злод. повсемест. убийстве евреев немец.-фашист. захватчиками во врем. оккупир. р-нах Сов. Союза и в лагерях Польши во время войны 1941—1945 гг.— К.: МИП «Оберіг», 1991.— 616 с.